

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 192808

UNIVERSAL
LIBRARY

गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ।

महाराष्ट्र-कुटुंब-माला

पुष्प १४ वें

त्याग

लेखक

श्रीयुत वामन श्रीधर पुरोहित, बी. ए.

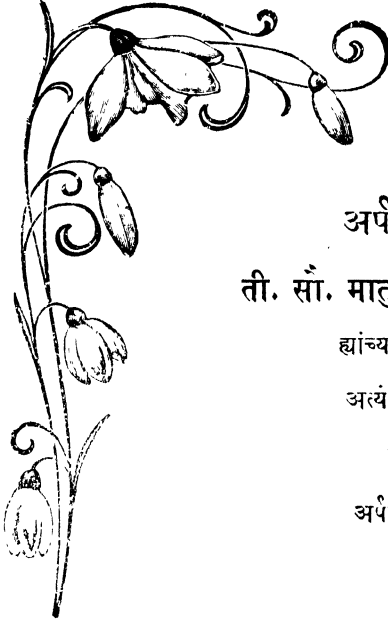

फेब्रुवारी १९२९.

किंमत एक रुपया।

अर्पणपत्रिका
ती. साँ. मातुःश्री आणि ती. भाऊ
ह्यांच्या पवित्र चरणीं
अत्यंत प्रेमादरपूर्वक
' त्याग '

अर्पण करित आहें.

—वामन

प्रास्ताविक

मी-खाली सही करणार, ह्या वाङ्मयाच्या प्रांतांत अशा रीतीने अति-क्रम करीत असतांना पाहून वाङ्मयक्षेत्राच्या रखवालदारांना अचंबा वाटेल. इतर कित्येकांचा स्वतःच्या डोळ्यांवर विश्वास न बसल्यामुळे आपण जागें आहोंत कीं स्वप्नांत आहोंत ह्याबद्दल स्वतःची खात्री पुन्हां पुन्हां करून घ्यावी लागेल. कादंबरीची प्रस्तावना म्हणजे तरी श्लोपपूर्वीची जांभ-ईच म्हणायची. कित्येक माणसांना अशा आळसांतच देवाचें नामस्मरण करण्याची संवय असते. प्रस्तुत पुस्तकाची प्रस्तावना वाचतांना वाचकांना अन्य प्रकारचें नामस्मरण करून देण्याचाच प्रघात मी पाळीत आहे.

प्रस्तुत कादंबरीच्या कित्येक 'अवस्था' झाल्या, त्यांतच नामांतराचा संस्कारही घडून आला. 'महाराष्ट्र-लक्ष्मी' ह्या नांवानें ह्याच कादंबरीचा कांहीं भाग एका अल्पजीवी मासिकांतून प्रकाशित झाला. कांहीं कारणानें तें प्रकाशन बंद झालें. महाराष्ट्र-कुटुंबमालेचे संपादक व वाङ्मयप्रांतांत माझ्या आचरटपणाची सुधारणा आवृत्ति करणारे माझे स्नेही, नारायणराव कुलकर्णी ह्यांनी तीच कादंबरी आपल्या मालेंत 'प्रसिद्ध' करण्याचें ठर-विलें व त्याप्रमाणेंही माझी पहिली कादंबरी आज प्रसिद्ध होत आहे. महाराष्ट्र-भाषेच्या उंबऱ्यावर माझी पाउलें पडण्यास सर्वस्वी कारण श्री. कुलकर्णीच होत. प्रस्तुत कादंबरीची कल्पना व त्यानंतरचे तिचे सर्व अवतार ह्यांची जोपासना करण्यांत श्रीयुत कुलकर्णी ह्यांनी अत्यंत परिश्रम घेतले. माझे स्नेही श्री. दिवाकरकृष्ण ह्यांनी अत्यंत जिव्हाळ्यानें ही कादंबरी लिहिली जात असतां जें अमोल सहाय्य केलें आहे, त्याबद्दल त्यांचे आभार कसें मानावेत हेंच कळत नाही. वाङ्मयांतला माझा चिंध्या-संसार कसा सजवावा ह्याचें पुष्कळ शिक्षण श्री. दिवाकरकृष्ण ह्यांच्याच हातून मला मिळालें आहे. तेव्हां माझ्याकडून तोच संसार एका कादंबरीच्या रूपानें पुढें येत असतां त्यांचा आनंद आणि माझे आभार ह्यांचें व्यस्तच प्रमाण पडणार. मतभेदाचे कित्येक भाग असतांना माझे मित्र श्रीयुत महादेव विनायक काळे ह्यांनी वेळोवेळीं ज्या सूचना केल्या व विशेषतः क्षणोक्षणीं निराश होणाऱ्या मनाला जो घोर दिला त्याबद्दल त्यांचे आभार मानणें म्हणजे बाह्य उपचारानें

त्यांचा अपमान करण्यासारखेंच आहे. लौकिकदृष्ट्या अफाट दिसणाऱ्या पण अंतरंगी उज्वल असलेल्या श्रीयुत काळ्यांचा स्नेह निरंतन ठेवण्याचें ऋण सतत शिरावर वहाणें हेंच मला श्रेयस्कर वाटतें. श्री. महादेव वामन चित्राव ह्यांनी आपल्या स्मरणशक्तीच्या कोशांतून एक अभंग देऊन आपला स्नेह 'अभंग' असल्याचें दाखविलें, ह्याबद्दल त्यांचे आभार मानणें आवश्यक आहे. ह्याशिवाय अनेक सज्जनांचें उपकार आहेत, पण सर्वांच्या नामनिर्देशानें उगाच त्या सज्जनांना निष्कारण त्रास देणें बरें नव्हे.

पण ह्या सर्व मित्रांच्या सहाय्याचे खरें चीज महाराष्ट्र-कुटुंब-मालेचे प्रकाशक श्रीयुत विठ्ठल रामचंद्र खाडिलकर ह्यांच्याच हातून झालें. त्या दृष्टीनें त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानणें अत्यंत आवश्यक आहे.

प्रस्तुत कादंबरीवर अनेक प्रकारच्या छाया पसरलेल्या दिसून येतील. व्हिक्टर ह्यूगो ह्या ग्रंथकाराचें ऋण प्रत्यक्षपणें घेतलें नसलें तरी त्याच्या *Les misérables* ह्या कादंबरीत ग्रथित केलेले तत्व *Saints have a past and sinners have a future* ह्याचाच विचार प्रामुख्यानें कल्पनेचा संसार मांडून प्रस्तुत कादंबरीत करण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.

स्वतःच्या मतप्रतिपादनार्थ एखादा विषय घेऊन तो रंगवण्याइतका मी स्वतःला मोठा समजत नाहीं. त्यामुळे प्रस्तुत कादंबरीत कांही ठिकाणी मतप्रतिपादन दिसलें तरी तें त्या परिस्थितीला साजेल म्हणून केलें आहे. स्वतःचा आग्रह म्हणून नव्हे. विशेषतः रंगू व लक्ष्मी ह्या दोन स्त्रियांचा संबंध आई आणि मुलगी एवढ्यापुरतांच दाखवला आहे. अस्पृश्यता निवारण्याची चळवळ घुसडून देण्याचा त्यांत बिलकूल हेतू नाहीं. माझे स्वतःचें धर्मज्ञान त्या दृष्टीनें 'अगाध' आहे.

प्रस्तावनेत ह्यापेक्षां अधिक तें काय लिहिणार ? ज्या सर्वशक्तिमान परमेश्वराच्या कृपेनें व प्रेरणेनें मला हा 'त्याग' तयार करतां आला त्याबद्दल कृतज्ञतापूर्ण वंदन करून हें प्रास्ताविक पुरें करतो.

महाराष्ट्र-नाट्य-
मंदीर
नाशीक.

वा. श्री. पुरोहित.

प्रिय आश्रयदाते !

मुंबईस एकवेळ निघत असलेल्या “अरविंद” या सुन्दर मासिकाच्या सल्लागार मंडळापैकी एक प्रमुख सल्लागार, संपादक व लेखक, श्रीयुत वा. श्री. पुरोहित बी. ए. यांनी ‘त्याग’ हा कादंबरी हासेने ‘माले’ करिता दिलेली आहे. ही कादंबरी गेल्यावर्षी “मनमोहन” मासिकांत “महाराष्ट्र-लक्ष्मी” या नांवाने क्रमशः येऊ लागली होती. ते मासिक काही कारणामुळे बंद पडल्यामुळे सदरहू कादंबरी ‘माले’ला मिळविता आली.

मालेच्या मागील कोणत्याही कादंबरीपेक्षा त्याग कादंबरीचा थाट निराळा आहे, इतकेच नव्हे तर ज्या वाचकांना एकच एक प्रकारच्या कादंबऱ्या वाचण्याचा कंटाळा आला असेल त्यांना ही कादंबरी रुचिवैचित्र्य प्राप्त करून तर देईलच. पण विलक्षण चटका लावील असा आम्हांस भरंवसा वाटतो. त्याग कादंबरीचे अंतरंग व हेतु सोडवळ, उदात्त असल्याचे वाचकांना पटेल आणि बाह्य सजावटीची-समुद्राच्या बाह्य हेलकाव्यांची खळबळ उत्तम प्रकाराने मनाला रमवील यांत शंका नाही.

श्री. पुरोहित यांचा हा त्याग सर्वांना अत्यंत प्रिय होईल असा आम्हांस पूर्ण भरंवसा आहे. या कादंबरीत एक छायाचित्र दिले आहे. हे छायाचित्र ललितकलादर्श नाटक मंडळीतील हल्ली लोकप्रिय झालेले व अल्पावधीत “पर्लव्हाइट” अशी रसिकांकडून पदवी पटकावणारे-प्रमुख नायिकांच्या भूमिका करणारे, नट श्री० गोविंद माशेलकर, यांचे देण्यात आले आहे. हे चित्र कादंबरीकरिता दिल्याबद्दल त्यांचे, व ते देण्यास आनंदाने परवानगी दिल्याबद्दल श्री. बापूसाहेब पेंढारकर (मालक) व श्री० गोविंदराव सोळसकर (मॅनेजर) यांचे आभार ‘माला’ आनंदाने या ठिकाणी नमूद करून ठेवीत आहे. असो.

मालेचे पुढील पुष्प ‘कौटुंबिक गोष्टी’ हे असून यांत प्रो. चिं. वि. जोशी, श्री. वि. स. खांडेकर, श्री. दिवाकरकृष्ण, श्री. ‘शिवराम’ रा.गो. भिडे, वाग्भट ना. देशपांडे, श्री. सौ. कमलाबाईसाहेब किंबे, कु. पिरोज-

बाई आनंदकर, बी. ए., श्री. 'षडानन' श्री. पं. मा. कामतकर बी. ए. इत्यादि सुप्रसिद्ध कथालेखकांनीं आपापल्या लघुकथा देण्याचें कबूल केलें आहे. यावरून मालेचें पुढील 'पुष्प' किती सुंदर-सुवासिक निघेल याविषयी वाचकांची खात्री होईल. पण त्याबद्दल आजच कशाला अधिक लिहा ? असो.

“ त्याग ” ही कादंबरी लिहून दिल्याबद्दल 'माला' श्री. वा. श्री. पुरोहित, यांची आजन्म ऋणी राहिल.

मालेचें हें पुस्तक आश्रयदात्यांना आवडेल अशी आशा बाळगून व आवडो अशी श्रीगुरुचरणीं नित्य प्रार्थना करून आश्रयदात्यांची थोडक्यांत रजा घेणेंच बरें.

सर्वांचा नम्र,

महाराष्ट्र-कुटुंब-माला.

३९१ नारायण पेठ, पुणें शहर }

विठ्ठल रामचंद्र खाडिलकर

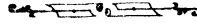

श्रीयुत वामन श्रीधर पुरोहित, बी. ए.
“ त्याग ” कादंबरीचे कर्ते.

त्यागमूर्ति

त्या ग !

उपोद्घात

“वाळ सदाशिव, दार उघड वरं दार !”

एवढे शब्द ऐकल्याबरोबर एक स्त्री झटकन् उठली. तिचा हात खरकटा होता तसाच ठेवून तिने दाराचा अडसर दूर केला. नेहमीच्या संवयीप्रमाणे ती किंचित्काल थांबली. पण घरघण्याच्या बरोबर कुणीतरी परका इसम आहे हे दिसतांच ती त्याच पावलीं मागे परतली. भैरव आंत शिरला आणि त्याने मुलाची चौकशी केली.

संध्याकाळ होऊन अंधार पडला होता. वॉर्डर लोकांच्या खोल्यांच्या धुराळ्यांतून निघणाऱ्या धुराने त्या अंधाराला जणू कांहीं काळ्या रंगार्ची पुटे देण्याचे काम चालविले होते. कामावरून सुटलेले वॉर्डर लोक आपापल्या घराकडे शांत देहाने पण उल्हासित मनाने चाललेले होते. सार्वजनिक नळाच्या तोट्यावरून पाणी भरण्याच्या घांदलीतच एकमेकांशी शक्य तेवढे बोलून घेण्याचा सपाटा बायकांनी चालविला होता. एकंदरीत सारे वातावरण चैतन्यमय दिसत होते.

भैरव सुद्धा आपल्या घरी आज विशेष प्रसन्न चित्ताने आला होता. वॉर्डरची नोकरी करतांनासुद्धा मनाला समाधान देणारी एक गोष्ट आज त्याच्या हातून घडत होती. त्याच्याबरोबर आलेली व्यक्ति त्या प्रसन्नतेत अथवा आजूबाजूच्या चैतन्यांत वाटेकरी नव्हती. ती व्यक्ति दाराच्या बाहेरच उभी राहिली, हे पाहून भैरवाने अगदी अगत्याने म्हटले, “ये-ये-कृष्णा, आंत ये ! परक्यासारखा संकोच वाळगण्याचे कांहीं कारण नाही. काढ ते कपडे !” कृष्णा आंत आला पण अगदी

एका कोपऱ्याला टेकून उभा राहिला. मानवी संस्काराला अजिवात अनोळखी असणाऱ्या एखाद्या मागासलेल्या जातीतील इसमाप्रमाणे कृष्णा वागत होता. भैरवनें बसायला म्हणून एक सतरंजीची पट्टी टाकली त्यावर कृष्णा बसला. भैरव त्याला मधून मधून एखादा दुसरा प्रश्न करी. कृष्णा जरूर तेवढेच शब्द उच्चारून त्याला उत्तर देई. भैरवाच्या घरधनिणीला-पार्वतीला त्या बाहेर बसलेल्या माणसाबद्दल कुतुहल उत्पन्न झालें होतें. तिनें दोनदां तिनदां दाराच्या आडून कृष्णाकडे पाहलें, पण तिला आपलें कुतुहल दाबून ठेवावें लागलें. एकीकडे भाकरी बडवण्याचें काम चालूच होतें. आणि त्याच वेळीं बाहेर आलेला इसम कोण असेल या बद्दल ती आपल्यापरीनें तर्कवितर्क करीत होती.

भैरवनें कृष्णाला विचारलें, “ कृष्णा, आज तुला आमच्या हातचें अन्न चालेल ना ” ? कृष्णानें एक दीर्घ निश्वास सोडला आणि अगर्दी खोल आवाजांत त्यानें ‘ होय ’ असें उत्तर दिलें. त्याच्या त्या उत्तरांत आणि निश्वासांत एक प्रकारची विरक्ति भरलेली होती. भैरवाला कृष्णाचा अस्वस्थपणा कळत होता, पण अशा प्रसंगी न बोलण्यांतच शहाणपणा आहे असें समजून तो शांत राहिला. थोड्या वेळानें भैरवानें पुन्हां एकदां सदाशिवाची चौकशी केली. पार्वतीनें त्याची जिज्ञासा तृप्त केली. किंचित् रागानेंच तिनें उत्तर दिलें, “ चहा थोडा मिळाला त्याला दुपारीं म्हणून गेला आहे तो रुसून; कारटं तरी असं ” भैरवानें तिला अर्धवटच थांबवलें. मुलाला हिंडीसफिडीस करणें त्याला आवडत नसे. भैरव खोर्लीतल्या खोर्लीतच फेऱ्या घालीत होता. तो दारापार्शी येऊन थांबला तों समोरून त्याला आपला मुलगा येतांना दिसला. स्वारी इकडे तिकडे पहात सावकाश येत होती. घर दूर होतें तोंपर्यंत अगर्दी चैर्नीत सदाशिव येत होता. पण घर पहातांच त्यानें आपला नूर पालटला. घरांत शिरला तो अशा श्लाकांत की, कोणाची गर्दन उडवून परत आला आहे. आंत शिरतांच सदाशिवानें आपली टोपी वगैरे फेंकून दिली. आणि बसला फिरंगटून. त्या विलक्षण मुलाला पहातांच कृष्णा किंचित् हलला. आपली भटकणारी नजर त्यानें त्या पोरावर स्थिर केली. ती भेदक नजर, ती वाढलेली दाढी, असें सर्व ‘ प्रकरण ’ पहातांच सदाशिव गडबडला.

त्याने आपला ' दिव्यावतार ' सोडून लगेच तो बापाला जाऊन बिलगला. भैरवाने त्याच्या पाठीवरून हात फिरवला आणि त्याला थोपटीत तो म्हणाला, " भिऊं नको सदाशिव ! आपला कृष्णा आहे तो " पण काय असेल तें असे. सदाशिवाने जी दहशत घेतली ती त्याने पुन्हां तोंड म्हणून उघडले नाही.

थोड्या वेळाने जेवणे झाली. भैरवाने आपली व कृष्णाची पथारी बाहेरच पडवीत टाकली. बाहेर बसल्या बसल्या त्याने आपली वारकऱ्याची माळ काढली आणि पाडुरंगाचे नामस्मरण तो करू लागला. लवकरच त्याला डुकल्या येऊ लागल्या आणि विछान्यावर अंग पसरून तो झोपी गेला.

कृष्णाने सुद्धा जमिनीला पाठ टेकली. त्याला भैरवाप्रमाणेच शोपेची अपेक्षा होती व आवश्यकता होती. त्याच्या साऱ्या अंगांतून वेदना सुरू झाल्या होत्या. पण तो त्या निमूटपणे सहन करीत होता. उजव्या गालावर एक बारीक भाजल्याचा चट्टा होता, तो वाढलेल्या केसांत झांकून गेला होता. कृष्णाच्या अपमानाची ती खूण त्याच्याच केसांनी झांकून टाकली होती. कृष्णाने शोपेकरता डोळे मिटले आणि त्याच्या अंतर्चक्षुपुढे निराळें जग उभे राहिले. सभोवारच्या विश्वांतली एकेक वस्तू त्याच्या मनापुढून जात होती आणि नवीनच वस्तू तेथे येत होती. मरतकांत चालणाऱ्या विचारांचे छायाचित्र घेण्याची कला जर कुणाला साध्य असती; तर कृष्णाच्या डोक्यांत कुरुक्षेत्राची दंगल चाललेली त्या छायाचित्रांत वटली असती. त्याच्या विचारांना शेंडाबुडुग्र नव्हतेच. ते कसे तरी येत होते आणि जात होते. प्रत्येकाची बोळवण करायला दुसरा विचार अतिथीच्या रूपाने हजर होई.

आजच्या स्थित्यंतराचा विचार त्याच्या डोक्यांत आला. काल आपण तुरंगांत होतो. कालच काय पण आजपर्यंत सात वर्षे आपण तुरंगांत काढलीं. तुरंगा-तुरंग आपल्या नशिबी कां आला ? कृष्णाचा डोळा किंचित् लागत होता. तो ह्या प्रश्नाने खाडकन् जागा झाला. पूर्वस्मृति त्या हृत्पटलावर खड्गाचे तीव्र आघात करू लागली. कृष्णाला तो मार असह्य झाला. तो उठला. त्याने अगदीं हळूच भैरवाजवळ जाऊन पाहिले. भैरव गाढ शोपेत होता.

भैरवाचें जीवन शांत श्वासनिश्वासांच्या कांठावरून वहात होतें. कृष्णानें त्याला नमस्कार करण्याकरतां आपले हात वर उचलले. पूर्व स्मृतीनें त्याचे हात तसेंच राहिले. पूर्वस्मृतीनें आठवण करून दिली “जगांत विश्वास तरी कुणाचा धरतोस ? काय कुणाचा नेम ? आजचा दयाळू भैरव उद्यां दयाळूच राहिल काय ? कालचा कुटुंबवत्सल कृष्णा--” ! कृष्णाच्या विचारचक्राचा एक एक फेरा संपला. कृष्णा निघाला. अमावास्येच्या निविड अंधःकारांत लुकलुकणाऱ्या तान्यांनीं कृष्णाच्या हृदयाकाशांत आशा कशी लुकलुकत होती ह्याची साक्ष दिली. पडवीतून कृष्णा खालीं उतरला. त्याच्या पायाला कांहीं तरी बोचल्यासारखें वाटलें. वेदना सुरू झाल्या. त्या अंधारांत त्याला कांहींच दिसणें शक्य नव्हतें. कृष्णाच्या मनस्तापापुढें ती कळ कमीच ठरली. कृष्णा एकेक पाऊल उचलित होता. आंतून बाहेरून दुहेरी वेदना सुरू होत्या. त्यानें दोन्हीही वेदनांकडे दुर्लक्ष केलें. धीमेपणानें तो रस्ता काढित होता. प्रत्येक पावलागणिक त्याची हुरहूर वाढत होती. प्रत्येक श्वासागणिक त्याच्या दुःखाची कला चढत होती. तरी कृष्णाला वाटत होतें, हें कांहींच नाहीं; हा पूर्वसंगच आहे.

कृष्णानें गांवाचा रस्ता धरला. डेक्कन कॉलेज टाकून तो बंडगार्डन समोरच्या पुलावर उभा राहिला. किंचित् काळ त्याला वाटलें कीं विसावा घ्यावा. म्हणून अडोसा पाहून तो एका दगडाला टेकून बसला. बंडावरचे पाणी धरणावरून खालीं कोसळत होतें. एखाद्या घरघरीसारखा तो आवाज कृष्णाच्या कानाला लागला. आपल्या वेदनांशीं त्या पाण्याचा सूर त्यानें मिळविला. दुःखाच्या घरीं पाहुणचार सुरू झाला. रात्रीचा वारा सुटला होता. कृष्णाच्या दाढींतून त्या वाऱ्याचा स्वैर संचार चाटूं होता. कित्येक जण त्या वाऱ्याकरतां हपापून घर सोडीत होते. त्या वाऱ्यानें उडालेल्या रमणीच्या पदरावर कोणी काव्य रचीत होते. कायमचें घर सोडलेल्या कृष्णाला तो वारा कसचें सुख देणार. अथवा कुठल्या अभिनव कल्पनेनें त्याला पुलकित करणार ?

बसल्या बसल्या कृष्णानें आपलें पाय लांबवले. सडकेवर रहदारी नव्हतीच. त्या शांततेमुळें कृष्णाला वाटलें कीं, आपण आपल्या घराच्या पडवीतच बसलों आहोंत. तुटलेल्या विचारांचा धागा कृष्णानें पुन्हां धरला

आणि त्याचे तंतू तंतू तो विणू लागला. पण कुठलाही विचार पुरा करण्याचें भाग्य त्याच्या नशीबीं नव्हतें. त्याच्या पायाला कुणाची तरी टोकर बसली. ज्या पायाला दंश करून पुनीत केलें होतें तोच तो पाय ! एका मानवी वृश्चिकानें त्याच पायाचा दंश घेतला होता. कृष्णा^{नी} उभा राहिला. दुसऱ्याचा अनादर झाला ह्या कल्पनेनें त्यानें चा माणसाच्या पायाला हात लावला. त्या बरोबर तो तिस्मारखान मार्गे^त उरला. बरोबर असलेल्या नोकराला त्यानें हुकूम केला. त्या नोकरानें हातीं तला चावूक कृष्णाच्या पाठीवर उडवला. कृष्णाची सहन शक्ति सुटली. त्याच्या डोळ्यांतून जणू आगीचें झोत चालले होते. त्यानें त्या माणसाचें रंगट गच्च धरलें. अंधारांतच त्याच्याकडे त्यानें नोंट निरखून पाहिलें. कृष्णाला ओळख पटली. त्याच्या साऱ्या शरीरांतून धगधगणाऱ्या ज्वाला संचार करूं लागल्या. त्याचा कंठ संतापानें रुद्ध झाला. कृष्णाची पकड त्या नोकरानें सोडवण्याचा प्रयत्न केला. कृष्णानें तित्त स्वरांत एकच शब्द उच्चारला. “ विश्वास ” ! तो तित्त स्वर ऐकतांच विश्वासाची गाळण उडाली की काय कुणास टाऊक पण त्यानें कृष्णाच्या हाताला झटका दिला. कृष्णानें आपली मिठी सैल सोडली. विश्वास एक अक्षरही न बोलतां झगझग पावलें टाकीत निघून गेला. जाताना आपल्या नोकराला मागून येण्याची त्यानें खूण केली.

कृष्णाचा संताप ओसरत चालला होता. तो दांत ओठ करकरां खाऊन ‘विश्वास-विश्वास’ एवढेंच शब्द अत्यंत तिटकाऱ्यानें उच्चारित होता. पाठीवर बसलेल्या चावकाच्या फटकाऱ्यानें कृष्णा एका भावांतून दुसऱ्या मनोभावांत प्रवेश करित होता. निमकहराम जगानें आपल्या सद्गुणाची खूण त्याच्या पाठीवर उठवली होती. कृष्णा मनांतल्यामनांत चडफडत होता ‘ काय दुनिया आहे ! पाठीवर मारलेल्या कोरड्याचा वण केवढा वठला आहे. हें सुद्धां पहायला त्या दुनियेला फुरसत नाही. विश्वास एक वेळचा जिवलग दोस्त. विश्वास पाठ फिरवलेल्या जगाप्रमाणेंच निष्ठूर होता. घातकी होता. कृष्णा संतापाच्या आवेशांत पुढें पुढें चालला होता. विजेची रोषणाई केलेला तो रस्ता कृष्णाच्या डोळ्यांना दिपवीत नव्हता. अमावास्येच्या रात्री चाललेले इष्कबाज रंगेलांचे अप्रहित आचार त्याच्या

मनाला वेधू शकत नव्हते. कृष्णानें तो मोठा रस्ता सोडला आणि मधल्या वाटेनें तो गांवाकडे वळला.

मध्यरात्र उलटून गेली होती. रात्रीला उतार पडत चालला होता. कृष्णा गांवांत येऊन पोहोचली. अज्ञानही तो शक्य तितका मोठा रस्ता टाळी. शनवार पेठेंतल्या एका मोळांतून तो चालला होता. जवळच कुठल्यातरी घरांतून एका स्त्रीच्या रडण्याचा आवाज ऐकून तो थांबला. ती स्त्री धुमसून धुमसून रडत होती. अर्धा त्याच बरोबर संतापानें ओरडत होती. कृष्णा पुढें सरकला. घराच्या आगदीं जवळ येतांच तो थंबकला. बाहेरच्या ओट्यावर त्यानें आपली बैठक घेतली आणि तो आंतील प्रकार लक्षपूर्वक ऐकण्याचा प्रयत्न करूं लागला. विशेषतः त्या स्त्रीचा स्वर ऐकून व ओळखून तर त्याच्या काळजांत चर्रर झालें. त्यानें एकच क्षण डोळे मिटले. त्याला वाटले की, आंतल्या आंत होणारी आग तशीच डोळ्यांत साठवावी आणि ज्याच्यामुळें आपला इतका संताप झाला; तो चांडाल समोर येतांच त्याला त्या आगीच्या झोतानें जाळून खाक करावें. त्या स्त्रीच्या हुंदक्यानें कृष्णाचें हृदय पिळवटून निघत होतें. घरांत शिरून तिला दुःखमुक्त करावें असा जोराचा विचार त्याच्या मनांत खळबळ करीत होता. पण पुन्हां त्याला काय वाटलें—त्यानें तटस्थपणाच स्वीकारला.

कोणी तरी एक इसम त्या स्त्रीला ब्रेपवाईनें आणि तोऱ्यानें म्हणत होता “जा, जा, हो चालती! नवऱ्याचा पत्ता नाही आणि पातिव्रत्याचा टेंभा मिरवते आहेस! नवरा दाखव गाहीं तर नवरा कर !” हें उपदेशामृत ऐकून ती स्त्री तिटकाऱ्यानें म्हणाली, “भाऊ बहिर्णीशी व्यभिचार करूं पहातात, तिथं हवीत कशाला नवरा बायको ? मी छिनाल असलें तरी दोष कोणाचा ? ही चाललें मी घर सोडून. माझ्या पोरांचा तळतळाट तुझा सत्यनाश करील.” त्यावर तो इसम “तुझ्यासारख्या छपपन्न पाहिल्या आहेत” असें कांहींसें पुटपुटत होता. थोड्याच वेळांत दरवाजा उघडला गेला. कृष्णा स्तिमित होऊन बसला होता. त्या स्त्रीच्या ‘दोष कोणाचा ?’ ह्या प्रश्नानें तो थंडच झाला होता. नाजूक मर्मस्थानावर एखादा फटकारा बसावा त्याप्रमाणें त्याची स्थिती झाली. त्या स्त्रीनें आपली दोनही मुलें त्याच्या पुढ्यांत आणून ठेवली. ती पुन्हां आंत जाऊन एक गांठोडें घेऊन आली. तिच्या

आतां लक्षांत आलें कीं, कुणी तरी ओठ्यावर बसलें आहे. ती किंचित् चपापली. पण वर सोडून निघालेल्या स्त्रीनें कोणाकोणाला भ्यायचें ? चहूं बाजूनें घेरलेल्या श्रापदाप्रमाणें ती जगावर उलटून बेफाम होऊन निघाली. कृष्णाही तिच्या मागोमाग चालूं लागला. त्याच्या मनाचा गोंधळ उडून गेला होता. किती तरी वेळां तो भरभर चालून त्या स्त्रीच्या जवळ जाई. कांहीं तरी बोलवें पण त्याचे शब्द तोंडातचं घुटमळत. एकदां तर त्यानें 'राधा' असा शब्द उच्चारला ! पण ती स्त्री आपल्याच चिंतेंत आणि दुःखात व्यग्र असल्यामुळें तिला तो शब्द ऐकूं गेला नसावा. त्या स्त्रीच्या झपझप चालीवरून ती कुठल्या तरी निश्चित दिशेनें जात असावी हें खास होतें. तिनें गांव सोडला आणि नदीवरून जाणाऱ्या दगडी पुलाजवळ ती पोहोचली. नदी दिसतांच कृष्णा चपापली. ही स्त्री आत्महत्या करणार कीं काय, असाही एक विचार त्याच्या मनांत आला. कदाचित् त्या स्त्रीनें आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला असता तर तिला त्या वेतापासून परावृत्त करण्याचें कृष्णाच्या स्वाधीन नव्हतें. त्याचें मन इतकें दुबळें झालें होतें. दोन्ही मुलांना नदीच्या उतारावर बसवून पलीकडे जाण्याचा रस्ता सुरक्षित आहे किंवा नाहीं हें पहाण्याकरितां ती त्या दगडी पुलावरून जाऊं लागली निम्मा रस्ता चालून जाईपर्यंत तिच्या लक्षांत येऊन चुकलें कीं, रस्ता निसरता आहे. तरीही तिनें शेवटपर्यंत जाण्याचें ठरविलें. ती तशीच पुढें चालूं लागली. तिचा पाय जोरानें सरकला आणि ती नदीच्या पात्रांत पडली. अमावास्येच्या अंधारांत झालेला तो अपघात कृष्णाच्या लक्षांत आला नाहीं. त्या स्त्रीचीं दोन्ही मुलें मुकाट्यानें बसलीं होती. विशेषतः त्या दोघांत जी मुलगी होती ती फारच शांत दिसत होती. तिच्या डोळ्यांतलें उदामीन पाणी अत्यंत स्थिर होतें. त्या चिमुकल्या जीवाच्या भावी आयुष्याचा चित्रपट आज कोणाला दिसूं नये म्हणूनच ईश्वरानें तिच्या डोळ्यांत त्या अद्भुत उदासीनतेचा दर्या निर्माण केला असावा. त्या प्रशांत मुग्ध बालिकेचा भाऊ तिच्या जवळ बसला होता. बालवयांत इतकी विलक्षण समज आणि उमज त्यांना कुणी शिकवली होती देव जाणें ! बराच वेळ झाला तरी आपली आई येत नाहीं, हें पाहून त्या मुलीनें आपल्या भावाला अगदीं शांतपणें विचारलें, "भाऊ, आई केव्हां येणार ?" पण तिचा तो शांत-

पणाच हृदयाला हलवणारा होता. मूल म्हणून रडून तिने तोच प्रश्न केला असता तर साहजिकतेने आणि अपेक्षेने तितका चरका बसला नसता; पण त्याच्या अगदी विरुद्ध अशा त्या शांतपणाने एक प्रकारचा भेसूर सूर उत्पन्न केला होता. कृष्णा तर तो शांतपणा पाहून चरकला. त्याच्या त्या निस्तेज डोळ्यांत आणि कोरड्या ठणठणीत हृदयांत ओलावा उत्पन्न होण्याची सर्व पूर्वतयारी झाली. त्याला अगदी असे वाटले की, ह्या दोन मुलांना घेऊन जावे ! पण जाणार कुठे ? आपणच आज अन्नाला जिथे मोताद तेथे ह्या मुलांचा भार आपल्याला कसा सहन होणार ! आपल्या बरोबरच त्यांना उपासमारीचे दिवस कंटावयाला आपण कां न्यावे ? पण पुन्हां त्याने आपला वेत बदलला. त्याने त्या दोन्ही मुलांना घेतले आणि तो पुन्हां गांवच्या रस्त्याकडे वळला. अजून लोक पुरतेपर्णी जागे झाले नव्हते. कृष्णा एका मोठ्या वाड्यासमोर थांबला. दोन्ही मुलांना त्याने बाहेर दाराजवळ ठेवले. एक वेळ निरखून त्याने त्यांच्याकडे पाहिले. त्या मुलीच्या शांत चेहेऱ्याकडे पाहिले. त्या मुलीच्या शांत चेहेऱ्याकडे पाहतां पाहतां त्याला आपल्या अगदी आवडीच्या माणसाची आठवण झाली. स्त्रीजातीच्या त्या छोट्या प्रतिनिधीला त्याने तेथे सोडले. त्याने एक दीर्घ निश्वास टाकला आणि मायेचा गळ्यापर्यंत दाटून आलेला गहिवर त्याने तसाच दाबून तो तेथून निघाला.

एका रात्रीत केवढे विलक्षण चमत्कार घडले ! आजपर्यंत न भेटणारी माणसे भेटली. क्षणभर त्यांचा व आपला सहवास झाला आणि एकेका प्रसंगाच्या तडाक्यासरशी त्यांची व आपली ताटातूट झाली; ह्या विचारांत कृष्णा चातू लागला. शक्य झाल्यास आपल्या मृतवत् आयुष्यास पुन्हां निराळे वळण द्यावे असे त्याला वाटू लागले. जगाचा त्याला वीट आला होता. अनेक गुप्त विचारांनी त्याच्या मनाला कंगोरे पडले होते. अशा मनःस्थितीतच कृष्णा स्टेशनच्या रस्त्याला लागला. नुकत्याच उगवणाऱ्या सूर्याची आरक्त किरणे प्रत्येक वस्तूवर आपला प्रकाश पाडीत होती. आकाशाच्या मध्य प्रान्ताकडे सूर्याचा प्रवास सुरू झाला. काही काल तरी जग त्या उगवत्या सूर्याचे कौतुक करणार होतं; पण कृष्णा अजूनही कृष्णमेघांनी दाटलेले आयुष्य कंठीत होता. कुठूनही आशेचा किरण येण्याची

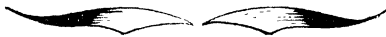
त्याला आशा नव्हती. जातगोत, घरदार, मुलेंमाणसें, स्नेहीसोबती सर्वोनीच त्याला सोडचिष्टी दिली होती. कृष्णाला जर कुणी त्यावेळीं वय, घंदा, धर्म, विवाहित कीं अविवाहित ह्यापैकी कुठलाही प्रश्न विचारला असतां तर त्याला कुठल्याही प्रश्नाचें उत्तर देतां येणें शक्य नव्हतें. अशा कांहीं विलक्षण परिस्थितींत कृष्णा चालला होता. त्याला सगळें असून नसत्यासारखें झालें होतें. एकछत्री साम्राज्याप्रमाणें त्याचा कारभार अविरोध चालला होता. विरोध करायला कुठला पाशच मुळीं त्याला शिल्लक नव्हता.

स्टेशनच्या रस्त्याला लागलेला कृष्णा त्याला नकळत आयुष्याच्या नव्या मार्गाला लागला होता. फूटपाथवर अजून कांहीं भिकारी चैनींत निजले होते. त्यांना पाहून कृष्णाला वाटलें कीं, आपण आणि हें भिकारी सारखेच ! कृष्णा स्टेशनजवळ आला. मोठमोठ्या इमारती त्या निर्धन गृहहीन कृष्णाकडे टंक्कारून पहात होत्या. दुकानावर लावलेल्या पाट्यांवरचीं सोनेरी अक्षरें चकाकत होती. उपहासानें हंसणाऱ्या माणसाच्या दातांसारखीं तीं अक्षरें दिसत होती. टांग्याची ये जा चालूं होती. एखादा हौशी तरुण आपल्या गुलजार पत्नीला अंजीरी शालीच्या झोकनोकांत घेऊन 'मुंबई' करायला चालला होता. मुख्य दरवाजानें स्टेशनांत प्रवेश करणें कृष्णाला अशक्य होतें. तिकिटावांचून प्रवास करण्याचा कृष्णाला तो पहिलाच प्रसंग होता. पण कृष्णाचें अंतःकरण इळूं इळूं घट्ट बनत चाललें होतें. त्यानें तारा ओलांडून एका कामकऱ्याजवळ चौकशी केली. गाडी सुटायला अवकाश होता. एक रिकामा डबा पाहून कृष्णा बसला. सबंध रात्रीचें जागरण आणि विशेषतः मानसिक व्यथा ह्यांनीं तो अगदीं हैराण होऊन गेला होता. त्यानें मागच्या फळ्यांना डोकें टेंकलें आणि तशाच स्थितींत तो झोंपी गेला.

सात वर्षांच्या बंदिवासानंतर लागलेली ती झोंप, झोंपच असेल काय ? शरिरांतील सर्व अवयवांनीं, विकार शक्तीनें, सर्वांनीं एकमतानें केलेला तो सत्याग्रह असेल काय ? त्याच्या सर्व शक्ति त्याला दरडावून विचारीत होत्या कीं, आम्हांला अशा रीतीनें, अशा छळानें राबवले, जणू कांहीं आम्हांला जीवच नाही. फार काय ज्या जिवाच्या सुखाकरतां तुम्ही एवढे घडपडतां

त्या जिवाचें आम्हावांचून चालेल एवढा आम्हाविषयी जो बेदरकारपणा दाखवला गेला, त्याचें प्रत्युत्तर त्या अनास्थेचें एक प्रकारचें प्रतिक्रिया-स्वरूप सर्व इंद्रियांनीं दाखविलें. पुन्हां केव्हांही हालचाल करावयाची नाहीं, कितीही जोर-जुलूम झाला तरी आहे ही स्थिती सोडावयाची नाहीं, अशा निश्चयानें कृष्णाचीं सर्व गात्रें निष्पल झालीं होतीं. सुटलेल्या बंदि-वानाची ती झोंप अशा प्रकारची होती. सर्व दुःखांनीं डांबून टाकल्यामुळें एखाद्या मूर्च्छना आलेल्या माणसाप्रमाणें तो निश्चल दिसत होता. झोंपेच्यापूर्वीं कृष्णाचें चळवळें मन सारखी धांवपळ करीत होतें. विचारांची उतरण लागून लगोऱ्याच्या खेळाप्रमाणें त्यांना घडघड पाडून देत होतें. तें मन सर्व अवयवांवर अस्मानिसुलतानी गाजवीत होतें. पण कुठल्याही शक्तीला मर्यादा असतेच. त्या प्रमाणें एके काळीं अप्रतिहत साम्राज्य चालविणारें तें मन दमलें आणि त्याची ती पंगू अवस्था पहा तांच रक्ताच्या प्रत्येक थेंबानें ती आनंदाची बातमी सर्व शरीरभर पोंचवली. त्या रक्तबिंदूंनीं आपलें कार्य झपाट्यानें सुरू केलें. रक्तवाहिन्यांच्या घरी जणूं लगीन घाईच उडाली. कृष्णाचें सारें शरीर मनस्तापानें सणसणीत तापलें. कृष्णा जेव्हां जागा झाला तेव्हां त्याचे डोळे लवकर उघडेनात. समोर बसलेलीं माणसें त्याला दिसत होतीं. गाडीचा आवाज त्याला जड वाटत होता. चाललें त्याहे हें सारें स्वप्न असावें असें त्याला वाटत होतें. डोकें-सारें अंग सणसणून तापलें होतें. ह्या आर्गीतून आपण सजीव बाहेर पडूं का ! असा भयंकर विचार कृष्णाच्या मनांत आला आणि भीतीनें त्यानें डोळे मिटले. ह्या निष्प्रेम निःसत्व आयुष्यांतून कृष्णा सुटला तर बरें नाहीं का होणार ?

वाचकांच्या पुढें तसाच कालाच्या पुढें तो एक प्रश्नच होता आणि त्याचें उत्तर वाचकांच्या उत्कंठेपेक्षां कालाच्या बदलत्या चक्रगतीनें मिळालें तर मिळेल ! अल्प सामर्थ्यावान् मानवानें कल्पनेची दोरी कितीही ताणली, तरी तिनें निसटता काल कसा बांधला जाणार ?

प्रकरण १ ले

“ प्रेमी जीव ”

एखाद्या रहस्यमय कादंबरीचे शेवटले पान वाचून ती कादंबरी संपली म्हणजे जसे वाटते तसे मिलिदाला आज वाटत होते. कादंबरी संपली म्हणजे पुढे दिलेल्या जाहिराती जशा निःसत्व वाटतात त्याचप्रमाणे एका विशिष्ट प्रसंगानंतरचा काळ मिलिदाला असार वाटत होता. कादंबरीतील रहस्यमय प्रसंग, भावनामय व्यक्ति जोराने मनाची पकड घेतात, चढत्या कथोपाबरोबर वाचकाचे मन चढत जाते, गुंतागुंतीचे प्रसंग आले म्हणजे त्यांतून पुढे काय होईल ह्याचा गोड ध्यास लागतो. एखाद्या व्यक्तिशी आपले मन इतके रममाण होते की कादंबरी संपली तरी किती वेळ त्या व्यक्तिची अस्पष्ट रूपमाया डोळ्यासमोर उभीच असते; काही केल्या तेथून हालत नाही. एखादा उदात्त प्रसंग फुलाच्या दुरून येणाऱ्या सुगंधाप्रमाणे आपल्या डोळ्यांत न कळत शिरतो आणि तेथेच स्थोर होऊन राहतो. तसेच मिलिदाचे आजपर्यंतचे आयुष्य गेले. त्याच्या भावनाप्रवण मनाने एका कुमारिकेला आपली प्रेमदेवता बनविली आणि नंतर त्याच सुरस प्रसंगांत त्याचे मन खेळू लागले. काळाच्या गतीने प्रेम वाढत गेले. त्याला वाटले आयुष्य किती गोड आहे ! जग किती सुरेख आहे !! प्रेम किती मनोहर आहे !!!

पण कादंबरीला जसा मध्य असतो आणि तेथून मग साऱ्या गोष्टी उतरणीला लागतात. तसा मिलिदाचा आयुष्यरथ उताराला लागला. त्याच्या प्रेमदेवतेला त्याने प्रथम नुसता दर्शनाचाच नैवेद्य दाखवावा. पण पुढे भूक वाढली आणि त्याचा परिणाम म्हणजे त्याने तिला आपल्या मानलेल्या वल्लभेला 'चोरून पत्र पाठवले. प्रेमाने वेडावलेले चार तरुण ज्या धर्तीचे पत्र आपल्या प्रियेला लिहीतात तसेच ते पत्र होते पत्राचा मायना 'माझ्या प्रेमसागरा' असा होता. प्रेमाला सागराची उपमा देऊन त्यांत यथेच्छ डुबायची मनीषा प्रकट करणाऱ्या कवीच्या मनांत काव्याच्या भरांत सागराचा खारटपणा चुकून येत नाही. त्या सागराच्या दोन चुळा पाणी

पोटांत गेलें तर आंतडी बाहेर काढणारी वांती होईल हें त्या प्रेमवहादरांच्या ध्यानीं नसतें. सागर म्हटला म्हणजे जसें कांहीं एखादें भडक निळ्या रंगाचें न हालणारें चित्र असेंच त्यांना वाटतें. मानवी प्राण्याच्या अत्युच्च सामर्थ्यानें घडवलेल्या महानौकांना, शेपटीच्या एका वेळांटीनें पाताळ दाखवणारे जलचर ज्या महाभागानें लीलेनें आपल्या पोटांत बाळगले आहेत त्या सागराचें प्रेमार्शी साधर्म्य दाखवितांना केवढी घोडचूक होते !

मिर्लिदानें घाडलेलें पत्र अशाच हास्यास्पद उपयांनीं भरलेलें होतें. त्या प्रश्नाचें उत्तरही आलें. तें उत्तर आलें ह्या एकाच गोष्टीनें त्याला अतोनात आनंद झाला. त्या आनंदाच्या भरांत किती वेळ त्यानें तें पत्र न फोडतांच त्यांत काय असेल, आपली देवता आपल्यावर प्रसन्न होऊन तिनें कोणत्या शब्दांत आपली कामनापूर्ति केली असेल इत्यादि विचारांत आपला वेळ घालवला. पण विपमय अन्न आस्वादापूर्वी जो आनंद देतें, तशाच प्रकारचा तो आनंद होता. त्या अन्नाचा पहिला घांस आणि पत्रांतला पहिला मायना, दोन्हीचा परिणाम सारखाच झाला. मिर्लिदाचें डोकें फिरूं लागलें. त्यानें पत्राचा शेवट कसाबसा गांठला. पत्रांत त्याच्या मागणीला नकार होता ! आकाशानें कुऱ्हाडीचें रूप घेतलें आणि त्या प्रेमविव्दल जीवाच्या मस्तकावर घाव घातला. मिर्लिदाची पुरी निराशा झाली. मिळालेला नकार वल्लभेच्या हातानें लिहिलेला असता तर कदाचित् तेवढ्या क्षुल्लक आधारावर त्यानें उरलेलें आयुष्य कंठलें असतें. निदान त्या क्षणाला तशी काव्यमय प्रतिज्ञा करून तो मोकळा झाला असता. त्यानें तें हस्ताक्षर निरंतर-अंतर न ठेवतां उरार्शी बाळगून सारें आयुष्य आपल्या ' कोमल प्रेमलेच्या ' चिंतनांत घालवलें असतें. खरोखर प्रेमाचें आजचे सामाजिक वर्चस्व पहातां, असा एक काळ येण्याचा संभव आहे कीं पुरुषांच्या देहाचें अवयवात्मक वर्णन करतांना हृदय आणि काळीज ह्यांच्या दरम्यान पांढऱ्या रंगाचा एक नवीन ठिपका आहे असें सांगावें लागेल. विशेष संशोधनानंतर त्या ठिपक्यावर जिकडे तिकडे काळ्या निळ्या शाईत प्रेम-प्रेम-प्रेम-असेंच लिहिलेलें आढळून येईल. लिपी हृदयाची असून ती ओळखायला ' तशाच ' हृदयाचा विशारद असावा

लागेल. मिलिंदाला त्या मुलीच्या बापाकडून उत्तर आलें. ज्याच्याकडून तांदळाच्या अक्षता उधळून घेण्याचें भाग्य मिलिंद इच्छित होता, त्यानेच वाटण्याच्या अक्षता लावून अक्षद समारंभ साजरा केला. काळवेळ ह्यांचा पोंच न राहिल्यामुळें बाशिंगबळ खडतर लागलें. त्या वेळेपासून मिलिंद जो उदास झाला त्याचें साधारण स्वरूप आरंभी दिगदर्शांत केलेंच आहे.

प्रयण-भंगाचा तो कथाभाग असा घडून आला, त्याचा पूर्वरंग मिलिंदाला खरोखरीच्या कादंबरीप्रमाणें वाटला. पण त्या कादंबरीच्या झालेल्या शोकपर्यवसायी शेवटामुळें आजपर्यंतच्या प्रेमळ कथानकाचे एकदम रूक्ष वैराग्यांत रूपांतर झालें. हें वेषांतर बाह्यात्कारी नसलें तरी अंतरंगी मिलिंदानें खरोखरच धारण केलें. त्याच्या अंतःकरणांत भावनांचे कोळशे घडाडून पेटले होते आणि भावी सुखाच्या कल्पनांची राख खचून पडली होती. त्या धुमीशेजारी त्या महत्त्वाकांक्षी तरुणाचें मन मळ्ळ होऊन पडलें होतें. त्याला कुठेंच गोड लागत नव्हतें. एवढी मोठी आणि चैनीचें आगर असणारी भुंबई पण सहारा वाळवंटाइतकीच आकर्षक वाटत होती. प्रेमभंगाचे पहिले चटके तर त्याला असह्य झाले. देव करतो ते बऱ्या करताच करतो. ह्या सूत्रांत वक्रोक्ति हाच अलंकार असावा असे त्याच्या मनानें घेतलें. आपल्या मनाला-वहकलेल्या मनाला विरंगुळा पडावा म्हणून त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केले. प्रियेनें झिडकारलेल्या कर्वाची करुण रसाची सीमा करणाऱ्या काव्यांची मनःपूर्वक पारायणें त्यानें केलीं. त्या काव्यांतील भेसूर भविष्याची दाट छाया पाहून तो परत फिरे. तर कुठें प्रियेनें आपल्या प्रेमाला झिडकारल्यास 'प्राणत्यागा' ची अधोर प्रतिज्ञावाचून त्याचें मन विटे. कांहीं तरी लोकविलक्षण गोष्टीची पुर्वणी जोडल्याशिवाय प्रेमगीत पुंरच होत नाहीं असा कवि-संप्रदाय असावा असें मिलिंदाला वाटलें. तो जेथें जेथें जाई तेथें तेथें त्याला आपल्या भग्न स्मृतीची स्मरणी सतत जपावी लागे. हिऱ्यामोत्यांचा बाजार पाहावा. तिथल्या हिऱ्यांचें तेज त्याच्या डोळ्याला दिपवून टाकी. त्याच्या डोळ्याला अंधारी येई आणि लगेच हृदयविदारक स्मृती त्याच्या कानार्शी येऊन गुणगुणे, “ ह्याच हिऱ्यांची कुडी करून तू कुणाला तरी देणार होतास ना ? मिलिंद कावराबावरा होई आणि संपत्तीच्या लख-

लखाटांत त्याला अमावास्येचा काळोख भासू लागे. एखादा फूलवाला त्याच्यापुढे येऊन सुंदर मोगऱ्याच्या कळ्यांचा गजरा पुढे करी. फुलांची मुकी मुल्लसुद्धां त्याचा उपहास करीत. इळू इळू विकसणाऱ्या त्या कळ्या म्हणत, “ तू एकटा असलास, खिन्न असलास, भग्नहृदय असलास तरी तुझ्यावांचून कुणाचें अडणार नाही. कुणाही भाग्यवंताच्या हातीं आम्ही पडू आणि स्वतःचें सार्थक करून घेऊं.” मिलिंद ह्या फटकाऱ्यानें चांगलाच शुद्धीवर येई. तो मनात उमजे, “ असं आहे तर एकूण ? जगांत कांहीं कुणाचें कुणावांचून अडत नाही. मग मीच असा दुःखी कधी कां होतो ? कुणांसाठीं झुरतो ? हा एवढा भयंकर खटाटोप कोणाकरतां ? एकंदर जगाचा हृदयशून्य, सहानुभूतीशून्य असा हा आचार दाखवण्याकरतां जगाचा स्वार्थमय क्षुद्र व्याप दाखवण्याकरतांच हा सारा खटाटोप उभारला असेल काय ? ”

अगदीं तुटक आणि केवळ अनुभवजन्य अशा ह्या वैराग्यपूर्ण विचारांत मिलिंदाचे कित्येक तास, कित्येक दिवस गेले. एक प्रकारच्या गूढ निष्क्रियतेनें तो अंतर्बाह्य व्यापला गेला. आवश्यक तेच व्यवसाय करण्यावांचून त्याचें मन कशांतही रमेना. वास्तविक मिलिंद क्रियाशून्य नसता, लहानपणापसून कुणाचाही आधार नसतां त्यानें जगांत आपली किंमत टरवून घेतली होती. त्याच्या अंगीं विलक्षण स्वाभिमान बाणला गेला होता. त्यानें आजपर्यंत याचना केली नाही. भिक्षूक वृत्तीनें तो कुणाचा मिंधा झाला नाही. परमेश्वरानें आजपर्यंत त्याला जगांत निराशेचें दालन उघडून दाखवले नाही. स्वतःच्या करामतीनें, उद्योगप्रियतेनें सभोंवार त्यानें आशेचे इमले उभारले. पण ते इमले आशेचे होते तसेच ते हवेंतले टरले. प्रणयाच्या झंझावातानें त्या इमल्याचे मनोरम भाग गदगदा हलवले. प्रेमाच्या धक्क्यानें ते इमले धाडधाड कोसळले. मिलिंदाला पटलें कीं, ध्येयाच्या उत्कटतेची धार जगाच्या कठोरतेनें बोथट होते.

मिलिंदांनें ज्या मुलीवर प्रेम केलें तिच्या घरादाराचा, कुलशीलाचा विचार केला नाही. अगदीं सरळ त्यानें आपल्या भावनेला वाटू दिलें ती भावना आणि त्याची वल्लभा ह्यांची सांगड दिल्यावर मिलिंदाच्या हातीं कांहींच उरलें नाही. उद्योगाच्या जोरावर वाटेळ तें काबीज करूं अशी

त्याची आतांपर्यंत अपेक्षा होती. इतकेंच नव्हे तर त्या अपेक्षेप्रमाणे कित्येक गोष्टी केवळ उद्योगाच्या जोरावर त्यानें इस्तगत केल्या होत्या. एका भिकाऱ्याची सतार ऐकून आपणही सतार शिकावी, असें त्याला वाटूं लागलें. त्यानें उद्योग केला आणि सतार विकत घेतली. फावल्यावेळीं सतारीच्या सहवासांत तो आपल्या मनाची करमणूक करूं लागला. पण प्रेमाच्या बाबतींत त्याचा प्रयत्न खुंटला. उद्योगानें लग्नाचें गोत्र जमेल असें चिन्ह दिसेना. सजीव आणि निर्जीव अशा दोन सर्ष्टींमधलें अंतर त्याच्या जिव्हारीं शिरून त्याला सतावूं लागले. इष्टसिद्धीला नशीब अनुकूल असावेंच लागतें हें त्याला पटलें.

रोजच्याच विमनस्क मनःस्थितीत मिलिंद आपल्या खोर्लीतून वाहेर पडला. त्यानें एक जवळचेंच हॉटेल ‘जवळ’ केलें आणि चहाची ‘ऑर्डर’ देऊन तो एका खुर्चीवर बसला. समोरच्या संगमरवरी दगडावर त्यानें आपल्या हाताचें कोपर टेकलें आणि तळहातावर हनवटी ठेवून रस्त्यांतून येणाराजाणाराकडे तो पाहूं लागला. त्याच्यापासून थोड्या अंतरावर मालक बसला होता. अंगांत एक मलमलीचा स्वच्छ अर्घल्या बाह्याचा सदरा, त्याला लावलेल्या चकाकणाऱ्या खड्याच्या गुंड्या; डोक्यावर मखमलीची काळी टोपी अशा थाटांत मालक आपल्या दुकानाची देखरेख करीत होता. दुपारची वेळ होती. दुकानांत विशेष गर्दी नव्हती. त्यामुळें सहाजीकच जिकडे तिकडे शांतता दिसत होती. मिलिंद एकटाच चहाचा कप पुढें घेऊन बसला. पांच दहा मिनीटें झालीं. इतक्यांत एक इसम दुकानांत शिरला. त्याच्याकडे पहातांच कोणाही माणसाला आश्चर्यच वाटे. त्याच्या चेहेऱ्यावर मनाला मोहून टाकणारे स्मित-हास्य झळकत नव्हतें. घडून उपयोगांत आणलेल्या पाषाणावर जशी एकप्रकारची कांति दिसते तशाच प्रकारचें तेज त्याच्या मुखावर चमकत होते. टाकीच्या घावानें पाषाणाला देवकळा आणतां येते त्याचप्रमाणें अत्यंत अश्लील रूपही देतां येतें. मनाच्या मारानें माणसाचा चेहेरा असाच सुरुप अथवा विद्रुप होतो. त्या इसमाचा चेहेरा अवि-कारी होता. त्याच्या भव्य कपाळावरून त्याची बुद्धीभक्ता उघड दिसत होती. त्याची दृष्टी-पण ती दृष्टी इतकी तीक्ष्ण होती कीं त्याच्या डोळ्याला डोळा देण्याची सहसा कुणाची छातीच होत नसे. फार काय पण त्याचा

करडा अम्मल आपणांवर चालवून ध्यावा असाच साधारण माणसाचा ग्रह होई. त्याच्या वर्तनांत एक प्रकारची बेफिकीरी होती. तो दुकानांत शिरला तेव्हां त्याच्या जवळ एक लहानशी हँडबॅग होती. आंत शिरतांच त्यानें एक कोपऱ्यांतलें टेबल गांठलें; नोकरानें त्याला काय पाहिजे म्हणून विचारतांच त्यानें 'कॉफी' एवढें म्हटलें. आपला मोतिया रंगाचा फेटा किंचित् मागे सारून खूप दमून आल्यामुळेच की काय त्यानें एक सुस्कारा सोडला आणि हाताच्या बोटांनी तो आपलें कपाळ चोळें लागला. मिलिंदाचे त्या इसमाकडे आपोआपच लक्ष गेलें आणि त्याची दृष्टि तेथेंच स्थिर झाली. ह्या ठिकाणी कांहीं तरी अजब पहाण्यासारखें आहे असें वाटून मिलिंद त्या गृहस्थाची हालचाल पहात होता. त्या गृहस्थानें आपली बॅग उघडली आणि त्यांतून चार पांच कागदांच्या घड्या बाहेर काढल्या. एकेक घडी तो उकटून पाही आणि कांहीं तरी बोटांनी मोजून पुन्हां त्या कागदाची घडी करून ठेवी. नोकरानें कॉफी आणून ठेवली. त्याकडे त्यानें एकदां पाहिलें, नंतर त्यानें आपली ती तीक्ष्ण नजर मिलिंदावर फिरवली व पुन्हां तो आपल्या व्यवसायांत दंग झाला. कॉफी किंचित् निवतांच त्यानें एका हातानें कप धरला व कागद वाचतां वाचतांच कॉफी पिण्यास सुरवात केली. दोन तीन घोंट त्यानें घेतलें असतील नसतील इतक्यांत त्याला जोराचा ठसका लागला. त्याच्या हातून कप खाली पडला आणि त्याचा चेहेरा कावरावावरा झाला. कां कुणास ठाऊक पण मिलिंद विजेचा धक्का बसावा त्याप्रमाणें उठला आणि त्या गृहस्थाजवळ गेला. पाणी मागवून त्यानें त्या गृहस्थाच्या डोक्यावर शिंपडण्यास सुरवात केली. तो गृहस्थ शुद्धीवर आला. त्यानें स्पष्ट आवाजांत म्हटलें, "वाबरु नका. मला हा घेरीचा विकार आहे. तुम्हीं मदतीला घांवून आलांत खरोखर उपकार झालें " बस ! एवढेंच शब्द त्यानें उच्चारलें आणि कॉफी न पितां आपले कागदपत्र गोळा करून पैसे देऊन तो निघून गेला.

मिलिंद त्या आभारप्रदर्शनानें थंडच झाला. त्या गृहस्थाच्या नुस्त्या बाह्य देखाव्यानें मिलिंदला जितकें आश्चर्य वाटलें नाहीं तितकें आश्चर्य तें आभार ऐकून त्याला वाटलें. रीत म्हणून आभार मानायचे इतकाच भाव त्यांत होता. खरोखर हृदयाचा स्निग्धपणा अथवा उपकाराबद्दल आदरबुद्धि

ह्यांचा लवलेश त्या माणसाच्या आवाजांत नव्हता. थोड्या वेळाने मिलिंद दुकानांतून उठला. त्याच्या डोक्यांत त्या इसमाविषयी बरेच विचार येऊन गेले. विशेषतः त्या गृहस्थाच्या वागणुकींतली शिस्त आणि नंतरच्या त्याच्या आवाजांतला रक्षपणा ह्यांचा मिलिंदाच्या मनावर फार परिणाम झाला. नेहमीच्या त्रासदायक विचारांना ह्या प्रकाराने आळा पडला. इतका वेळ आंखडलेल्या त्याच्या मनोवृत्तीची कमान हळू हळू सुटत चालली, आणि एकंदरीत त्याला दुकानांतला चहा मानवल्याची चिन्हें दिसू लागलीं.

नंतरचा सारा दिवस मिलिंदाने मुंबई भटकण्यांत घालवला. पायांनी तो फिरत होता, डोळ्यांनी तो पहात होता पण त्याचे मन स्वस्थ नव्हते. अस्वस्थता हा रोग इतर रोगापेक्षा त्रासदायक खरा, कारण ह्या रोगाला औषध नाही. संध्याकाळ होऊन दिवे लागले. तरी मिलिंदाला जेवण्याची इच्छा होईना. तरी पण दमल्यामुळे तो खानावळीकडे वळला. अगदी निष्काळजीपणाने त्याने आपले जेवण उरकले आणि त्याने आपल्या खोलीचा रस्ता घरला.

गिरगांवांत एका छोटेशानी बंगल्यालगत त्याची खोली होती. घरमालकाचा आणि त्याचा बराच लोभ होता. मिलिंदाच्या खास सोयी मालकाने त्या खोलींत करून दिल्या होत्या. घरांतलाच एक असे त्याला मानून मालकाची मंडळी त्याच्याशी वागत. सणांच्या दिवशी अथवा इतर कांही कमीजास्त असल्यास मिलिंदाला ताट वाढून येई आणि भाऊबिजेच्या दिवशी यथाशक्ति त्याला श्रीमंत बहिणीला ओवाळणी घालावी लागे. अर्थात ह्या मानलेल्या नात्यांत रक्ताचा जिव्हाळा नसला तरी, स्वतः मानले, आपले म्हटले ह्या एकाच भावनेचा ओलावा होता. असे जरी होते—ती माणसे जरी मिलिंदाला इतका मधुर जीव लावीत होती—तरी तो स्वाभिमानी तरुण आपली कुठल्याही प्रकारची तोशीद त्यांना लागू देत नव्हता.

मिलिंद खोलींत येतांच त्याने दिवा लावला. कपडे काढून खुंटीला ठेवले आणि स्वस्थ चित्ताने बसावे ह्या विचाराने त्याने आंरांम खुर्ची उकलली. दिव्याकडे पहात तो खुर्चीवर रेलून पडला. जवळच्या बंगल्यांत

फोनो लावला होता. ' खरा तो प्रेमा ना घरी लोभ मनी ' ही बालगंध-
र्वाची प्लेट त्याला ऐकू आली. कसे बसे आवरलेले विचार गाण्याच्या एकेका
सुराने पुन्हां उसळून आले. ' खऱ्या प्रेमाला कुठलेच प्रलोभन नसते '
मग काय, आपण करतो हे प्रेम स्वार्थी-विषय लोलुपतेने-सौंदर्यलालसेने-
करतो. छे ! छे ! ! त्या विचारांचा तो मार त्याला सहन होईना. वळवाच्या
पावसाने एखादे फूल जसे मळल होऊन जावे तशीच त्याची स्थिति झाली.
त्याने मान खाली घातली आणि तो असहाय स्थितीत पडून राहिला.
विजेच्या दिव्याचा झगझगणारा प्रकाश त्याच्या मुखावर पडला होता.
त्याच्या अंतःकरणांत अज्ञात भविष्याचा गूढ अंधार दाटत चालला होता.
तो स्वतःला विचारीत होता ' ह्या यातनांतून-मनांच्या संव्रस्त स्थितीतून
कधी तरी सुटका होईल काय ?'

प्रकरण २ रे

'लक्ष्मी जाणार'

लक्ष्मी जाणार. आपल्या गांवची लक्ष्मी सात समुद्रांच्या पलीकडे जाणार
ह्या एकाच गोष्टीने चांदगांवांत मोठी खळबळ उडवून दिली होती. लहान-
नापासून थोरापर्यंत प्रत्येकाला आपल्यापरी वाईट वाटत होते. लहान मुलांना
खेळांतली मांडणे तोडणारी प्रेमळ बहीण जाणार म्हणून वाईट वाटत होते.
तरुणांना आपल्या कर्तबगारीची स्फूर्ति देवता जाणार म्हणून हळहळ वाटत
होती. तर वृद्धांना आपल्या हक्काची प्रत्येक कार्मी उपयोगी पडणारी लाडकी
कन्या जाणार म्हणून गर्हिवर येत होता.

संध्याकाळची वेळ होती. चांदगांवच्या चावडीवर गांवांतले शिष्टमंडळ
हळू हळू जमू लागले होते. सारा जन्म गांवच्या कुटाळक्या करण्यांत आणि
नाचतभाशांच्या प्रकरणवारीत घालवलेली पोक्त मंडळी उच्च स्थानी
बसली होती. अंगावरून चार पावसाळे अधिक गेल्यामुळे शहाणपणाचे

गवत आपल्या मेंदूत अधिक उगवळें आहे अशा समजुतीनें—किंचित् ताळ्या-
नेंच भोंवतालच्या चिमुकल्या जगाकडेही मंडळी पहात होती. जवळच एक
चौकोन सारवून तयार केला होता. त्या ठिकाणीं वरच्या शिष्टांची नवी
आवृत्ति मांड ठोकून बसली होती. त्या तीन व्यक्ति आपपसांत कांहीं तरी
कुजबुजत होत्या. वरच्या मंडळींना ते काय बोलतात ह्याचा थांग पत्ता
लागत नव्हता. त्यांचें आपलें चिलिमीचें आराधन आणि तंबाखूचें वर्णन
चांद्र होतें. खालीं बसलेले तिघेही मात्र अगदीं एकावधान होऊन काय तें
बोलत होते. त्यांच्या उत्सुकतेवरून आणि हावभावावरून ते ज्या विषयीं
बोलत होते तो कांहीं तरी जिव्हाळ्याचा विषय असावा असें दिसत होतें. पण
त्या तिघांपैकीं तिसरा मात्र अगदीं निरखून इकडेतिकडे पहात
होता. किती तरी वेळ त्याला कांहीं दिसेना. तरी पण ज्या दिशेकडे
आपले डोळे रोखले होते तेथून त्यानें कांहीं हलवले नाहींत. ते दोघे जरी
त्याच्याच वयाचे होते तरी त्याला विशेष मान देत असावेत. थोडा वेळ
मेला आणि—गांवाचा पाणोठा ज्या दिशेला होता तिकडून एक व्यक्ति
येत असल्याचे त्या तिसऱ्या इसमाला दिसले. त्याबरोबर त्यानें त्या दोघांचें
हात दाबले. त्याबरोबर एखादी कळ दाबावी त्याप्रमाणें त्यांचीं तोंडें बंद
झालीं. पण ह्याहीपेक्षां आश्चर्याची गोष्ट कीं वरच्या मंडळींचें व्यसनांतलें
लक्ष उडालें आणि एखादा बिनतारी संदेश यावा त्याप्रमाणें ती मंडळी-
सुद्धां पाणोठ्याच्या दृष्टीनें पाहूं लागली. जिच्या आगमनाकरतां सर्वांनीं
आपले डोळे वाटेवर आणून टाकले ती व्यक्ति अज्ञून बरीच लांब होती.

खालीं बसल्यापैकीं एकजण अगदीं न राहून उद्गारला, “अरे, ती
झाली वाटतें” पण हा ‘यतिभंग’ सहन न होऊन दुसरा उसळून म्हणाला,
“चांगली दिसते आहे येतांना तरी तुला आपले अज्ञून वाटतंच आहे,—
मुर्दाड लेकाचा” ह्या अंजनानें त्या पहिल्याच्या डोळ्यांत खोखरच प्रकाश
पडला आणि ती व्यक्ति येत आहे हें त्याला दिसलें. तो तिसरा इसम मात्र
अतिशय अर्घार झाला. जिच्यावर आपलें जन्माचें सुखदुःख अवलंबून
आहे अशी एखादी महत्त्वाची गोष्ट असावी, ती थोड्या वेळानें कळणार,
आपण सुखी होणार किंवा कसें ह्याचा कायमचा निर्णय लागणार तेव्हां
जे संशयात्मक काळ जातो आणि त्यावेळीं जशी जिवाची वर—खालीं

स्थिति होते तसे त्याला झाले. त्या येणाऱ्या व्यक्तीच्या प्रत्येक पावलागणीक त्याच्या मनाचा धीर सुटत होता. मध्येच कुठेतरी खडा बोंचला म्हणून ती व्यक्ति खाली वाकली ते पाहून तो तिसरा गृहस्थ अगदी उठण्याच्या वेतांत आला. इतक्यांत मोठ्या प्रयासाने त्याने स्वतःला दाबले आणि तो तसाच बसला. पण त्याचा जीव मात्र त्या व्यक्तीच्या पायांशी घोटाळत होता आणि तिच्या पायाला जे श्रम होत होते त्या सर्वांचा इकडे मनानेच तो अनुभव घेत होता. ती व्यक्ती अगदी जवळ येतांच तर त्याचे सर्व प्राण जणू डोळ्यांत एकवटले. ती स्त्री-होय ती व्यक्ति स्त्रीच होती !-मुका-थ्याने तेथून निघून गेली. भरलेल्या हंड्यांतून हिंसळल्यामुळे पाण्याचे येब उसळून खाली पडत होते. ती स्त्री मंद गतीने जात होती. त्या सर्वांच्या दृष्टीसमोरून ती निघून गेली. पण तिच्या त्या जाण्याने त्याचे मन तळमळू लागले. त्याला अगदी रहावेना. त्याने बरोबरच्या दोघांना खूण केली आणि ते तिथे त्या स्त्रीच्या विरुद्ध दडिने चालू लागले.

अंधार चांगलाच पडला होता, तरी वाट पायाखालची असल्यामुळे त्यांना चालतांना मात्र त्रास झाला नाही. जवळ जवळ दोन फर्लांग चालून गेल्यावर ते तिथे एका शेतापार्शी आले. कांटी बाजूला सारून तिथेही आत शिरले. एका कुडाच्या झोपडीतून दिव्याचा मंद प्रकाश मधून मधून येत होता. तिथे जाऊन त्या झोपडीत बसले. त्या तिसऱ्याची विमनस्क स्थिति अगदी उघड दिसून येत होती. तो मनांतल्या मनांत कांही तरी ठरवीत होता. शेवटी त्याचा निश्चय झाला आणि कांही स्वतःला तर कांही त्या दोघांना उद्देशून तो म्हणाला, “ बस्-मी तिच्याबरोबर जाणार ” ते ऐकून भिव्या म्हणाला, “मल्हारी-असं काय बरं करतां; ती कुठं जाणार-काय जाणार कांही माहीत नाही. अन् तुम्ही आपले म्हणतां मी जाणार तिच्या बरोबर. मोठे नवल आहे ! ” तसा त्याचा जोडीदार रामा सांथ देऊन म्हणतो, “खरंच-ती अन् तिचा नवरा-” पण त्याचे शब्द अर्धे होतात तोंच मल्हारी उसळून म्हणाला, “ तिचा नवरा-तो गद्दा तिच्याबरोबर जाणार ? ते कांही नाही. हें लग्नच मुळी चुकीचे आहे ! ”

त्यावर भिवा डोळे मिचकावून म्हणतो, “अरे, असेल हिंमत तर काढ तिला घरांतून ” ते शब्द ऐकतांच मल्हारीची चर्चा फिरली. त्याच्या भुंवया

रागानें संकुचित झाल्या आणि तो खसकन् ओरडून म्हणाला, “ भिव्या— भिव्या ” एवढेच म्हणून त्याने उगारलेला हात मागे घेतला. त्या प्रकारानें ते दोघेही गप्प बसले. मल्हारी आपल्याच विचारांत गुंग होऊन गेला. थोड्याच वेळांत त्या तिघांची भाकर आली. त्यांनी जेवणें उरकलीं. रामा आणि भिवा दुसऱ्या शेतांची राखण करायला निघून गेले. मल्हारी तेथें राहिला. मध्य रात्रीच्या सुमारास त्याने आपला गांव सोडला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी गांवांत जिकडे तिकडे शोध सुरू झाला. पाटलाचा मुलगा एकाएकी नाहीसा झाला. अघल्या दिवसापर्यंत कामधाम करणारा मल्हारी एकदम कसा बिथरला ? कांहीं तरी चेटुककरणी झाली खास. पाटीलबुवा दुःखी कष्टी होऊन ओसर्रावर बसले होते. बरोबरीचा मुलगा नाहीसा झाल्यामुळे म्हाताऱ्याची कंबरच खचली. त्याला सगळा मुलाचा ध्यास लागला. आपला मुलगा केव्हां परत येईल हा एकच विचार आळीपाळीने त्याच्या मनांत येई. बाहेर उन्हे पडून शेतकरी लोक आपापल्या उद्योगाला केव्हांच लागले होते. पाटीलबुवा शून्य नजरें सभोर पहात होते. त्यांना आपल्या मल्हारीच्या मूर्तीवांचून सारे जग सुने वाटत होतें. त्या त्यांच्या दुःखांत भर घालायलाच लक्ष्मी तेथें आली. तिने लवून नमस्कार केला. ती उभी राहिली आणि सद्गदीत स्वरांत म्हणाली, “मामंजी येतें बरं मी” त्या बरोबर पाटीलबुवाच्या पोटांत खळबळून आले. त्यांच्या तोंडांतून शब्द उमटोना त्यांनी सद्गद स्वरांने आशिर्वाद दिला. “अष्टपुत्रा सौभाग्यवती हो ! लक्ष्मी, चाललीस तूं ! मल्हारी गेला—तूं जातेस; सारा गांव आतां मला म्हाताऱ्याला खायला उठेल. लक्ष्मी,—माझा मल्हारी तुला कुठें भेटला तर—सांग त्याला की म्हातारा तुझ्या वाटेकडे डोळे लावून बसला आहे ! ये, मुली ! देव तुझे कल्याण करील !”

लक्ष्मी त्या प्रेमळ आणि हळहळलेल्या म्हाताऱ्याचा निरोप घेऊन निघाली. पण सारा गांव तिच्या करतां हळहळत होता. लक्ष्मीचे गुणच असे होते की साऱ्या गांवाला तिची आठवण रहावी. तिच्या वियोगानें दुःख व्हावें. गांवांतल्या दीनदुबळ्यांना ती हौसेने मदत करी, वृद्धांना कळकळीने वागवी. त्यामुळे त्या म्हाताऱ्या लोकांचा तिच्यावर फार जीव असे. पण त्याहीपेक्षां लक्ष्मीला त्या अनुभवी वृद्धांनी ज्या गोष्टी व प्रसंग सांगितले त्यामुळे तर

लक्ष्मीचा फारच फायदा झाला. लक्ष्मी आपल्या गुणांनी त्या गांवांत एक शक्तीच होऊन बसली होती. तिच्या किंचित् नाखुषीला रिझवण्याकरतां गांवांतल्या कुणाही इसमाला वाटेल ते कष्ट पडले तरी त्याची दखल वाटत नसे. गांवांत कुणी पाहुणा आला तर लक्ष्मीचा त्याच्याजवळ आदरपूर्वक उल्लेख झाल्याशिवाय रहात नसे.

लक्ष्मीचे आईबाप दोघेही वारकरीच होते. त्यांच्या मुखांतून सवणारी भक्तिगंगा लक्ष्मीच्या रूपाने त्यांच्याजवळ रहात होती. लक्ष्मी घरकामांत जशी दक्ष होती, वृद्धांना संतोष देण्याकरतां राबत होती, त्याचप्रमाणे देवावरची तिची श्रद्धा विलक्षण होती. तिचा गोड गळा होता आणि त्यांतून निघणाऱ्या भक्तिमय भजनांनी तिची मातापितरें इहलोक विसरून जात. तिच्या एकेका सुराबरोबर गोपाळाचे गोकुळ आणि विठ्ठलाचें वैकुण्ठ त्यांच्यासमोर उभे राहिले. अशा त्या भाग्यशाली कुटुंबांत दुःखाचा प्रवेश त्यांनीच शोधलेल्या सदोबाच्या रूपाने झाला.

लक्ष्मीच्या आयुष्यांतला पतिरूपी समास अत्यंत त्रासदायक झाला. सदोबाच्या स्वाभाविक गुणांपेक्षां आपल्या अट्टाला पाहूनच लक्ष्मीच्या आई-बापांनी तिला सदोबाला दिली. तिच्या म्हातान्या आईबापांना स्वतःला जस पैशाचा लोभ नव्हता तसाच जावयाजवळ पैसा असावा हा हव्यासही त्यांनी घरला नाही. तरी मुलीच्या सुखाशेने धुंद होऊन तिला खाण्यापिण्याची ददात पडून नये म्हणून चांगलें घर पाहून दिलें. पण सदोबा असे छंदीफंदी निघाले की त्यांनी लग्न झाल्यापासून लवकरच असेल नसेल त्याचा उच्छेद सुरू केला. आपल्या निशापाण्यांत पैसा खलास होत होता तरी लक्ष्मीचा पायगून वाईट असा स्वतःचा ग्रह सदोबाने करून घेतला. स्वतःच्या वाढत्या दारिद्र्याबरोबर त्याचा लक्ष्मीविषयीचा द्वेषही वाढून लागला.

बिचारी लक्ष्मी ! ती मुकाट्याने सारं सहन करित होती. आपल्या आईबापांना ती भेटायला येई तेव्हां प्रसन्न मुद्रें येई. तिच्या मुखावरचें तें निष्पाप गोड स्मित पाहून आईबापांना पोर सुखांत आहे असे वाटे. अशा स्थितीत सदोबाने एक नवीनच सौदा केला. खूप पैसा मिळवायचा, घरावर अक्षरशः सोन्याची कौलें चढवावयाची असा चंग त्याने बांधला—कुणीतरी त्याच्याकडून बांधवला. सदोबाने आपल्या सासऱ्याला

मोठ्या दमांत सांगितलें कीं आपण आतां सातासमुद्रांच्या पलीकडे जाणार, तिथे आपण खूप मोठा व्यापार करणार आणि फावळ्यांनै पैसे ओढून आणणार. तो काय सांगत होता त्याचा त्याला स्वतःला तरी अर्थ कळत होता किंवा नाही ह्याची शंकाच आहे. लक्ष्मीला जेव्हां त्या गोष्टी कळल्या तेव्हां तिला फार वाईट वाटलें. लक्ष्मी जाणार हें कळतांच गांवांत एकच चर्चा सुरू झाली. कुणी म्हणत, “सदोबा गंजड—दिलें कुणाला कांहीं लिहून. कशाचा कपाळाचा व्यापार करतो ?” तर दुसरे लक्ष्मी जाणार, आपल्या गांवची मूर्तिमंत लक्ष्मी जाणार म्हणूनच कष्टी झाले होते. गांवांतली तरुण मंडळी तर अतिशय उद्विग्न झाली. त्या तरुणांपैकी कुणी लक्ष्मीच्या गुणावर तर कुणी तिच्या रूपावर अनुरक्त होते. त्या प्रत्येकाला वाटत होते कीं लक्ष्मी आपली बायको व्हावी. त्यांनीं आपापसांत थट्टा करावी. पण त्या दुर्दैवी तरुणांपैकी एकाच्याही गळ्यांत लक्ष्मीची माळ पडली नाही. सर्वांपेक्षां मल्हारीला फार वाईट वाटलें. त्याचें चित्त संसारांतून उडालें; त्यानें सगळा लक्ष्मीचा ध्यास घेतला.

लक्ष्मी गांव सोडून जाणार तो दिवस एकदांचा उजाडला. तिच्या आईवापांचा विरहवेग जोरानें सूर्याच्या रथाबरोबर चढूं लागला. लक्ष्मीच्या आईनें उठल्या बरोबर आपल्या मुलीला प्रेमानें न्हाऊं घातलें. खरोखर हिंदू लोक ह्या न्हाण्याला जें महत्त्व देतात तितकें इतरत्र कोणीही देत नसतील. काळी सांवळी स्त्री सुद्धां केवळ न्हायल्यामुळें यक्षिणीची कांडी फिरल्याप्रमाणें मोहक दिसूं लागते. मुलीच्या डोक्यावर ऊन पाण्याची धार ओततांना माता ममतेनें स्नेहजलाचें सिंचन करित असावी असें वाटतें. केसांची गुंतागुंत सारखी करतांना तिला मुलीचा संसार केसासारखा सरळ व्हावा असेंच वाटत असेल. एक आणि दोन अशा हजार गोड कल्पनांनीं मातेचें हृदय भरून जात असेल. त्यांत लक्ष्मीच्या आईला तर विशेषच कौतुक ! आर्षीच स्त्रियांचें अंतःकरण मुलीकडे अधीक ओढ घेतें. त्यांत एकुलती एक मुलगी. शेजारच्या घरांत जरी मुलीचें सासर असलें तरी नुसतें सासर तें. येवढ्याच जाणीवेनें मातेचें हृदय हळुवार बनतें. पण त्याहीपेक्षां आश्चर्याची गोष्ट ही कीं आपला पोटचा गोळा दुसऱ्याला देतांना त्याच आर्षी कठोर बनतात. मुलीला सासरी पाठवतांना आईच्या मनाचा

जो विलक्षण गोंधळ होतो तो कांहीं निराळाच. महाकाव्य लिहायला घेणाऱ्या नवख्या कवीला वाटते की ही कल्पना आधी लिहू की ते रूपक प्रथम घालू. ओळ प्रासयुक्त लिहावी की विनायमकाचे गरीबी लेणे साजून दिसेल ? तसेच मुलीच्या आईला वाटते की मुलीचे फराळाचे आधी करावे की तिची लुगडेंचोळी बांधावी. तिला न्हाऊ घालावे की नुसतेच गळ्यांत गळा घालून तिच्याशी बोलत बसावे. ह्या सऱ्या गोंधळांत मनाचे व्यापार अंतःप्रवृत्तीच्या जोरावर कसे बिनचूक चालतात ! लक्ष्मीच्या आईने मुली-बरोबर खाण्यापिण्याचे पदार्थ दिले; सणासुदीला नेसायला नवे लुगडे चोळी घेऊन दिली. आणि नंतर तिने आपली विठोबारखमाबाईची मूर्त लक्ष्मीला दिली. ती मूर्ती देतांना तिचा कंठ गहिवरला. सकाळपासून तो गहिवरलाच होता. मायेची लाट कंठापर्यंत सारखी उसळ्या मारीत होती. तिचे कण डोळ्यावाटे बाहेर उडत होते. लक्ष्मीला मूर्त देऊन तिची आई म्हणाली, “ बाळ-जेवणाच्या आधी नियमानं देवाला पाणी घालीत जा बरं ! विठाईमाउली तुला कुठेही अंतर देणार नाही !” लक्ष्मीने नुसती मान हलवली. बोलण्यासारखी तिच्या मनाची वाट मोकळी नव्हतीच. त्या वाटेवर विरहाचे कांटेकुटे होते तर मातृप्रेमाचे गुलाब तेथेच फुलले होते. संकट शांतपणे सहन करायचे ह्या निश्चयाची रखवाली पण त्याच वाटेवर होती. अशी ती गुणाची लक्ष्मी घरांतून तर निघाली. लक्ष्मीच्या आईने मुलीची ओटी भरली, खण नारळ तिच्या हाती दिला. कपाळी कुंकवाचा मळवट भरला. लक्ष्मी उठली आणि तिने आपल्या आईला नमस्कार केला. नेत्रांतून गंगायमुना चालल्या होत्या. आईने तिला मिठी मारली. ताटातूट-माय लेकरांची ताटातूट-होतांना निर्गुण परमेश्वराला सुद्धां पाप्मर फुटेल मग इतरांची काय कथा ?

लक्ष्मीच्या आईने तिला कुंकू लावले. तिचे सौभाग्य लेणे चढविले. अखंड सौभाग्य हा मानवी कल्पनेने सुरू केलेला सांप्रदाय आहे. अज्ञेयाच्या अथांग सागरांतल्या लहरीचा अर्थ लावावयाला तयार झालेल्या शहाण्या माणसाची ती वृथा कल्पना आहे. असे जरी आहे तरी त्या स्वसुख-जन्म कल्पनेला आधार देण्यांतच सामान्य जन स्वतःला घन्य समजतो.

लक्ष्मी घरांतून निघाली. तिचे अंतःकरण ह्या वेळी किती तरी गोष्टींनी

भरलें होतें. एका श्रेष्ठ कवीनें मुग्धेचें जें वर्णन केलें आहे तें लक्ष्मीच्या बाबतींत अत्यंत सार्थ होतें. तो कवी म्हणतो, “मुग्धे, तुझें सौंदर्य एखाद्या अपक्व पण रसरसणाऱ्या फलाप्रमाणें आहे.” लक्ष्मीची तशीच स्थिती होती. तिच्या जीवन मार्गावर कित्येक गोष्टी तिची वाट पहात तिष्ठत होत्या. कोणी सुखाचे सोबती तर कुणी दुःखाचे दावेदार तिच्या येण्याकरतां उत्सुक झालें होतें. कुठें अहेतुक प्रेमाची आणि आदराची रमणीयता सहल करीत होती, तर कुठें कठोर मनांची भगभग चालली होती. लक्ष्मीचा तो प्रवास अरबी भाषेंतील गोष्टींतल्या एखाद्या राजकन्येप्रमाणें होता. तिचें स्वरूप कमनीय होतें. तिचें स्वभाववैभव राजाला लाजवणारे होते. संकटांना सतावून सोडणारा शांतपणा तिनें आईच्या दुधाबरोबरच प्राशन केला होता. शीलाचा खंबीरपणा तिच्या नाजूक कातडीखाली लपवला होता तरी त्यानें दृष्टांच्या हृदयाची तारांबळ उडवली असती.

लक्ष्मीला पोंचवून वेशीपासून लोक परतले. पण त्यांचीं मनं आणि शुभ आशीर्वाद लक्ष्मीची पाठराखण करीत होते. मनासारखा प्रवासी नाहीं. अज्ञात भूमीच काय पण अनंत आकाश सुद्धां त्यांच्या प्रवासाला अपुर्णें पडतें. लक्ष्मी वाट चालत होती. सदोबा आतां आपल्याला कुठलें तरी राजपद मिळणार अशा तोऱ्यांत, मिशीची मिजास राखीत, बडबडत करीत चालले होते. त्या जोडीकडे पहातांच परमेश्वर विरोधाचा भोक्ता आहे हें पटतें. सात्विक लक्ष्मीचा तत्त्वाचा जोडीदार कोण तर इमाल व्हायला चाललेला सदोबा !

दैवाला कोणता खेळ आवडेल त्याचा नेमच नाहीं !

प्रकरण ३ रें

‘ मार्गस्थ ’

‘ गुलाम ’ ही आगबोट समुद्राच्या स्थीर पाण्यावर मोठ्या पेटीनें आपला मार्ग आक्रमीत होती. बंदर सोडून त्या बोटीस आज बरोबर एक

आठवडा झाला होता. आतांपर्यंतचा प्रवास जसा सुखाचा झाला तशाच स्थितीत पुढील प्रवास होणार अशा एक प्रकारच्या आत्मविश्वासाने— तोऱ्याने ती बोट चालली होती. नव्याने संसार सुरु करून त्याचा बेत ठाकठीक जमला म्हणजे एखादी हौशी तरुणी ज्याप्रमाणे किंचित् अभिमानाने, कांहींशी पुढील बेतांच्या मनोरमतेने गढून जाऊ लागते; तशी ती बोट चालली होती. त्या बोटीचा बाह्य देखावा—त्या तरुणीची वरवर दिसणारी गडबड दोन्ही ठीक दिसतात; पण बाहेरच्या देखाव्याला फसू नये म्हणतात. तरुणीचे बाह्य स्वरूप कितीही प्रशांत दिसले तरी तिच्या अंत-रंगाचा ठाव कोणालाच नसतो. त्या 'तरुणीचा पति'—तिकडच्या सुद्धांची स्वारी सुद्धां—वरच्याच रुपाने भुलते आणि फसते. तिच्या हास्याने रंगते, तिच्या मधूर बोलांनी गुंगते. पण आपल्या मातापित्यांचा, बंधुभगिनींचा त्याग करून केवळ पतीला रमविण्याकरतां, त्याचा इटकुलामिकुटला संसार थाटण्याकरतां ती झटत असते. अशा वेळीं जन्मदात्या मातेच्या आठ-णीने कदाचित् तिच्या डोळ्यांच्या कडा ओलावत असतील, अंतःकरणाच्या ऊर्मी तेथल्या तेथेच जिरत असतील, ह्याची त्या रंगेल पतीला, स्वतः म्हणजे संसार अशा स्वार्थरम्य कल्पनेत विहार करणाऱ्या त्या नवऱ्याला चुकून सुद्धां जाणीव होत नाही.

अशा किती तरी गोष्टी असतील कीं त्यांना सूर्यप्रकाश तर नाहीच पण मानवी मनाचा सुद्धां प्रकाश मिळू नये. 'गुलाम' बोटीचा तळमजला अशाच प्रकारचा होता. तेथील जागेच्या अपनूरेणूची व्याप्ति संपेपर्यंत मानवी जीवांचे अपनूरेणू तेथे खेचून भरले होते. स्त्रीपुरुष हा भेद जसा परमेश्वरा-जवळ नाही, जसा आईबापाजवळ नाही, तसाच तितक्याच प्रेमळपणाचा निःपक्षपात त्या ठिकाणी वावरत होता.

त्या आगबोटीच्या अंतरंगाची खरी कल्पना येण्यास प्रत्यक्ष तिथे जाऊन त्या लोकांत मिसळावयलाच हवे. त्याशिवाय वर्णन करणे म्हणजे स्फूर्तीच्या भरांत स्वर्ग आणि घरा ह्यांचे साम्य दाखविण्यासारखेच अव्यवहारतेचे होणार आहे. त्या आगबोटीच्या 'डेक'वर एक गृहस्थ इकडून तिकडे फेऱ्या घालीत होता. सागराने जितका शांतपणा धारण केला होता, तित-काच शांतपणा त्या गृहस्थाच्या चेहेऱ्यावरही होता. तो गृहस्थ मधून मधून

सभोवार पसरलेल्या अथांग जलाशयाकडे पाही, तर केव्हां खाली अगदी तळमजल्याला असलेल्या मानवी वसाहतीकडे पाही. सागराच्या पृष्ठभागावर बारीकशी छटा येऊन जाई. त्या गृहस्थाच्या चेहेऱ्यावरची सुरकुती किंचित् मोडता घेई. दोघांची गंभीरता ह्या चळवळीनें क्षणभर मोडल्याचा भास होई. पण ती चळवळ संपतांच दोघांच्या मुखावर गांभीर्य पूर्ववत् विलसू लागे. सागराच्या उदरांत चाललेल्या जीवनकलहाची साम्यभावनांची तुलना तो कशार्शी तरी करी आणि मनांतच उपहासाने हंसे. त्याच्या त्या तल्लीन स्थितीचा भंग करायला कोणीही तेथें समर्थ नव्हता. कारण नोकरचाकर त्याच्या वाजूनें वागतांना आपला प्राणच जणू आपल्या पायाखाली अंधरला आहे असें समजून जपून वागत. तळमजल्याला बसलेल्या माणसांचे कांहीं ध्वनी वर येत पण त्यांच्याकडे लक्ष देण्याइतकी किंवा त्यांत स्वारस्य मानण्याची त्या गृहस्थाची तयारी नव्हती. तो आपल्याच विचारार्शी समरस होऊन खेळत होता आणि ते विचारही त्याला खेळवीत होते. दोघांना परस्परांची सोबत मोठी रम्य वाटत होती ह्यांत शंका नाही. त्याचे विचार त्याला नेहमीप्रमाणे सांगत होते आणि तोही मोठा खूप होऊन ऐकत होता. ते विचार म्हणत होते, “ माणसांची जात निराळी मानतात एवढेंच; बाकी पशू आणि माणसें सारखींच. शिंगाचा आणि पायांचा म्हणजे कांहीं फरक नव्हे. माणसांतल्या माणसांत तरी कुठें साम्य असतें ! तसेंच हें आहे ” त्याला तें सगळें पटत होतें. ते त्याचे आवडते विचार होते. लहान लहान माशांचा जसा बुजबुजाट असतो तितकाच तिरस्कारणीय, गलिच्छ माणसांचा बुजबुजाट माजून राहिला आहे असें त्या गृहस्थाला वाटे. आणि खाली तळमजल्यावर जो प्रकार चालला होता त्याचा विचार केला तर त्या गृहस्थाच्या वाटण्यांत तथ्य थोडें फार असावें असें वाटतें. तो उभा होता तेथून त्याला खालचा सर्व प्रकार दिसत होता. तळमजल्याला अगदी मध्यभागी एक मराठा आपली चिलीम घेऊन बसला होता. जवळच त्याची तरुण स्त्री बसली होती. तो तरुण मराठा चिलमीचे दम भरीत होता आणि हंसत खिदळत त्या स्त्रीला कांहीं तरी बोलत होता. त्याच्या भोवतीं गराडा घालून बसलेले लोक हंसत होते, तो तमाशा पहात होते. त्या पट्ट्याला मध्येच काय लहर

गाली, त्याने त्या स्त्रीचे दोन्ही कान धरून तिला गदगदां हलविलें आणि ङडानें ' विठाल-विठाल ' म्हणण्यास सुरवात केली. नंतर तिच्या पाठीवर तानें ताल धरून विठल नामाचा गजर सुरू केला. तें संकीर्तन ऐकून विठालच्या आचरटांनीं टाळ्या वाजवल्या. जो तो तोंडानें 'बेस-सदोबा ई छान ' असे उत्तेजनपर शब्द बोलूं लागला. बाजूला एक मुसलमान सला होता. तो जवळ सरकूं लागला. त्या स्त्रीला तो सगळा प्रकार असह्य होत होता, पण ती असहाय्य होती. ती मुकाट्यानें जें जें होईल तें तें हात आणि रुदन करीत होती. त्याचेवळीं दुसऱ्या कोपऱ्यांत एक तरुण सला होता. त्याला तो प्रकार पाहून अतिशय वाईट वाटत तें. त्याच्या अंतःकरणाला ती गोष्ट लागून, झाला प्रकार त्याच्या मनाविरुद्ध, तो केवळ असमर्थ म्हणूनच त्यानें ऐकूं दिला असें त्याच्या मुद्रेवरून दिसत होतें. त्यानें आपला चेहेरा फिरवला आणि लज्जत्याच्या अंधारांत त्याचे डोळे इंगळासारखे लाल होऊन चमकूं लागले. डेकवर उभ्या असलेल्या गृहस्थानें तो सर्व प्रकार पाहिला आणि गदीं संथपणें तो तळमजल्याच्या पायऱ्या उतरूं लागला. त्याच्या आगम-ताबरोबर जिकडेतिकडे शांतता पसरली. चिलमीच्या दमांत असलेला दोबासुद्धां ठिकाणावर आला. प्रत्येकाला धाक पडला कीं, आतां काय आणार. 'किसन आला. किसन आला' असे मूक ध्वनी प्रत्येकाच्या हृदयाला भीतीनें घडका देऊं लागले. किसन-तो राजशाही गृहस्थ-एक क्षण आंबला आणि त्यानें हांक मारली 'इस्माईल' ! त्या हाकेसरी एक व्यक्ति या गदींतून पुढें आली आणि खालीं वाकून कुर्निसात् करून हात जोडून उभी राहिली. त्या जोडलेल्या हातांत आणि लवलेल्या मानेंत जें सामर्थ्य होतें त्याची पूर्ण जाणीव आजूबाजूच्या लोकांना होती. इतकेंच नव्हे तर किसनच्या एका शब्दासरी ते जोडलेले हात आपल्याला हात जोडावयाला पावतील ह्याचीही भयप्रद जाणीव त्या लोकांना होती.

किसननें इस्माईल म्हणून हांक मारली; सभोंवारच्या 'गुलाम' सुन्नीवर जबर टाकली, अगदीं कुत्सितपणें तो स्वतःशीच हंसला आणि तोंड फिरवून तो आपल्या वाटेनें तोंड फिरवून परत फिरला. त्याबरोबर इस्माईल खाद्या आशाघातक कन्याप्रमाणें त्याच्या मागोमाग चालूं लागला.

इकडे त्या तळमजल्यावरच्या लोकांची मोठी चमत्कारीक स्थिति झाली. एखादी भयप्रद गोष्ट ऐकून झाल्यावर सुद्धा ज्याप्रमाणे कितीतरी वेळ ती बातमी ऐकणारे रहातात तसे जरी किसन व इस्माईल दोघे—त्या लोकांच्या भीतीचे 'तैमूर नादीर' तेथून निघून गेले होते; तरी ते लोक स्तब्धच होते. थोडा वेळ गेल्यावर त्यांच्यांत पुन्हां चलनवलयन सुरू झाले, आणि खोट्या नाण्याप्रमाणे त्यांचा आवाज निघू लागला. सदोबा आतां पुढे सरसावले. त्याच्या प्रतिष्ठितपणाचा फायदा इतर लोक चांगलाच घेत असत, आणि एखाद्या गाढवाप्रमाणे तोही पण खूप चढून जाई. विशेषतः स्वतःची बायको लोकांच्या दृष्टीने जितकी हास्यास्पद होईल तितके त्याच्या शौर्याला स्फुरण येई. त्याच्या एकंदर वर्तनाचे सार—ध्येय पाहिले तर एकच होते. लक्ष्मीचा शक्य त्या तऱ्हेने छळ करावयाचा, इतकेच नव्हे तर तिची विटंबना करायची हा एकच पुरुषार्थ सदोबा 'धर्मेच अर्थेच कामेच' आचरीत होते. आटोक्याबाहेर गेलेल्या एखाद्या यंत्राप्रमाणे सदोबा भडकले होते. त्यांच्या गतीला मर्यादा नव्हती, स्नेहाला रस्ता नव्हता. अशा नरपुंगवाच्या हाती लक्ष्मीसारखी गाय सांपडली होती. ती बिचारी सारा छळ साऱ्या विटंबना सहन करीत होती. उलट कधी तोंडांतून शब्दही ती काढीत नव्हती. जणू कांहीं शारीरिक छळ तिच्या मनाला जागे करू शकत नव्हता. तिच्या थोर मनाने कुठली तरी एक गोष्ट पक्की धरून ठेवली होती. जोपर्यंत ती गोष्ट विटंबनेला पात्र झाली नव्हती तोपर्यंत सदोबाच्या छळाचा तिच्यावर परिणाम होत नव्हता. मात्र अगदी मनांतल्या मनांत तिला अशी अंधुक जाणीव होती की, केव्हां तरी त्याही गोष्टीचा निकाल करायला आपला नवरा चुकणार नाही. त्या प्रसंगाकरतां ती सदोदीत सावध असे. झोर्पी गेलेल्या मातेचे मन जसे जागृत राहून आपल्या पाडसाभोवती अखंड पहारा करीत असते; तशीच लक्ष्मीच्या मनाची स्थिति होती. तें मन अखंड जागृत होते. त्या मनांत अगदी नकळत एक दिव्य शक्ति जन्माला आली होती. त्या दिव्य शक्तीचे बाळपण जरी लक्ष्मीला जड गेले, तिचे पोषण करतांना जरी लक्ष्मीला अनेक खस्ता खाव्या लागल्या तरी लक्ष्मीने त्याची दरकार बाळगली नाही. ती शक्ति जसजशी वाढत चालली तसतसे एखाद्या गर्भवतीप्रमाणे लक्ष्मीच्या अंगावर तेज चढत चालले आणि

तिच्या डोळ्यांत तर जणू त्या तेजाचा सतत तेवणारा सांठाच तयार झाला. लक्ष्मी सहसा कुणीकडे पहात नसे; पण जेव्हां पाही तेव्हां ज्या माणसाकडे पाही तो माणूस त्या नजरेनें हतबुद्ध होई. त्या नजरेनें त्याला चटकन कळे कीं 'हे प्रकरण साधें नव्हे.' ह्या स्त्रीची टवाळी काय पण उपमर्दाचा एखादा आविर्भाव आपल्याला पार रसातळाळा पोंचवण्यास कारण होईल अशी त्याची खात्री होई.

नव्या परिस्थितीत लक्ष्मी पडल्यापासून हळूहळू एकेक घडा शिकत होती. परक्यासमोर नवऱ्याविषयी ती केव्हांही अनादर दाखवीत नसे. आपल्याभोंवतीं कोणकोण माणसें फिरतात, वावरतात ह्याचा ती उपजत काळजीनें विचार करी. तिला आधुनिक शिक्षणाचा गंधही नव्हता तरी पण तिच्या मनाचे व्यापार कसे चालतात ह्याचा जर एखाद्यानें ग्रंथ लिहिला तर आधुनिक शिक्षणाने सुधारलेल्या (?) कित्येक मुलींना तो एक अभ्यासाचा विषय होऊन बसेल. अशा स्थितीत लक्ष्मीचे लक्ष तीन व्यक्तीनीं वेधले होते.

त्या तीन व्यक्तींपैकी पहिली व्यक्ति म्हणजे मिलिंद. त्याचे डोळे सदोदित लक्ष्मीभोंवतीं पहारा करतांना दिसत. त्या नजरबंद पहाऱ्याची लक्ष्मीला पूर्ण जाणीव होती. ती कुणार्थी बोलत नसे, तसेंच मिलिंदाबरोबर तिचे भाषण होत नसे. नाहीं म्हणायला अगदी पहिल्या दिवशी बोटीवर चढतांना लक्ष्मीबरोबर तिच्या शक्तिबाहेर असलेले सामान पाहून त्यानें होऊन त्यांतला मोठा नोजा घेतला. लक्ष्मीला अर्थातच संकोच वाटला. ती त्या अनाहून सहाय्यानें गोंधळली आणि नुसते 'भाऊ' एवढेच म्हणाली. त्या एकाच शब्दांत आभार-प्रदर्शन आणि हृदयाविष्करण दोन्ही दिग्दर्शित झालीं. मिलिंदाच्या कानाला तो शब्द जितका गोड लागला तितकाच त्याच्या हृदयाला पटला. त्या एका शब्दांत दोघांनीं न सांगतां न बोलतां परस्परांचे नाते ठरवून टाकले. मिलिंद तरी निदान त्या शब्दाची इज्जत सांभाळण्यांत विशेषच दक्ष राही.

दुसरी व्यक्ति म्हणजे इस्माईल ! त्याच्या वागण्यांतला सरळपणा लक्ष्मीला विशेष पटला. तो खरोखरीच्या अंतःकरणाने सरळ होता किंवा नाहीं हे अल्प काळांत तिला कळणें कठीण होतें. चांगले आणि वाईट ही

निवड न करतां तो आपलें काम सरळ करी. पोरान्ची मान कापायला सांगा अथवा एखाद्याचा जीव वाचवावयाला सांगा, इस्माईल दोनही गोष्टी कां व कसें याचा विचार न करतां करीत असे. लक्ष्मीनें इस्माईलला प्रथम पाहिलें तेव्हां एखादें चोरटें मांजर दुघाच्या भांड्याजवळ टपून बलतें तसा तिला भास झाला. इस्माईलनें वर नजर करून तिच्याकडे पाहिलें नाहीं. पण सावज आणि शिकारी ह्यांवा जसा एक संकेत असतो तसाच कांहींसा तो प्रकार होता. लक्ष्मीला उगीच आपली त्या इस्माईलची भीति वाट्टे लागली.

किसन बादशहा ! सारी प्रजा राजाला ओळखते पण राजा कुठें त्या प्रजेला ओळखतो. तशा सारखीच स्थिति त्या बोटीवर होती. तेथे प्रत्येकाला किसन बादशहा ही व्यक्ति भाहित होती. ' बादशहा ' ह्या एकाच शब्दानें किसनच्या बहुतेक गुणांचा व दोषांचा निर्देश होत होता. किसन लहरी होता. पेशआरामी होता, संपन्न होता, सामर्थ्यवान् होता. फार काय; होत्याचें नव्हतें आणि नव्हत्याचें होतें करणारा होता. निदान त्याच्या मनाला तसा विश्वास वाटत होता. त्याची हुकमत त्या आगबोटीवर इतक्या कडक रीतीनें चाले कीं, प्रत्येकाच्या प्राणाचें पान त्याच्या नुसत्या नजरेनें हाले. किसन आणि लक्ष्मी ह्या दोघांत कमी बोलणारा कोण अशी जर पैज लावतां आली असती तर तिचा निकाल ऐकायला कल्पान्तासारखा कंटाळवाणा काळ घालवावा लागला असता. आणि लक्ष्मीला जरी माहित असलें तरी लक्ष्मीला किसननें अजून पाहिलें नव्हतें. पण लक्ष्मीनें किसनला पाहिलें होतें. त्याच्या जवरीच्या व छळाच्या गोष्टी तिनें बोटीवरच ऐकल्या होत्या. कदाचित् त्या बोटीवर असा शिरस्ताही असेल कीं, नवीन भरती केली कीं त्या गोष्टी हळूच सोडून द्यावयाच्या ! हवेच्या लहरीप्रमाणें त्या गोष्टी प्रत्येक मजुराच्या कानावर जात. तो मजूर त्या गोष्टी घेई आणि मुकाट्यानें पुढच्या प्रसंगाकरतां स्वतःला तयार करी. जगायचें एवढेंच ध्येय त्याच्या-पुढें असल्यामुळें तें जीवन कुत्र्याच्या मोतीचें आहे ह्याचा विचार करावयाला त्याला फुरसतच नसे. तो विचार करण्याची त्याला ताकद नसे. लक्ष्मीनें ज्या गोष्टी ऐकल्या त्यांत तिला स्वतःला कांहींच वाटलें नाहीं. नवऱ्यानें केलेला छळ तिच्या अंगवळणी पडलाच होता. बादशाही थाटाचा

किसन आणि मूर्तिमंत दारिद्र्य व असहाय्यता ह्यांची प्रतिमा लक्ष्मी ह्या दोन व्यक्तींचें एकमेकांसन्निघ येणें ह्यांत दैवाची उत्कट विरोधप्रियता दिसून येई. तितकीच अद्भुत घटनेची चतुरता होती.

लक्ष्मी ह्या तिघांचा जसा विचार करी, किंवा त्या तीन व्यक्तींचें अस्तित्व त्या जवळ नसतांही तिच्या मनाला पटत असे, त्याचप्रमाणें त्या तीन व्यक्ति लक्ष्मीविषयी विचार करित असतीलच किंवा काय तें सांगणें कठीण आहे.

मिर्लिद प्रेमाच्या डावांत फसला आणि नंतर त्याच्या मनानें अत्यंत लोकविलक्षण मार्ग घेतला. बहुतेक प्रेमवेळ्यांना आपल्या प्रियकरणीच्या रूपाची स्मृतिमदिरा गुंगवून टाकते. जगांतले आवश्यक व्यवहार करण्यांत सुद्धां त्यांना कमीपणा वाटतो. सीध्या मार्गानें जाणें म्हणजे आपल्या प्रेम-मूर्तीचा अनिर्वचनीय अपमान करणें अशीच त्यांची ठाम समजूत होऊन बसते. पण मिर्लिद त्या रुळलेल्या मार्गापासून वळला. आशेप्रमाणेंच जीवनांत निराशा ही सुद्धां एक शक्ति आहे असें त्याला वाटलें. अहेतुक आयुष्य तरी कसे जातें हा एक हेतू त्यानें मनांत धरला आणि जगाचें विराट—स्वरूप पहावें म्हणून तो त्या जगाच्या पायी लागला. त्यानें साध्या मजुराचा पेशा स्वीकारला. त्या पेशाच्या सुरवातीलाच त्यानें हिंदुस्थानाला रामराम ठोकला. निराशेनें स्वीकारलेल्या मार्गांत शुभशकुनाची मिर्लिदानें अपेक्षा केली नाहीं. पण विचित्र दैवानें त्याला त्याच्या नव्या वेष्टांतरांत लक्ष्मी दाखवली. अत्यंत गूढ अशा शक्तीनें खेंचला गेल्यामुळें तो त्या दर्शनांत रमला. आतांपर्यंत अहेतुक वाटणारें जीवन त्याला एकदम रमणीय नसलें तरी कर्तव्यपूर्ण वाटूं लागलें.

त्याला पटलें “ जग ही उतारूची बाजारपेठ आहे. प्रेम हें मानण्यावर आहे, मनावर अवलंबून आहे. असहाय्य जीवांविषयी कर्तव्य करणें हेंच तत्वा प्रेमाचें उदात्त रूप आणि ‘ लक्ष्मी ’ हीच त्या कर्तव्याची अधिष्ठात्री देवता ! ! ”

मिर्लिद लक्ष्मीचा विचार ह्या दृष्टीनें करी. इस्माईल आणि किसन त्यांचे आचार—विचार ओघानें येतील तसतसे दिसतील !

प्रकरण ४ थें

‘नवी परिस्थिती’

कांचनद्वीपांत येऊन मिलिंदाला जवळ जवळ महिना होऊन गेला होता. ह्या नव्या परिस्थितींत आल्यापासूनच स्वावलंबन ही सर्वांत महत्त्वाची बाब आहे हें त्याच्या मनांत पूर्णपणें ठसलें होतें. त्याच्या ‘कोठ्यांत’ त्याला एक-द्व्याला रहायला पुरेशी जागा होती आणि तो सडाफर्टिंग असल्यामुळें साहजिकच त्याचा ‘कोठा’ म्हणजे येणारा जाणाराला दोन (!) मिनिटें बसण्याची अथवा टेकण्याची जागा झाली होती. संध्याकाळचा अंधुक प्रकाश पडायला सुरवात झाली. मिलिंदानें आपलें जेवण आटोपून रस्त्याच्या कडेला तो येऊन बसला. एका किंचित् फाटक्या सदऱ्याची दुरस्ती करणें हें त्याचें ध्येय (?) होतें. त्याला अनुसरण्याकरतां सुई व दोरा दोनही वस्तू त्यानें एकमेकांजवळ आणल्या. पण सुईच्या नाकांतून दोऱ्याचा प्रवेश कसा व्हावा हा एक त्या ध्येयाच्या मार्गांतला मोठा विकट प्रश्न होता. एकदां दोनदां-अंकाला जसा अमर्यादपणा तसा मिलिंदाच्या प्रयत्नाला अपयश येत गेलें, आणि पुढें पुढें तर त्याला असें वाटूं लागलें कीं, कदाचित् प्रयत्न केला तर ह्या सुईच्या नेढ्यांतून उंटाचें शरीर समावून जाईल पण हा दोरा कांहीं जाणार नाही. सुई आणि दोग ह्यांच्या तपशीलांतला हा विरोध मिटणार केव्हां ह्याचा विचार करीत मिलिंद हताश होऊन बसला. तो आपल्याच नादांत गुंग होता, त्यामुळें अगदीं जवळून आलेल्या हास्याच्या ध्वनीनें तो दचकला. त्यानें वर मान करून पाहिलें तों रंगू हंसत उभी होती. मिलिंदाची व तिची दृष्टादृष्ट होतांच ती म्हणाली, “मिलिंबाबू-अगदीं आपल्याच नादांत! घरची आठवण होती व्हाय ?” मिलिंदानें एकदां हंसून तिच्याकडे पाहिलें आणि तो म्हणाला, “रंगूबाई-घरची आठवण यायला मला घरच कुठें आहे ! मी एकटा आहे-जिथें जाईन तिथें माझें घर-” ह्या मिलिंदाच्या शब्दांनीं रंगूला विषाद वाटला, आपण उगीच ह्याला नसत्या गोष्टीची आठवण करून दिली असें वाटलें. त्याचें मन दुसरीकडे लागावें

म्हणून तिने विचारलें, “ बरं पण ही एवढी खटपट कशाची चालली आहे?—” मिलिंद हातांतला सुईदोरा बाजूस ठेवीत म्हणाला, “ कांहीं नाही. जरा सदऱ्याला शिवण मारायची होती. म्हणून दोरा ओंवीत होतो, पण कांहीं केल्या तें जमेना, म्हणून बसलों होतो! आपलं नशीबच असं !” हें ऐकून रंगूला पुन्हां हंसू आलें. सुईदोरा ओंवतां येईना म्हणून इताश होणाऱ्या मिलिंदाचें तिला मनःपूर्वक हंसू आलें. तिने त्याच्यापुढून तो दोरा व सुई घेतली आणि एका क्षणांत ओंवून दिला. मिलिंदांनं आतां सदऱ्याला टांके मारायला सुरवात केली. पण तेंही नीट जमेना. रंगू रस्त्यावरच बसून राहिली. मिलिंदाच्या त्या स्वदेशी उद्योग घंघा (?) कडे पहात असतांना तिला एक प्रकारची मौज वाटत होती. आपली फजिती दुसरं कोणी पहात आहे ह्या जाणिवेनें तर त्याची अधिकच त्रेधा तिरपिट उडाली. फाटका सदरा शिवतां शिवतां त्याच्या हाताला कित्येक वेळां सुई बोचत होती त्यामुळे कित्येकदां त्याच्या भुवईच्या जागच्या जागीं एकतर्फी निषेधाचा ठराव पास होई. शेवटीं मिलिंद ह्या सव्यापसव्याला कंटाळला आणि त्यानें सदरा खाली ठेवला. तोंच सदरा उचलून रंगूनें सरासरा टांके मारले आणि ती हंसत त्याच्याकडे पाहूं लागली. स्वच्छ पडणाऱ्या उन्हाप्रमाणें रंगूचें हास्य होतें.

साऱ्या कांचनद्वीपांत ज्या कांहीं ठळक व्यक्ति होत्या त्यांत रंगूचा दर्जा बराच वरचा होता. ती जातीनें महारीण होती पण अंगच्या कर्तबगारीनें तिनें कांचनद्वीपांत स्यतंत्र स्थान संपादन केलें होतें. परिस्थितीच्या तडाक्यांत सांपडून तिलाही कित्येक बरीं वाईट कृत्यें करावीं लागलीं. मिलिंद कांचनद्वीपांत आल्यापासूनच त्याच्याविषयीं तिला एक प्रकारचा ओढा वाटूं लागला आणि मिलिंद जरी आपण होऊन तिच्याशीं प्रथम बोलत नसे तरी तिनें त्याची ओळख काढली.

ती रोज नेमानें जरी त्याच्याकडे येतजात नसली, तरी ती त्याचा ‘शोध’ मात्र नेहमीं ठेवी. आजही मिलिंदकडे ती त्याच उद्देशानें आली होती. मिलिंदाकडे यायला तिला आणखीही एक बलवत्तर कारण होतें आणि तें म्हणजे लक्ष्मी व मिलिंद ह्यांचा असलेला परस्पराविषयींचा आदरभाव. लक्ष्मी आणि रंगू ह्या एकाच ‘लाईनमध्ये’ रहात होत्या आणि कामाच्या

वेळीं दोर्घांचीही रोज गांठ पडे. आर्धी रंगूचा मनमुक्त बोलणारा स्वभाव आणि त्यांत लक्ष्मीसारखी अबोल मुलगी त्यामुळे जणू कांहीं तिच्या वाचिक शक्तीला स्फूर्ती-ईर्ष्या येई. त्या बोलण्यांतच एकदां लक्ष्मीनें मिलिंदाविषयी तिला सांगितलें व तो त्याचा चांगुलपणा ऐकून तर रंगूला मिलिंदाविषयी अधिकच आपलेपणा वाटूं लागला. रंगू जितकी अशिक्षित होती तितकीच मनुष्य स्वभावाची पारख करण्यांत ती तरबेज होती आणि त्यामुळे मिलिंदाचे कांहीं तरी चुकलें आहे, हरवलें आहे आणि त्याचमुळे तो असा निराश होऊन ह्या मार्गाला आला असावा असा कयास तिनें बांधला. वास्तविक ती कुणार्शी ममतेनें वागायची म्हणजे एक आश्चर्यच. साऱ्या कांचनद्वीपात ' किसनची ' कुंटीण म्हणून तिची प्रख्याती होती. ह्यामुळे जो तो तिला भिऊन वागे. तिच्या अति बोलक्या स्वभावामुळे बहुधा तिच्याशीं बोलायला कुणी टिकत नसे. फार काय पण उलट तिच्याशीं गुप्तगणें शत्रुत्व घरणारेच बहुतेक असत.

मिलिंदाचा सदरा शिवून झाला आणि रंगू जायला निघणार इतक्यांत मिलिंदानें तिला हळूच व भीत भीत प्रश्न केला, "रंगूवाई, लक्ष्मीची काय हालहवाल आहे ?" तो प्रश्न ऐकतांच रंगूनें आपल्या एकाच भुंवईला किंचित् मुरड घातली आणि जायला उभ्या असलेल्या स्थितीतच तिनें म्हटलें, " वरून तर बरी दिसते पण मला कांहीं तिचें चिन्ह ठीक नाही दिसत. " इतकें म्हणून तिनें निश्वास सोडला. त्यावर मिलिंद काकुळतीला येऊन म्हणाला, "कां तिचा नवरा तिला कांहीं कमी जास्त बोलतो का ?—"

त्यावर कांहीं विचार करीत रंगू म्हणत, "हा नुसता बोलता तर कांहीं अंगाला भोंकं नसती पडलीं-पण गांजा पितो आणि पैसे नसले म्हणजे तिचा नाही नाही तो छळ करतो. एकदां-परवांची गोष्ट. मी अशीच चाललें होतें त्यांच्या दारावरून. तर आपला हातीं जळतं लाकूड घेऊन हा नवरा त्या लक्ष्मीला हळू हळू चटके देत होता. तिला पुरतें जाळून टाकता तरी रंर झालें असतं. मी पुढें झालें आणि त्याला चांगलाच हासडला-तेव्हां गेला मेला भागूचाईसारखा पळून. असा आहे मेला चांडाळ. निसंतान होईल त्याचें " असें म्हणून रंगूनें काडकन कानावर बोटें मोडलीं. लक्ष्मीच्या हालअपेष्टांचें वर्णन करतांना तिच्या अंगांत कशाचा तरी संचारच झाला

असावा. तिच्या पोटाच्या पोरीचाच छळ होतो आहे अशा भावनेने ती तो प्रकार सांगत होती. त्या तिच्या आविर्भावांत एक प्रकारचा जिव्हाळा होता. मिलिंद सुद्धा किंचित् काल तें वृत्त ऐकून मनांत हलला आणि त्याच्या तोंडून सहज उद्गार निघाले, “अरेरे. गरीब विचारी लक्ष्मी ! त्यावर रंगू काहीं बोलली नाही. तिच्या मनांत त्या प्रसंगाचा खोल टसा वटला होता आणि—स्त्रीच्या दृष्टीने ती काहीं तरी उपाय सांपडल्यास पहावा म्हणून विचार करीत असावी असें दिसलें. तिच्या मनाचा थांग तेव्हां लागणें शक्य नव्हतें.

मिलिंदाला मात्र विनाकारण चुटपुट लागून राहिली. आपला सदरा शिवीत असतांना त्याला एका प्रख्यात कवितेची आठवण झाली. त्या गाण्यांत एक विचारी अनाथ स्त्री दुसऱ्याचे कपडे शिवून आपली उपजीविका चालवीत होती. तिचा प्रत्येक टांका म्हणजे तिच्या पोटाचा चिमटा घेऊन दिलेला टांका होता. आणि अशा शिवणीचे कपडे अंगावर घालून फिरणें म्हणजे गरीबगुरीबांच्या आतड्यांनी व रक्तानें शिवलेले आणि रंगवलेले कपडे अंगावर घालण्याइतकेंच क्रूरतेचें आणि मनुष्यहीनतेचें होतें. असा त्या कवितेचा मतितार्थ होता. लक्ष्मीचा होत असलेला छळ पाहून अथवा ऐकून त्याला तिची स्थिति अत्यंत अनुकंपनीय वाटली. पण त्या स्थितीला कोणाचाच उपाय नव्हता. विधियुक्त संस्कारानें नवरा झालेल्या पुरुषाच्या हार्तीं जर सर्वाधिकार दिले गेले आणि त्याचा असा दुरुपयोग होऊं लागला तर करावयाचें काय ? एका चांगल्याकरतां अनेक वाड्यांचा स्वीकार खुशाल करावा लागतो हें तरी चांगलें काय ?

मिलिंदाला पुन्हां एकदां रंगूनें त्याच्या विचारांतून जागें केलें. ती आपल्याजवळ उभी आहे ह्याची जाणीव तो जवळजवळ विसरला होता. त्याच्या अंतःकरणावर लक्ष्मीचें करुण चित्र अस्पष्ट रेखांनीं आखलें जात होतें. चित्राला रंगदारपणा नव्हता आणि जिवंतपणा नव्हता. रंगूनें पुन्हां लक्ष्मीचीच गोष्ट काढली. ती म्हणाली, “मिलिंदबाबू—तुम्ही लक्ष्मीचें भजन ऐकलें आहे कधीं ? मिलिंद ह्या प्रश्नानें जागा झाला आणि तसाच आश्चर्यचकित झाला. त्यानें लक्ष्मीला भजन करतांना ऐकलें नव्हतें. पण त्याची मनोमन खात्री होती कीं, लक्ष्मीला अशक्य असें ह्या जगांत काहींच नाही.”

त्या प्रश्नाचें उत्तर द्यायचें म्हणून त्यानें प्रश्न केला, “पण ह्या कांचनद्वीपांत देव कुठें आहे तर भजन करायचें ?” त्यावर रंगू म्हणाली, “पण लक्ष्मी जवळ स्वतःचे देव आहेतना ! अशी एक बारीक मूर्ति आहे. असेल अंगठयाएवढी. एकदां मी सहज तिला भेटावें म्हणून रात्रीची गेलें; तर आपली त्या मूर्तीला उजव्या मांडीवर ठेवून लक्ष्मी कांहीं तरी गुणगुणत होती. मला कांहीं तितकें स्पष्ट ऐकू आलें नाहीं; पण एकदांच तिचें आवाज चढला आणि त्यानें माझ्या काळजाचें काय झालें”—रंगूच्या अंगावर खरोखर कांटाच उभा राहिला. लक्ष्मीच्या मूक हृदयानें आपल्या भक्तिवीणेवर छेडलेल्या सुरानें रंगूच्या हृदयाला जोराचा धक्का दिला. त्या एका सुराबरोबर रंगूच्या सुप्तवृत्ति जाग्या झाल्या. तो दिव्य सूर पुन्हां ऐकायला मिळेल का म्हणून तिनें पुष्कळ वाट पाहिली पण तिचें मनोवांछित पूर्ण झालें नाहीं. भरल्या ताटावरून माणसाला उपाशी उठवावें तसा तिला मनोमय उपास घडला. अर्घवट जागें झालेलें हृदय रंगूला स्वस्थता वाटूं देईना. रंगूनें आजपर्यंत अशी अस्वस्थता अनुभवली नव्हती. पण त्याच बरोबर त्या अस्वस्थेंतली गोडी (!) अननुभूत होती. एखाद्या गोष्टीचें दुःख वाटून त्यांत, त्या दुःखांत गोडी वाटावी हा अनुभव अजब होता. रंगूचें मन त्या अनुभवानें गोंधळून गेलें होतें. तिला त्या अनुभवाचें पृथः करण करण्याइतकें सामर्थ्य नव्हतें. तिचें मन आजपर्यंत उपजीविकेच्या घोपट मार्गानें चालत होतें. त्या मार्गावर तिला बरीं वार्डट कृत्यें करावीं लागलीं पण त्यांचा बेवार्डपणा तिच्या पोटांत दुखला नाहीं. पण ह्या नूतन अनुभवानें मात्र तिच्या पोटांतल्या आंतड्यांना पीळ पडूं लागला. आंतड्यांना पीळ पाडणाऱ्या वेदनांत सुद्धां सुखाचा बारीक रेशमी धागा असतो ह्याचा तिला विस्मय वाटला. तिला कळेना--हा पीळ प्रेमाचा आहे.--ही आतड्यांची घडपड आजपर्यंत न मिळालेल्या जिवाळ्याकरतां आहे, ही मनाची तळमळ मातेच्या मनाची आहे. ‘सर्वांथीं आपण’ ह्या दिव्य पण गूढ संवेदनेची आहे. पाप्यांतला पापी, कठोरांतला कठोर सुद्धां ह्या मनस्तापाची झळ लागतांच गारद होतो. रंगु त्या दिव्यक्षणाच्या स्मृति-रंगांत दंग असतांच तिला कोणीशी हांक मारली. त्याबरोबर ती त्या तंद्रेतून जागी झाली. तिनें हांक मारणाऱ्या व्यक्तीचा आवाज ओळखला.

मिलिदानें कुणी हाक मारली म्हणून पाहिलें तों इस्माईल ! त्या हाकेसरशीं रंगु मिलिदाचा निरोप घेऊन निघाली, आणि इस्माईल व ती दोघेही लवकरच रात्रीच्या अंधारांत दिसेनाशीं झालीं. मिलिदानें वर पाहिलें तों आकाश लक्षावधी तारकांनीं नटलें होतें. पण त्या तारकांचा एकमेकांशीं चाललेला संवाद त्याला कळत नव्हता. इस्माईल आणि रंगू ह्यांचा परस्पर संबंध काय असेल तोही त्याला माहीत नव्हता. त्यामुळें रंगूसारख्या स्वतंत्र वृत्तीच्या स्त्रीनें इस्माइलच्या हांकेसरशीं निघून जाण्यांत काय गूढ असेल हेंही त्याला कळेंना. लक्ष्मीचा असा छळ का होतो हेंही त्याला कळेंना आणि त्याहीपेक्षां ह्या अनेक न कळणाऱ्या गोष्टींचा आपण ध्यास कां घेतां हेंच त्याला कळेंना. अज्ञाताला ज्ञात करणें हाच मानवी जीविताचा ध्यास असावा काय ह्या विचारांतच त्याला झोपेची गुंगी आली. त्या सुप्त स्थितींत तो आत्म्याच्या जागृतीच! प्रश्न सोडवूं लागला असेल काय ?

प्रकरण ५ वें

‘ एकेकाचें मन ’

बहुरत्ना वसुंधरा हें तत्त्व एकापेक्षां अनेक अर्थानीं प्रत्ययास येत असतें. बहुशः मानव जातीकडून ह्या बाबतींत जो एक ठरावीक स्वरूपाचा पक्षपात दाखवला जातो त्यामुळें मानवी स्वभावाचें साधर्म्य मनाला पटतें. मानवजातीनें आपल्या लाडक्या ‘ रत्नांचाच ’ इतिहास उराशी जतन करून ठेवावा आणि आपल्या रूढी तुडवून झालेल्या अन्यायांचें परिमार्जन करण्याचा प्रयत्न करणारांना हद्दपारीची शिक्षा द्यावी हाच तो पक्षपात होय. मराठे आणि मुसलमान ह्यांच्या इतिहासाचा भाग लिहितांना गुणगौरवाची पूजा मुसलमानांच्या रिसायतीवर बांधली जाते आणि शिव्याशापांची मुंडावळ गरीब बिचान्या ‘ भवानीच्या ’ कपळीं लटकते, हा अनुभव ख्यात आहे. तरी पण त्यांतही आश्चर्याची गोष्ट ही कीं.

मुसलमानांना प्यारा असलेला हा पक्षपात मराठ्यांना प्रतिकूल असूनही त्यांना आपला 'चालतो.' अशाच प्रकारचा कांहींसा पक्षपात जगातल्या पराक्रमी पण दुष्ट पुरुषांच्याविषयी आढळून येतो. उगवत्या सूर्याला नमस्कार करणारे जग कांहीं काल ह्या कली-पुरुषांच्यापायी विनम्र होतें. पण इतिहासाच्या सांपळ्यांत धरून त्याच कलीपुरुषावर निसंकोचवृत्तीनें घड-घडीत खाट्यानाट्या गोष्टींचा आरोप करण्यात त्याच जगाचे कृतघ्न वारसदार मोठे तरेबज असतात. आपणांकडे इतिहासकाराची श्रेष्ठ भूमिका आली ह्या एकाच आधारावर 'दुष्ट म्हणजे आजन्म व मरणांत दुष्ट' असा एक शिष्टसंमत अभिप्राय रूढ केला जातो. परंतु एखादा तैमूरलंग मानवजातीचा द्वेष कां बनतो? त्याच्या तीव्र लोकविद्वेषाला लोकच कारण आहेत किंवा कसें ह्याचा विचार करण्याची आवश्यकता कुणालाच वाटत नाही. फार काय, अशा त्या तैमूरलंगाच्या सैन्यांत असलेल्या एखाद्या भाडोत्री मुडदेफरासाचा मुलगा जशी इतिहासकार झाला तरी तो सुद्धा आपल्या बापाच्या अन्नदात्यावर 'दुष्ट' असा छाप मारायला कचरत नाही आणि 'निःपक्षपाती' असें गौरवपूर्ण प्रशंसापत्र पुढील पिढीकडून मिळण्याची निंघ लालसा बाळगायला कमी करीत नाही.

इतकी कृतघ्न असलेल्या मानवजातीनें आपल्या उद्धाराची आशा करणें म्हणजे आकाशानें भरीव वनून पृथ्वीच्या स्पर्धेला उभें रहाण्यासारखेंच हास्यापद आहे.

'किसन' आपल्या बंगल्याच्या सोप्यांत वर उध्दत केलेले विचार करीत इळू इळू फिरत होता. सकाळीं अकराचा सुमार असेल. जेवण तयार होण्याची किसन वाट पहात होता. ते विचार त्याच्या डोक्यांत नव्यानें आजच आले होते असें नसून तें पूर्णपणें त्याच्या रक्तांत भिन्न गेले होते. त्याच्या रक्ताचें अभिसरण जितकें नित्य व नियमीत होतें तितकेंच तें विचार त्याच्या डोक्यांत कायम वास्तव्य करून होते. एखाद्या अंधेच्या जुनाट घुमटाप्रमाणें त्याच्या डोक्याची स्थिति होती. मानवी मनाला प्रफुल्लित करणारा परस्परांच्या सहानुभूतीचा सूर्यप्रकाश त्याला कधींच मिळाल्यासारखा दिसत नव्हता. त्याचे विचार म्हणजे त्या अंधारांत स्वतःला टागून घेणारी वटवांगुळे होती. स्वतःचीच विष्टा खाऊन त्याचे विचार पुष्ट होत,

आणि आपणापेक्षांहीं आंगळ व हीन अशा अपत्यांना जन्म देत. वहि-वाटीच्या इकानें वारसदार झालेल्या त्या विचारांनीं किसनच्या डोक्यांत एक वसाहतच स्थापन केली होती. 'मोकळें सन' मिळाल्यामुळें ते 'वसाहतवाले' स्वतःला इष्ट अशा सुधारणा वारंवार घडवून आणीत. प्रथम पाहुणे म्हणून येऊन आजच्या घटकेला त्यांनीं किसनला आपला 'गुलाम' बगवला होता. स्वखुशीनें स्वीकारलेल्या त्या गुलामगिरींत किसन काळ कंठीत होता आणि आपल्या राज्यांत-कांचनद्वीपांत हजारों मजुरांच्या गुलामगिरीवर कुवेराला लाजवणाऱ्या लक्ष्मीचा संचय करीत होता. किसनचा भव्य प्रासाद म्हणजे त्या लक्ष्मीचा अल्पांशानें प्रभाव दाखवणारें मूर्तरूपच होतें. किसन त्या भव्य प्रासादाच्या पायऱ्या उतरूं लागला.

त्या पायऱ्यांच्या समोर एक भक्कम दरवाजा होता. लोखंडी गज व पट्ट्या ठोकून त्या दरवाजाच्या मजबुतीत भर टाकण्यांत आली होती. दरवाजाच्या दोन्ही बाह्यापासून सुरू होऊन सगळ्या घराला प्रदक्षणा घालून त्या घराचें रक्षण करणारा एक दगडी कोट होता. त्या कोटांत आणि घरच्या भिंती ह्यांच्या मध्ये पुष्कळ जागा मोकळी सोडली होती. माणसांविषयी असलेल्या द्वेषाप्रमाणेंच किसनच्या मनांत फुलांविषयी अढी असावी असें नव्हतें. कारण मोकळ्या जागेंत टिकठिकाणी चक्रे तयार करून फुलांच्या व इतर दिखाऊ पानांच्या कुड्या ठेवल्या होत्या. इतकेंच नव्हे तर, एकंदर मांडणीवरून त्या बागेचा मालक अभिरुचीसंपन्न असावा असें सहज दिसून येई. बारीक रेती घालून फिरण्यासाठीं एक मोकळी वाट ठेवण्यांत आली होती. कोटाला टिकठिकाणी बाहेरच्या भागाची पहाणी करतां यावी ह्या उद्देशानें लहान लहान गवाक्षे ठेवण्यांत आलीं होती. घराच्या मागील बाजूम एक भली मोठी विहीर असून तिच्यावर 'पंप' बसवण्यांत आला होता. विहीर सोडून थोडे पुढें गेलें कीं एक उच्छ्वास लागे. वरून एकच रूंद फळी टाकलेली असे आणि त्या फळीला कडीकुळपाच्या बंदोबस्तांत रहावें लागत असे. पुढील मुख्य दरवाजाखेरीज बाहेर जाण्याला इतरत्र कुठेंही दरवाजा नव्हता. मात्र किसन कित्येकवेळां बाहेर पडत असे तरीही तो मुख्य दरवाजाचा उपयोग करीत नसे. किसनविषयी ज्या

कित्येक रहस्यमय गोष्टी कांचनद्वीपांत प्रचलीत होत्या त्यापैकीच त्याचें अनपेक्षीत मार्गानें घरांत येणें व जाणें ही गोष्ट होती. किसन त्या उच्छ्वासापार्शी थांबला. कुलुपाला हात लावून तें बंद असल्याबद्दल त्यानें खात्री करून घेतली आणि तो पुढें चालूं लागला. जवळच घरांत येण्याकरतां पायऱ्या होत्या तेथून तो वर चढला. घराच्या मागील बाजूला एक रुंद सोपा होता. आंत शिरतांच उजव्या हाताला स्नानगृह होतें. त्याच्या समोरची जागा मोकळीच होती. स्नानगृहाला लागूनच एक भव्य दिवाणखाना होता. किसन तेथें आला. इतक्यांत जेवणाची वर्दी घेऊन नोकर आला. किसन जेवण करण्यास निघून गेला.

त्याचेवर्षीं मजूर सुटण्याची घंटा झाली होती आणि किसनच्या घराच्या पुढच्या दरवाजापार्शी दोन व्यक्ति येऊन थडकल्या. मिलिंद मुकाट्यानें चालत होता. आणि एखाद्या हिंस्रपशूप्रमाणें त्याच्याकडे क्रोधाविष्ट नजरेनें पहात त्याच्या मागून इस्माईल चालत होता. दोघेही जण बाहेरच्या व्हरांड्यांत येऊन पोहोंचले. मिलिंदाच्या डोक्याला खोंक पडून त्यांतून रक्ताचे थेंब इळ इळू गळत होते. त्याच्या वस्त्रांना सुद्धां त्या रक्तानीं रंग चढला होता. रानीमुळें मिलिंदाला उभें रहाणें शक्य नव्हतें म्हणून तो एका खांब्याशीं बसूं लागला. त्याच्या हालचालीवर पूर्ण लक्ष असलेला इस्माईल अगदीं तीव्र पण इळू आवाजांत म्हणाला, “सूत्र-एखाद्या राजाप्रमाणें आरामांत बसतोस काय? खडे रहो-कामांत चुकारपणा करून वरतीं मौजा मारायला हा काय हिंदुस्थान आहे होय! चल ऊठ. अदबीनें उभा रहा. इतक्यांत हुजूर येतीलच!” विचारा मिलिंद हतबल होऊन उभा राहिला तरी तो एवढे म्हणालाच, “खानसाहेब, माझा कांहीं एक अपराध नसतां तुम्ही मला छळतां आहांत हें कांहीं योग्य नव्हे. हा अन्याय होते! आहे!” त्याबरोबर चिडून जाऊन इस्माईल म्हणाला, “पागल, इळू बोल ना. तुला मजुगीचें काम होत नव्हतें तर आतास कशाला मरायला इथें? तुला काय वाटलें कीं इथें तूं आलास कीं हुजूर तुझ्यावर खूप होऊन तुला एखादी बेटी देऊन घरजावई करतील! तुम्ही दिंदू बडे मिजासखोर. पण आमच्या हुजूरांच्या अमदानांत तुम्हाला काम कसें करावें ही नीट समजतें! टवाळ-

खोरासारखें आपल्या देशांत हिंडायचें तें सोडून हथें लोकांच्या मार्गे उप-
व्याप उत्पन्न करायला आलास कां ?” तो प्रश्न करतांना कांहीं तरी आंत-
रीक तळमळीनें अथवा संशयानें इस्माईलच्या कपाळावरची शीर अधीक
स्पष्ट दिसूं लागली. त्याच्या नजरेत मत्सराचें जलाल पाणी खेळूं लागलें.
थोडा वेळ गेला. त्या अवघांत कुणीही एकमेकांशीं बोललें नाहीं. इस्माईल
मधूनच किसन येणार त्या दरवाजाकडे पहात असे. मिलिंदानें एका बोटांनें
आपल्या कपाळाची जखम दाबून धरली होती आणि आपण आज सोशीत
आहोंत ह्यापेक्षांही सहस्रपट निष्ठुरतेनें आपल्या कित्येक बांधवांना छळलें जात
आहे ह्या विचारांनें खिन्न होऊन तो उभा होता आणि त्या इतरां-
विषयींच्या विचारांत स्वतःच्या जखमेचें दुःख कसें तरी सहन करित होता.

किसनचें जेवण संपलें व तो बाहेर आला. त्याला पहातांच इस्माईलनें
अदर्शानें सलाम केला. थोड्या वेळापूर्वींचा त्याचा मगरूरपणा पार नाहींसा
झाला होता. बाजूला उभ्या असलेल्या मिलिंदाकडे किसनचें लक्ष गेलें.
इस्माईल बोलूं लागला, “हुजूर, हा हरामखोर ढोंग करून घेरी आणतो
आणि काम बुडवून फुकटचा पगार घेतो. राईचा पर्वत करून लोकांना
फसवण्यांत मोठा हुशार आहे. ही ह्याच्या डोक्याला लहानशी कुठे खोंक
आहे तो पहा कसा चेहेरा केला आहे त्यानें. आणि सरकार—” आपला
स्वर किंचित हलका करून इस्माईल म्हणाला, “लोकांच्या बायकांवर
ह्याची नेहमीं नजर असतें. बडा काफीर आहे.” किसनचें लक्ष त्या जखमे-
कडे व ती धारण करणाऱ्या शांत मुखाकडे लागलें होतें. ‘घेरी’ ह्या
एकाच शब्दानें किसनच्या स्मृतीला झटका बसला. ‘मुंबईस आपल्याला
अशीच घेरी आली असतां—!’ किसन पुढें विचार करण्याकरतां थांबला
नाहीं. त्यानें नोकराला हांक मारून पाणी मागितलें. एका खुर्चीवर मिलिं-
दाला बसण्यास सांगून त्यानें त्याची जखम धुतली. कसलीशी भुकटी लावून
वर स्वच्छ पट्टी बांधून तो इस्माईलला म्हणाला, “जा—ह्याचा इनसाफ
मग करूं. तूर्त तूं जा.” किसनच्या बोलण्याचें व त्याहीपेक्षां विलक्षण अशा
कुतीचें इस्माईलला अत्यंत आश्चर्य वाटलें. त्याचा स्वतःच्या डोळ्यांवर
विश्वासच बसेना. तो किसनकडे नुसता पहातच राहिला. त्याची अशी
पुरेपूर खात्री होती कीं किसन मिलिंदाला कांहीं तरी जबर सजा टोटाव-

णार ! पण तसें कांहीं करण्याचें सोडून किसन स्वतः मिलिंदाची शुश्रूषा करूं लागला. इस्माईलला कळेना कीं सर्वांना कर्दनकाळ वाटणारा किसन कोणत्या जादूनें वश होऊन मिलिंदाच्याच बाबतींत आपला क्रूरपणा विसरला.

किसनचा हुकूम होताच इस्माईल जाण्यास निघाला. जातांना त्यानें एक क्रोधपूर्ण कटाक्ष मिलिंदाकडे टाकला आणि तो निघून गेला. इस्माईल जातांच किसननें मिलिंदाकडे पाहिलें आणि स्वतःला अगदीं अपरिचीत अशा आवाजांत त्यानें विचारलें, “आपण—मला ओळखतां ?” मिलिंदानें खिन्नपणें हंसून नुसतीच मान हालवली. पण तसेंच त्याच्या लक्षांत आपला उद्धटपणा येऊन तो कांहींसा शरमून म्हणाला, “होय—हुजूर !” बस् एवढेंच ! पण त्या दोन शब्दांत मनाचा मानीपणा पूर्णपणें व्यक्त झाला होता. किसनला नेहमींच्या संवयीला विरुद्ध असा जबाब ऐकून राग आलाच. त्याच्या शब्दाला असा प्रतिजाब आजपर्यंत साऱ्या कांचनद्वीपांत कधींही मिळाला नव्हता. तरीपण ती मानखंडना कशी तरी सहन करून तो म्हणाला, “त्यावेळीं अहेतुक साहाय्य आपण केलें. त्याचा मोबदला म्हणून माझा पाहुणचार आज आपण घ्या.” नंतर किसननें नोकराला हांक मारली व मिलिंदाकरतां एक स्वच्छ सदरा व धोतर आणण्यास सांगितले. मिलिंदाजवळ तें देत असतां तो म्हणाला, ‘आपण स्नान करा म्हणजे सगळें स्वच्छ होईल.’ मुकाट्यानें मिलिंद स्नान करण्याकरितां स्नानगृहांत गेला. त्याला त्या सगळ्या पाहुणचाराचा अर्थच कळेना. किसन इतका दयार्द्र केव्हांपासून झाला हे त्याला कळेना. सामान्य माणसाप्रमाणें जगाच्या व्यवहाराकडे पहाणारा तो एक साधा तरुण होता. मानसशास्त्राचें सिद्धांत अभ्यासित करून जगांतलीं विरोधी कोडीं सोडवण्याचा कट्टा प्रसंग त्याला त्याच्या आजपर्यंतच्या जीवनांत आला नव्हता. किसनच्या ह्या नव्या आचारानें जितका इस्माईलला धक्का दिला तितकाच मिलिंदाला चटकला लागून राहिला. स्नान करीत असतां त्याचें मन त्या नव्या आश्चर्यांत न्हावून निघत होतें. किसनची कृपा कशाची असावी ह्याचा विचार करतां करतां त्याच्या मनांत एक दारुण शंका आली. भयंकर शिक्षा टोठावण्यापूर्वीं अपराध्याला वागवण्याची रीत असते ती तर ही नव्हे ?

या शंकेनें मिलिंदाला भीति वाटली पण त्या बरोबरच जगण्यासारखें तरी आपल्याजवळ काय आहे ? ह्या विचारानें त्याची खिन्नता वाढली. स्नान उरकून तो बाहेर आला. किसन वाटच पहात होता. मिलिंदानें आपलें केंस धुतले होते तिकडे किसनचें प्रथम लक्ष गेलें आणि अगदीं इळूंच तो म्हणाला, “ हें बरें नाहीं केलें तुम्ही ! ” मिलिंदाला त्या शब्दांचा बोधच होईना. त्याला वाटलें किसन आपण केलेल्या अपराधाविषयांचि म्हणाला. म्हणून तो कांहींशा आर्जवी स्वरांत म्हणाला, “ पण माझा अगदीं नाइलाज झाला आणि मग मला घेरी आली. मी पुष्कळ प्रयत्न केला पण मला माझे शरीर सावरेना. कामांत कसुरी करून फुकटचा पगार ध्यावा असें मला मुळींच वाटत नाहीं. ” मिलिंदाच्या त्या बोलण्याचा किसनवर काय परिणाम झाला तें सांगणें कठीण. तो त्यांवर एवढेंच म्हणाला, “ माझे बोलणें तुम्ही म्हणतां त्या गोष्टीला उद्देशून नव्हतें. तुम्ही डोक्यावरून आंधोळ केलीत हें त्या जवळच असलेल्या जखमेच्या दृष्टीनें बरें केलें नाहीं इतकंच माझे म्हणणें—पण चला आतां वेळ गमावूं नका. ” दोघेही आंत गेले. मिलिंदानें जेवण सुरू केलें. जेवण चालूं असतां कुणीच एकमेकांशी बोललें नाहीं. किसन माल मिलिंदाकडे सारखा पहात होता. मिलिंदाला काय हवें नको, एवढेंच पहाण्याइतकी साधी ती दृष्टी नव्हती. एकदोनदां मिलिंदानें त्याच्या दृष्टीला दृष्टि दिली आणि नंतर त्या भेदक नजरेपुढें त्याला हार खावी लागली. किसन इतका निरखून आपणांकडे कां पहातों ह्याचा त्याला थांग त्याला लागेना.

पश्चिमेच्या बाजूची खिडकी उघडी होती, तिच्यांतून वाऱ्याच्या मंद लहरी येत होत्या. मिलिंदाचे ओलसर कुरळे केंस त्या लहरीनीं भुगभुग उडत होते. त्या केंसावरून येणाऱ्या वायूच्या लहरी किसनच्या हृदयांत शिरून कांहीं तरी त्या सांगण्याचा प्रयत्न करित असाव्यात. किसन एकाग्रतेनें त्या केशगुच्छाकडे पहात होता. मिलिंदाचा चेहरा गोड होता त्यांत शंका नाहीं पण किसन मात्र त्या चेहेऱ्याकडे सौंदर्य-शोधनाच्या नजरेनें पहात नव्हता.

एखाद्या हरवलेल्या बहुमूल्य वस्तूचा अगदीं ध्यानींमनीं नसतां लाभ व्हावा, अथवा तिच्या सारखीच दुसरी वस्तु दिसावी आणि नंतर आपल्या

हरवलेल्या वस्तूची आठवण होऊन जशी मनाला हुरहुर लागते तशीच ह्यावेळीं किसनची स्थिति झाली. अनेक वर्षे लुप्त झालेल्या अथवा सुप्त झालेल्या एका फार बलवत्तर अशा आकांक्षेला बांध घालण्याचा किसन आज प्रयत्न करित होता. ती आकांक्षा जणू कांहीं आपल्या आजवरच्या अवहेलेनें चिडून जाऊन किसनच्या कठोर अंतःकरणाला धाडधाड घडका देत होती आणि क्षणाक्षणाला आपल्या सद्गज धर्मापासून परावृत्त झालेलें तें अंतःकरण त्या आवेंगानें हादरत होतें.

मिलिंदाचें जेवण संपतांच किसन त्याला बसायच्या मोठ्या दिवाण-खान्यांत घेऊन गेला. तो दिवाणखाना उत्कृष्ट प्रकारें सजवला होत होती. उत्तम उत्तम कोंच, आरशे, व पोषाख ठेवण्याकरतां सुंदर आरशाची कपाटे वगैरे उंची सामानानें त्या दिवाणखान्याचा भाग व्यापून टाकला होता. तें सामान लावण्यांत व चित्रांची निवड करण्यांत, पूर्वी बागेच्या बाबतींत जी उच्च अभिरुची दिसत होती तीच येथेही दृग्गोचर होत होती मुंबईसारख्या वैभवशाली शहरांत राहून पहावयास मिळणार नाही अशा त्या दिवाणखान्याची सजावट पाहून मिलिंद तर दिपून गेला.

किसननें मनांत कांहीं एक ठरवलें आणि तो मिलिंदाला म्हणाला, “आपण हें मजुरीचें काम आतां सोडून द्या. तुमच्यासारख्या माणसानें आपला देश सोडून या ठिकाणीं कां यावें हें जरी चमत्कारिक दिसत असलें तरी मला त्याच्याशीं कांहीं कर्तव्य नाही. ह्यापुढें तुम्ही साधें कार-कुनीचें काम करित जा आणि तुमचें ऑफिस येथें बाजूच्या खोलींत ठेवलें जाईल, तेथें बसून तुम्ही आपलें काम करित जा. मजुरांची हजेरी-पत्रांची उत्तरे देणें व नवीं पत्रें लिहिणें आणि येथून पाठवण्यांत येणाऱ्या मालाची नोंद करून हिशेब ठेवणें एवढीं कामें तुम्हांला करावीं लागतील. तुम्हीं जा आतां.”

मिलिंदांनें आपली अनुमति दर्शविली व किसनचे मनःपूर्वक आभार मानून तो जाण्यास निघाला. बंगल्याच्या पायऱ्या उतरत असतां मिलिंदांनें एकवार मागें वळून पाहिलें, किसन खिन्न दृष्टीनें आपल्याकडेच पहात आहे हा ‘चमत्कार’ पाहून मिलिंदाला पुन्हा परत पहाण्याची इच्छा झाली नाही. आश्चर्यचकित होऊन तो आपल्या बिऱ्हाडाकडे निघाला.

मिर्लिद निघून गेला तरी कितबिळ किसन विचार करीत उभाच होता त्याच्या मनःक्षुप्तुडें फार जुन्या काळची स्मृति—चित्रें सरकूं लागलीं, त्या चित्रात फिकटपणा आणि तिखटपणा दान्ही एकत्रित होनी. स्मृति जितकी वृद्ध होते तितकीच ती तापदायक होते. कारण त्या स्मृतीचा रंगदारपणा जुनेपणामुळें अनुभवतां येत नाहीं उलट आपल्या महत्त्वामुळें ती स्मृति नष्ट होत नाहीं. अशा दुहेरी स्थितीत सांपडून अंतःकरणाची स्थिति एखाद्या करवतीवर ठेवल्याप्रमाणें होते. त्या करवतीनें अंतःकरण कापलें जातें आणि सर्व दुःखाचा मोवदला म्हणून फोल उरते. मोठ्या प्रयासानें किसननें ती त्रासदायक स्मृति डोळ्याआड केली आणि विश्रांतीसाठीं तो आंत निघून गेला.

मिर्लिद आपल्या बिन्हाडाकडे चालला होता. उन्हाचा कडाका मी म्हणत होता. बहुतेक मजूर जेवण करून विश्रांति करतां म्हणून लुटकले होते. विचाराच्या भरांत रस्ता चूकून मिर्लिद दुसऱ्या गल्लीनें शिरला. ह्याच पट्टीला लक्ष्मी रहात असे. मिर्लिदाच्या ध्यानीं लवकरच आपली चूक आली पण ती इष्टापत्तीच समजून लक्ष्मीच्या घरावरून गेल्यास तिचा शोध घेतल्यासारखें होईल ह्या विचारानें तो तसाच पुढें चालूं लागला. किसन विषयीच्या त्याच्या आतांपर्यंतच्या विचारांना आपोआपच खंड पडला. लक्ष्मीच्या घराजवळ येतांच तो थबकला. त्याच्या कानावर पुढील शब्द आदळले. सद्दोबा मुक्ताफळें उधळीत होते आणि गरीब विचारी लक्ष्मी नवऱ्याच्या त्या रक्तांचा आपल्या हृदयांत संचय करीत होती. कशावरून तरी कातवून सद्दोबा रागानें म्हणत होते, “मला पहिल्यापासून तुझें लक्षण दिसतंच आहे. म्हणून तर तुला इतक्या लांब आणली. ओळखीच्या माणसांत कधींच माझे तीनतेरा करून मोकळी झाली असतीस ! पण नाहीं. इथेंही तुझा धिगाणा चालूंच आहे. शिनळकी करायची खोडच लागली. काय त्या पोऱ्याकडे एवढें निरखून पहात असतेस. तुझें गांठोडें आपल्या डोक्यावर त्यानें घेतलें म्हणून कांहीं तुझा नवरा तर नाहींना होत तो! त्याचा हात धरून तरी जा एकदांची म्हणजे माझे पितर आणि तुझे पितर दोघांचा नीट उद्धार होईल. नांव लक्ष्मी पण दंग एखाद्या—”

पुढें मिलिदाला ऐकवेना. लक्ष्मीचा चाललेला तो ' उद्धार ' त्याला सहन होईना. तिचें तें गृहसौख्य पाहून व ऐकून त्याचें अंतःकरण भरून आलें. स्वतःच्या डोक्याला झालेल्या जखमेची त्याला विस्मृति झाली. तो तसाच पुढें सरकला. आपल्या प्रेमाची निराशा झाली म्हणून आपण रडतों-कढतों, आणि लक्ष्मी तिला कांहींच कां सुखाची असोशी नसेल ? तिला असें वाटतच नसेल काय की आपल्या नवऱ्यानें आपल्याशीं प्रेमानें वागावें ? इतर सारे मजूर कोणी आपल्या पोराला खेळवण्यांत तर कुणी आपल्या ' कारभारणीशीं ' रंगमजूर करण्यांत दंग असता, त्याच वेळीं लक्ष्मीच्या अंतःकरणाला जाळीत जाणारे शब्द ऐकण्याची पाळी तिच्यावर यावी ? ह्या विचारानें अत्यंत दुःख वाटून मिलिद निरुपायानें आपल्या खोलीकडे चालला होता.

प्रकरण ६ वें

' छळ '

“ लक्ष्मी, चलतेसना बाई ! ”

एवढें म्हणून रंगून आपली पाटी डोक्यावर घेतली आणि ती लक्ष्मीच्या जवळ येऊन उभी राहिली. रंगूच्या हाकेबरोबर लक्ष्मीनें आपली पाटी डोक्यावर घेतली आणि दोघी बरोबर चालूं लागल्या. नव्यानें अंतःकरणे एकमेकांशीं मिळूं लागलीं म्हणजे बहुधा आपल्या प्रिय नाणसाचा आणि त्याच्या गुणांचा विचार करीत रहाणें हाच नित्याचा व्यवसाय होऊन बसतो. रंगूच्या बाबतींत तसेंच झालें. लक्ष्मीकडे तिचें मन ओढ घेऊ लागल्यापासून कांहीं नवाच प्रकाश तिच्या मनांत पडत चालला. तिला दिवसानुदिवस लक्ष्मीचें वेड लागूं लागलें आणि लक्ष्मीच्या भक्तिमय गाण्यांत ती अधिकाधिक तन्मय होऊं लागली.

त्या दोघीजणी परत चालल्या होत्या त्यावेळीं सूर्य पश्चिमेकडे कलला होता. त्याची तिरपी किरणें हळूहळू आपल्या घराची वाट चालत

होती. दिवसाच्या कर्तव्यांतून मुक्त झाला अशा अर्थाचा सूचक दैदीप्यमान तेजांनै संध्यावात मंद मंद वहात होता. उगवत्या चंद्रकोरीनें जग कसें मुग्ध होतें त्याचप्रमाणें दिवसभर आपल्या विश्वावर अंमल चालवणाऱ्या प्रतापी सूर्याचें मावळते वैभव पाहून जगावर एक प्रकारची मोहिनी पडते. त्या वैभवरत्नाची शेवटची किरणें एखाद्या सरांतील मोत्याप्रमाणें अंगावरून ओघळून जात असतांना एक प्रकारच्या निराशेची निशा सर्व जगभर पसरते. मंत्रमुग्ध स्थितींतून जागे व्हावें आणि सर्वस्व हिरावळें गेलें असा प्रत्यय यावा त्याप्रमाणें जगाची स्थिति होत होती. मावळत्या किरणांचा तावा मोठ्या नाखुषीनें बिचरें जग सोडीत होतें. वाटेनें जातांना लक्ष्मीचें लक्ष वारंवार त्या मावळत्या रविकिरणांकडे जात होतें. अगदीं भोळेपणाने तिला आपलें वाटे कीं सूर्याची किरणें देवाकडे जातील. पृथ्वीवर दिवसभर राहून जर त्या किरणांना देवाकडे जातां येतें तर आपल्याला कां जातां येऊं नये? अशी शंका तिला येई. धारेवरून जसें पाणी जातें, त्याचप्रमाणें आपले प्राण जर ह्या किरणांच्या मधून देवाच्या पायापाशी ओघळून पडतील तर किती बरें होईल ! देवाचे पाय असतलि तरी कसे ? सोन्याची नगरी आपल्या भक्त सुदामाला देणारा देव किती ऐश्वर्यसंपन्न असेल ? त्याच्या चरणीं कुबेराची धनदौलत लोळत असतां त्याचें लक्ष मात्र आपल्या गरीब भक्तांकडे नसावे ? त्या संपत्तीचा काहींच हव्यास त्याला नसावा ?

आणि आपण-लक्ष्मीच्या मनांत असे तुटक विचार येत होते. इतक्यांत रंगू तिला म्हणाली, “ लक्ष्मी-अशी मुकाटयानें चाललीस तर सोबत कशी बरं व्हावी ? काहीं तरी बोल. नाहींतर तोंडानें एखादे गाणें म्हण म्हणजे पाऊल जरा झपझप उचललेल ! अंधार पडत चालला आहे. बरोबरची माणसें केव्हांच पुढें गेलीं. ”

त्यावर लक्ष्मी म्हणाली, “ रंगूबाई, देवानें तुम्हांला कशी गोड वाणी दिली आहे. तुम्ही एकदां बोलूं लागलां म्हणजे आपलें ऐकतंच रहावसें वाटतं. तुम्ही बोलत असला म्हणजे मग तुम्हांला थांबवून आपणच बोलायचें तें नाहीं मला बरं वाटत. तुम्ही आपल्या बोला, मी ऐकते. ”

उसऱ्या अविर्भावाऱें रंगू म्हणाली, “ हें ग काय तुझें लक्ष्मी-एखाद्याशीं अबोला घरल्यासारखें करायचें आणि वरती त्याला हिणवायचें. बरीच ग ! पण मला कळतं बरं. मी तुझ्याशीं इतक्या ह्याऱें वागतें तेंच मुर्ळीं चुकतं. मला कां कळत नाहीं लक्ष्मी कीं तुझी माझी कांहीं बरोबरी नाहीं. पण काय करायचें बाई-एखाद्या माणसाला आपला हाच गुण. दुसऱ्याला आर्धी वेड लावावें आणि मग बसावं तोंड मिटून ! कर्म माझें दुसरें काय ! ”

लक्ष्मीला रंगूच्या त्या शब्दामुळें वाईट वाटलें, ती अगदीं आर्जवी स्वरांत म्हणाली, “ असं काहीं भलतंच नका बरं मनांत आणूं रंगूबाई ! तुम्ही माझ्यावर एवढी माया करतां आणि मी तुमच्याशीं अबोला घरील असं कसं बरं मानतां ! अशा परक्या ठिकाणीं माझ्यावर आईसारखें प्रेम करतां तुम्ही. ” लक्ष्मीला पुढें बोलवेचना. तिचा कंठ दाटून आला. आईची नुसत आठवण तिच्या सर्व शक्ति मडिरून टाकण्यास समर्थ होती. रंगूऱें एक निश्वास सोडला. आपल्या बोलण्याचा असा परिणाम व्हावा ह्याचें तिला मनःपूर्वक वाईट वाटलें. तिला स्वतःला पोरबाळ नव्हतें. मुलाबाळांचें कष्ट उपसून होणाऱ्या दुःखांत सुखाची सीमा असतें ह्याचा तिला अनुभव नव्हता. पोटचा गोळा दूर लोटायचा म्हणजे माउलीच्या जीवाला कसा पीळ पडतो ह्याची तिला जाणीव नव्हती. वत्सलतेच्या सर्व भाव-भावनांना ती बिचारी इतभागी स्त्री पारखी होती. कांचनद्वीपांत लक्ष्मी आल्यापासून मात्र रंगूच्या हृदयांतली वत्सलता इळू इळू जायत होऊं लागली.

ज्याप्रमाणें दिवाकराच्या उदय-कालीं साऱ्या सृष्टींत, अवघ्या चराचरांत चैतऱ्याची एकच एक मधुर लंकेर निनादत असते, त्याचप्रमाणें रंगूच्या अंतःकरणांत वत्सलतेचा उदय होण्यापूर्वी तिच्या रक्ताच्या प्रत्येक थेंबांतून प्रसन्न वृत्तीची उषा रसरंगानें नटून खेळूं लागली. लक्ष्मीच्या सान्निध्यांत रंगूला प्रथम नकळत आनंद होई. एखाद्या अर्भकाला आपल्या अस्तित्वाच्या अजाण जाणिवेऱें जसा आनंद होतो तसाच आनंद रंगूला होत असे. कालचक्राच्या हरएक फेऱ्याबरोबर रंगूचें अंतःकरण लक्ष्मीकडे

अधिकाधिक निगडित होत चालले आणि लवकरच त्या दोर्षांच्या मनांतले अंतर पार नाहीसे झाले. आपल्या हृदयाचे असे विनशर्त दान जरी रंगूने केले तरी लक्ष्मी मात्र आपल्या अधिष्ठानापासून चढली नाही. अकारण प्रेम करणाऱ्या रंगूचे ती मनःपूर्वक आभार मानी, फार काय आपल्या हातून त्या उपकाराची फेड व्हावी म्हणून ती प्रयत्नपूर्वक झटे पण रंगू-इतके भावप्रवण तिचे हृदय होत नसे. संसाराच्या उन्हाळ्यांत वारंवार होरपळले जाणारे तिचे हृदय शुष्क बनून गेले होते. भोंवतालच्या निकटवर्ती जगांत आपण कुणावर मायाममता करावी असे वाटून त्याप्रमाणे वागण्याची तिची शक्ति नष्टप्राय झाली होती. आईबापावरचे तिचे प्रेम प्रेमाचे ते विषय जवळ नसल्यामुळे निरुपयोगी होऊन पडले होते. तिला आपल्या आईची आणि बापाची वारंवार आठवण होई. निरनिराले प्रसंग तिच्या मनापुढे उभे रहात आणि प्रत्येक प्रसंगांत आईबापाची पाखर आपल्यावर ओहे ह्याचा तिला प्रत्यय येई. प्रत्यक्ष भेटीचे सुख तिच्या नशिबी नसले तरी तिच्या आईबापांनी तिला आपली आठवण म्हणून दिलेलेली विठोबाची मूर्ति तिला सदोदित त्यांच्या उज्वल स्मृति—सुखांत ठेवी. आपल्या अत्यंत दरिद्री संसारांतून श्रद्धा व त्याग ही दोनच रत्ने लक्ष्मीला तिच्या आईबापांनी अंदण म्हणून दिली होती. सुखाचा समय येतांच त्या सुखाचा त्याग करून लक्ष्मी सुखाचा उपभोग घेणारापेक्षा सुखी होई आणि दुःखाच्या वणव्यांत श्रद्धाजलाचे सिंचन करून ती सुरक्षित राही. लक्ष्मीला सचित करील असे काहींच कारण नव्हते. कारण ज्या मनाच्या चवचाल चाळ्यांनी सुखदुःखाची भुते निर्माण होतात ते तिचे मनच अत्यंत खंबीर होते. आईबापांच्या स्नेहपूर्ण वृत्तीने ओथंबलेले तिचे मन पतीच्या 'अलौकिक' वागण्याने चलित झाले नाही.

पण दैवसुद्धां तिच्या श्रद्धेची व समाधाशक्तीच कसोटीच पहावयास सिद्ध झाले होते. दैवाने आपला डाव टाकला. लक्ष्मीच्या हृदयाला हलवील अशी एक नवीच काळजी आतां निर्माण झाली होती. रंगूला त्या काळजीच्या कारणाची पूर्ण जाणीव होती. आपल्या अल्प शक्तीप्रमाणे योग्यसमर्थी रंगू ते कारण एक 'समारंभ' करून 'जाहीर' करणार होती. ते कारण म्हणजे लक्ष्मीचे गर्भारपण ! कांचनद्वीपांत आल्यानंतर

लवकरच ईश्वरानें लक्ष्मीला आपला कृपाप्रसाद दिला. जगाला विटलेली लक्ष्मी त्याच जगार्शी स्वतःच्या रक्तमासानें जखडली जावी हाच तो दैवाचा आडवा डाव होय ! !

आपल्या भावी अपत्याबद्दल लक्ष्मीला काळजी वाटत होती त्याचें कारण लौकिक दृष्टीहून भिन्न होतें. स्वतःच्या आयुष्याचें भेसुर चित्रपुढें उभें राहून लक्ष्मी क्षण काल खिन्न होई. आपल्या पोटी पुत्र 'रत्न' आलें आणि जर त्या रत्नाची 'प्रभा' आपल्या नवऱ्यावरहुकूम फांकली—त्या रत्नानें जगांत येऊन आपल्या नवऱ्यानें जसा आपल्या जीविताचा खेळ-खंडोवा केला, तसाच दुसऱ्या एखाद्या स्त्रीचें आयुष्य निःस्सार करण्याचा पराक्रम गाजवला तर एकापरीनें तशा नाशाला आपणच कारण होऊं असें लक्ष्मीला वाटे. आपल्यामुळे आपल्या आईबापांच्या डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा वहातात त्याचप्रमाणें आपल्या पोटी येणाऱ्या त्या मुलामुळे एखाद्या मुलीचें व तिच्या आईबापाचें शिव्याशाप आपल्या मार्थी बसणार ! त्याच्या उलट आपल्याला कन्या झाली तर आपल्या सारखीच तिची अवस्था होणार ! एकूण आपला एकटीचा जीव अनेकांच्या दुःखांना कारणीभूत होणार ! लक्ष्मीच्या मनांतिल उद्वेगाचे विचार प्रबल होत आणि तिला वाटे अशा दुःखसंभवी जीवाचा नाश झाला तर—सहज तसा नाश होत नसेल तर थोड्याशा हालचालीनें, समजा एखादा गळफास लावून, अथवा समुद्राच्या अथांग पाण्यांत कायमची बुडी मारून तो जीव नाहीसा करावा ! इतक्या साध्या गोष्टीनें जर पुढील दुःखें टळत असलीं तर आपण त्या जीवाचा लोभ कां घरावा ? पण आत्महत्येचे ते विचार लक्ष्मीच्या भाविक मनांत फार वेळ टिकत नसत. तिला लगेच आपल्या शांत आणि वत्सल मूर्तीची आठवण होई. त्याचें शारिरिक अस्तित्व महाराष्ट्रांतल्या एका खेड्यांत होते. तरी त्यांचे प्राण पिलांची चुकामूक झालेल्या पांखरासारखें मर्नीच्या दुरदुरीनें लक्ष्मीभोंवतीं भिरभिर फिरत होते. तोंडानें पांडुरंगाचें भजन चालूं असतां मनांत मुलीचें बालपणचें गोजिरवाणें रूप आठवून, तिच्या नाना तऱ्हेच्या आठवणी काढून ते विचारे मनाचें समाधान करून घेत होते. अपत्य विरहाचे दुःख देवावर भरवंसा ठेवून व कधीतरी परमेश्वर आपली सुशील कन्या आपल्याला भेटवील, आपले प्राण परत आणून

देईल अशी श्रद्धा बाळगून ते कसे तरी दिवस कंठीत होते. त्यांच्या त्या निरतिशय श्रद्धेचा अदृश्य पण अचुक परिणाम लक्ष्मीच्या मनावर होई आणि तिचे बेफाम विचार जागीच थांबत. शिवाय तिच्या भाविक मनांत दुसराही एक प्रश्न उभा राही. देवाने दिलेला जीव चुरडून टाकण्याचा आपल्याला काय अधिकार ? सर्व बाजूंनी निरुपयोगी वाटणाऱ्या गोष्टींतून देव सृष्टीची उभारणी करित नाही कां ? देवाचे अगम्य हेतु आपल्याला कळले नाहीत म्हणून आपण समूळ आपल्या जीवांचा नाशच करावा कां ? असें करण्यात देवाच्या देणगीचा विपर्यास करण्यांत देवाचा अपमान नाही कां होत ? शेवटच्या कल्पनेनें लक्ष्मी आपल्या अंतःकरणांत आत्महत्येच्या विचाराला मुळीच थारा देत नसे.

उपरोक्त परस्पर विरोधी आणि त्रासदायक विचारांत लक्ष्मी वाट चालत होती. रंगूला लक्ष्मीच्या अबोल स्वाभावाची पूर्ण जाणीव होती. रंगूला जरी असें पुष्कळ वाटत होते कीं लक्ष्मीनें सारखें आपल्याशीं कांहीं तरी बोलत राहवें तरीही आपल्याला त्रास झालेला पुरवला पण लक्ष्मीला जर त्रास होत असेल तर तिनें बोलूं नये असेंच रंगूला वाटे. वाट संपत आली आणि लुकलुकणाऱ्या दिव्यांच्या किरणांचीं ओझरतीं दर्शनें होऊं लागलीं. दोघींच्या घराचे रस्ते फुटत होते त्या ठिकाणीं दोघी आल्या आणि रंगू म्हणाली “लक्ष्मी जाते मी” तो निरोप घेतांना रंगूची कष्टद मनःस्थिति पूर्णपणें दिसून येत होती. तिच्या मनाची भूक लक्ष्मीच्या प्रेमानें भागत होती पण तिची शारिरिक भूक तिला स्वतःच्या हातानेंच भागवावी लागत होती. लक्ष्मीनें मानेनें हो म्हटले आणि त्या दोघी आपापल्या घराऱ्हे वळल्या. लक्ष्मी घरापाशीं येऊन पोहोचली बाहेरच्या पडवीत सदोबा आणि इस्माईल एकमेकांशीं हंसत बोलत होते. दोघांच्या गप्पा अगदीं रंगांत आल्या होत्या. घरात दुसरी वाट नसल्यामुळे लक्ष्मीला त्या दोघांच्या अंगावरूनच जावें लागलें. तिच्या डोक्यावरची जड पाटी उचलून खाली ठेवायला तर सदोबा हललें नार्हातच पण तोंडानें म्हणालें, “खानसाहेब बघितलात आमच्या घराचा मामला ! नवरा वाडुळ अन्नाच्या नांवानं शंख करित आहे आणि आमची माणसें गावचीं धुणीं धूत फिरताहेत” तें शब्द ऐकून इस्माईल काहीच बोलला नाही. त्यानें एकदां हातांतले पत्ते पिचिलें आणि तें समो-

रासमोर अर्धे अर्धे मांडले. मांडणी होतांच तो म्हणाला, “हें पहा पाटील, वरच्या टोकाला जें पान आहे त्याच रंगाचें दुसरें पान जें असेल तें लक्षांत घरून मग पैसे लावायचे. पुन्हां पिचून पुन्हा पानं मांडायचीं पुन्हां पहिला रंग असेल त्याठिकाणच्या कोपऱ्यांतलें पान घरायचें आणि त्यावर पैसे लावायचे ! पहिल्या पाळीला दुप्पट दुसऱ्याला चौपट आठपट सोळापट ! मी सांगतो त्या युक्तीनें खेळाळ तर लक्षाधीश व्हाल. आहांत कुठें ?” खरो-खरच सदोबाला वाटू लागलें कीं आपण आहोंत तरी कुठें ? आपण ह्या चार आपऱ्याच्या डावावर लक्षाधीश होणार तेव्हां काय आपली करामत ! सदोबाला असें होऊन गेलें कीं ह्या आपल्या ‘सद्गुरूला कुठें ठेवावें आणि काय करावें’

इस्माईलसारख्या सत्पुरुषाचे उपकार जन्मजन्म आपल्या हातून फिटणार नाहींत. तरी पण अल्पस्त्रल्प कां होईना आपण सेवा करावी. सदोबानें आपल्या परमपूज्य गुरुला ‘घरीं’ आणलें होतें आणि त्यानें आपल्या घरीं ‘दोन घास’ खावे म्हणून त्याला आग्रह केला. लक्ष्मी घरीं आली तेव्हा कोणी पाहुणा जेवणार आहे ह्याची तिला कल्पनाच नव्हती. राजच्यासारखा तिनें आपला दोन माणसांपुरता स्वयंपाक केला. तिनें नवऱ्याचें पान मांडलें. सदोबा आंत आले आणि चकित होऊन म्हणाले, “हें काय एकच पान मांडलें. तुझा बाप बाहेर बसला आहे त्याला नाहीं वाटतें जेवायचं.” तीं मुक्ताफळें ऐकून विचारी लक्ष्मी काय बोलणार ! तिनें मुक्ताच्यानें दुसरें पान मांडलें. कांहीं कारण नसतों आपल्या बापाचा ‘उद्धार’ व्हावा ह्याबद्दल तिला वाईट वाटलें. सदोबा आणि इस्माइल जेवायला बसले. लक्ष्मीनें एकच वाढ केली, आणि तोंडावरून पदर घेऊन एका बाजूला ती उभी राहिली. जेवणं संपत आलीं तेव्हां सदोबा मोठ्या नम्रभावानें आपल्या गुरुजीस म्हणाले, “खानसाहेब-गरीबाच्या घरची मीठभाकर आहे. गोड मानून घ्या. संकोच करूं नका. तुमच्यासारख्या देवमाणसांचे पाय कशाला आमच्या घराला लागणार. म्हणून म्हणतो, पोटभर जेवा. अग एक चतकोर भाकरी वाढ पाहूं ह्यांना खानसाहेबाना !” लक्ष्मीची स्थिती मोठी चमत्कारिक झाली. आग्रहाच्या जेवणाला पुरेल इतकें अन्न तिनें शिजवलें नव्हतें. आणि नवऱ्यानें तर भकम जेवण कर-

पारा पाहुणा आयत्यावेळीं पानावर आणून बसवला. दुर्वासऋषीनें साध्वी द्रौपदीचें सत्व पहाण्याचा प्रयत्न केला तेव्हां श्रीकृष्णासारखा भाऊ पांडवा-सारखे प्रतापी नवरे तिच्या सत्वाचें रक्षण करण्याला सज्ज होते. कांचन-द्वीपासारख्या मजुरांच्या वसाहतींत कोण कुणाचा भाऊ ! लक्ष्मीचा नव-राच दुर्वास होऊन तिचें सत्व हरण करूं लागल्यावर तिनें तरी कोणाचा घांवा करावा. ती मुकाट्यानें उभी राहिली. सदोबा आपली मल्लीनाथी चालवीत म्हणाले, “ आमच्या आर्घी जेवण केलें वाटतं. राम राम-ही बायको आहे का लाव आहे. मारे देवाला गार्गी म्हणतं आणि नव-ऱ्याच्या आर्घी अन्न फस्त करून टाकलं ! ”

“माझी मात्र आज अब्रू गेली. जाऊं द्या.” इतकें म्हणून सदोबा उठले. दोघांनीं हात धुतले आणि बाहेर पडवीत येऊन बसले. लक्ष्मीचा छळ हा असा चाले. घरांत नसेल त्या पदार्थाची मागणी करावयाची आणि तो न मिळाला की, संतापून साऱ्या घरभर गोंधळ घालायचा. आपण ‘ इतका ’ पैसा मिळवतो आणि अगदीं साधे जिन्नस आपल्याला आपल्या घरांत मिळूं नयेत ह्याचें सदोबाला मोठें नवल वाटे. आपला एवढा पैसा जातो कुठें आणि कसा ह्याचा सदोबाला उलगडा होत नसे. आपली बायको आप-ल्याला चोरून पैसा साठवीत असली पाहिजे असें सदोबाच्या मनानें घेतलें. स्वतःच उभारलेल्या आरोपाचे गुन्ह्यांत रूपांतर करून अपराधी लक्ष्मीला सदोबा यथाशक्ति शासन करीत. आजही आपल्या कपाळीं नवऱ्याच्या हातचा तोच ‘ सुख-प्रसंग ’ आहे हें लक्ष्मी जाणून होती.

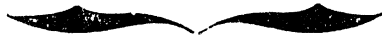
सदोबानें तयार केलेल्या ‘ चिलमी ’चा आस्वाद घेत असतां इस्माईल म्हणाला, “ पाटील आज मोठा मजा आला बुवा. तुम्ही कांहीं म्हणा तुमच्या बायकोचा हात गोड ह्यांत शंका नाही. ”

त्या स्तुतीनें कदाचित आपली बायको बिघडेल अशा कल्पनेनें नेहमीं इस्माईलच्या शब्दाला मान डोलवणारे सदोबा त्या शब्दांचा इनकार करून म्हणाले, “ छे छे. खानसाहेब तिच्या हाताला कसली आली आहे गोडी. अहो जन्मभर तिच्या हातचा स्वयंपाक मी खातो आहे ना पण मला एक दिवस कांहीं असं वाटलं नाही. तिच्या हाताला गोडी आहे असं म्हणण्यापेक्षां तुमच्या तोंडाला रुची आहे असं कां नाही म्हणत ! ”

इस्माईल त्यावर कांहींच बोलला नाही. आपण बोलून गेलों त्याचा खरा अर्थ ह्या पशूच्या मूढ डोक्यांत उतरत नाही ह्याबद्दल त्याला समाधान झाले, माणसाची पारख करण्यांत कुशल असलेल्या इस्माईलनें सदोबाचें पाणी जोखलें. त्याच्या मुखावर समाधानाची सूक्ष्म छटा पसरली. चिलमीचा अखेरचा बार भरून दोघेही जुगारीच्या अडथळ्याकडे जाण्यास निघाले.

इकडे विचारी लक्ष्मी मोठ्या संकटांत येऊन पडली. क्षुधेनें तिचें प्राण कासावीस होते. पण पुन्हां जेवण तयार करणें म्हणजे अधिकच कष्ट पडणार, शिवाय स्वतःविषयी व आपल्या आईबापाविषयी जी मुक्ताफळें सदोबांनीं परक्या पाहुण्यासमोर उघडलीं त्यामुळे तिचें मन पार विटून गेलें. ज्या अन्नाकरतां आपल्या आईबापांच्या नांवाला कमीपणा येतो तेंच अन्न कशाला पोटांत ढकला ! एकवेळ अन्न पोटांत न गेलें तर कांहीं विशेष होत नाही ! शारीरिक दुःखाचे आणि भावनांचे संयमन करावयाला ती पूर्णपणें शिकली होती. तिनें सगळा पसारा आवरला आणि शांत मनानें हातीं आपल्या चिपळ्या घेऊन ती बसली. इतक्यांत रंगू आली. आल्याबरोबर अतिशय उत्सुकतेनें तिनें प्रश्न केला, “ झालं जेवण ! ” आपल्या प्रश्नाचें उत्तर काय येणार ह्याची तिला पूर्ण अटकळ होती. तरीपण आपल्या कल्पनेच्या विरुद्ध उत्तर याचें अशी बलवत्तर इच्छा होती. लक्ष्मीच्या उत्तरावर तिनें आपल्या मनांतल्या कांहीं तरी कोड्याचें उत्तर ठरवून ठेवले होते. लक्ष्मीनें सहजपणें उत्तर दिलें, “ होय. ” त्या दोनच अक्षरांनीं रंगू विव्दळ झाली. तिची अपेक्षा खरी ठरली पण त्यामुळे तिला अतोनात दुःख झालें. तिनें एक निश्वास सोडला. किंचित् कांपण्या आवाजांत ती म्हणाली, “ आज तुमच्या घरी पाहुणा जेवायला होता. तरीसुद्धां स्वयंताक होऊन तुमची जेवणसुद्धां झाली ? ” नंतर किंचित् थट्टेच्या स्वरांत ती म्हणाली, “ भारीच चपळ आहांत. ” तें ऐकून लक्ष्मीला वाईट वाटलें. आपण उगाच प्रतारणा करून आपली आस्थेनें चौकशी करणाऱ्या रंगूला खोटें सांगितलें. स्वतःची चूक दुरस्त करण्याच्या ह्राद्यानें ती म्हणाली, “ तसं नाही हो रंगूवाई ” पण त्या शब्दांनीं रंगूचें समाधान झालें किंवा नाही हें कळणें कठीण आहे. रंगू त्यावर कांहींच बोलली नाही. ती लक्ष्मी-

कडे पहात तेथेच बसली. लक्ष्मी उपाशी आहे ह्याबद्दल तिची खात्री झाली शारिरीक त्रासाविषयी इतकी बेफिकीरी लक्ष्मीच्या मनांत कां असावी हे तिला कळत नव्हते. दुःखावर स्वतःच्या असीम शांतपणाने विजय मिळणाऱ्या लक्ष्मीचे दिव्यत्व तिला पुन्हां एकवार जोराने पटले. त्या दिव्य शक्तीला मूकवृत्तीने आणि विनम्र भावाने मनांतच नमस्कार करून ती म्हणाली, “एवढे नको मनाला लावून घेऊंस. लक्ष्मी ! तुझ्याच मनांत नसले जेवायचं तर कोण बरं तुला आग्रह करून जेवायला भाग पाडणार ! तुझ्या सारख्या माणसांच्या जिभेंत देवाने अमृताचा झरा ठेवलेला असतो. मग तुम्ही कशाला खाल भिकार अन्न ? माझे एकत असलीस तर पहा. थोडा भात खा !” लक्ष्मीने तिला पुन्हां नाही म्हटले असते तर त्यामुळे रंगूला अतिशय वाईट वाटले असते हे उघड आहे. रंगू थोडी थांबून म्हणाली, “समज लक्ष्मी तुझी आईच इथे असती तर तू उपाशी आहेस हे कळून तिला काय बरं वाटलं असत ? तुझी आई जरी येथून दूर असली तरी तिच्या पोटात ह्यावेळी बघ तुटत असेल तुझी आठवण येऊन !” आतां लक्ष्मीला रंगूला नकार देणे शक्य नव्हते. तिने पुन्हां चुलीला पेटत घातले आणि भाताचे भांडे चुलीवर ठेवले. रंगू तिला सोबत करीत होती आणि निरनिराळ्या गोष्टी सांगून तिच्या मनाला विसर पाडावा म्हणून प्रयत्न करीत होती. लक्ष्मीला प्रथमच रंगूच्या गाढ प्रेमाची साक्ष पटली, आपली आई रंगूच्या रूपाने आपणाला आज भेटावी ह्या जाणीवेने तिला नवऱ्याने केलेला छळ उपकारकच वाटला. लक्ष्मीचे जेवण झाले. समाधानाने अंतःकरण भरून रंगू आपल्या घरी जाण्यास निघाली.

प्रकरण ७ वें

‘ स्मृति ’

प्रेमाला हृद्रोग असें समजतात. प्रेम आणि रोग ह्यांच्यांत कांहीं साम्य आहे, ही कल्पना जर खरी घरली, तर तें साम्य कोणत्या प्रकारचें असावें ह्याविषयी तर्कवितर्क करणें हें प्रेममूर्तीचा विचार करण्याइतकेंच गम्य ठरण्याचा संभव आहे. असाध्य रोगाने आणि अप्राप्त प्रेमानें मनुष्य सारखाच होताच होतो. रोगी माणसाचें सारें लक्ष त्या रोगाकडे व त्याच्या चढउतारावर असतें. प्रेमी मनुष्य नेहमी आपल्या प्रेमविषयाचें चिंतन करण्यांत निमग्न असतो. कित्येक वेळां रोगांप्रमाणेंच प्रेमाला उतार पडत जातो. स्वानुभवानें मिलिंदाचे प्रेमाच्या बाबतीतले विचार वरीलप्रमाणें होते. त्याचें एका मुलावर प्रेम जडलें. एखादा रोग जडावा त्याप्रमाणेंच तें प्रेमही जडलें. एका बाबतींत शरीराचा दिलेपणा कारण होतो तर दुसऱ्या बाबतींत मनाचा कमकुवतपणा जबाबदार असतो. त्या मुलीचा व त्याचा वियोग होतांच मिलिंदाची प्रेमधुंदी उतरत चालली. कालचक्राचा एकेफ फेरा फिरू लागला तसतसा त्या विरहाचा तीक्ष्णपणा बोथट होत चालला. असें जरी होते तरी, शरीरांत ‘ घर ’ करून राहिलेल्या एखाद्या कायम स्वरूपाच्या व्याधीप्रमाणें, अनुकूल परिस्थिति प्राप्त होतांच त्याच्या हृदयांतले ‘ प्रेम-जंतु ’ जोर करीत. कुठल्याही गतदुःखाच्या स्मृतीइतकीच त्याची प्रेम-स्मृति त्याचें मन रिझवीत असे. आज सकाळीं उठल्यापासून त्याच्या मनांत ती स्मृति जागृत झाली आणि तिच्या नाजूक हालचालीनें मिलिंदाला हुरहुर वाटूं लागली. त्या स्मृतीची जड पावले त्याच्या लुप्त भावनांच्या पाचोळ्यावर पडत चालली म्हणजे मिलिंदाचा जीव कासावीस होई. तो दिवस रविवारचा असल्यामुळें कामाला सुटीच होती. फक्त एकदां सकाळचे टपाल पाहिलें कीं त्या दिवसाचें काम संपलें. मिलिंद बाहेर पडला आणि आफिसांत जाऊन त्यानें टपाल पाहिलें. काम संपतांच थोडासा फेरफटका करून यावा ह्या उद्देशानें तो निघाला.

मुख्य मुख्य रस्त्याखेरीज ‘ फिरण्या ’ करतां म्हणून कांचनद्वीपांत इतर

रस्ते तयार केलेले नव्हते. मात्र समुद्राच्या किनाऱ्याकडे जाण्याकरतां अनेक पाऊल वाटा पडलेल्या होत्या. तशा वाटापैकींच एक पसंत करून मिलिंद चालू लागला. त्याचे मन जवळ जवळ शून्य होतें. पण थोडा वेळ गेल्या-नंतर सभोंवारच्या सृष्टीने त्याचे मन आपल्याकडे ओढून घेतलें, सकाळचा गार वारा सुटला होता पावसाळा संपत आला होता तरी एखादा दुसरा मेघखंड पहारेकऱ्याप्रमाणें ' आपल्या राज्यांत ' फेऱ्या घालीत होता. मध्येच सूर्य झांकला जाई आणि त्यामुळे एके ठिकाणी सावली तर दुसरीकडे ऊन असा चमत्कार पहावयाला मिळे. त्या दृश्याकडे पाहून मिलिंदाच्या मनांत ओझरतां विचार येऊन जाई. आयुष्य म्हणजे एक ऊनसावलीचा खेळ आहे. दुःखाच्या उन्हांतून सुखाच्या सावलींत जाण्याकरतां माणसाची सारखी घडपड चालू असते. मिलिंद जसा आडवाटेनें जात होता तसेंच त्याचे विचारही त्याच्या मनाच्या भूमीवर आडवाटेनें फिरत होते. सृष्टीच्या साधेपणाचा मिलिंदाला केव्हां केव्हां चमत्कार वाटे. एखाद्या झाडाची डौलदार शाखा पुढें यावी आणि तिचा एकंदर झोंक असा दिसावा कीं ती जणूं स्वागतार्थ हात हालवीत आहे असें पहाणाराला वाटावें. जीवनानें फुललेल्या वृक्षाचे असें नयनमनोहार दृश्य दृष्टीला दिसतें ना दिसतें तोंच दूर अंतरावर उन्हांत असलेला पर्णहीन वृक्ष दिसावा. विरक्त योग्याप्रमाणें भस्मचर्चित अशी त्या वृक्षाची तपोमूर्ति पाहिली कीं मिलिंदाच्या मनांत नाना प्रकारचे विचार येत. रसहीन आयुष्य कंठण्याचे नशीबीं येणें म्हणजे दुर्देवाची सीमाच होय. त्या वृक्षाची स्थिति किती केविलवाणी होती. वायूनें आपल्या मुठीतील धूळ त्या वृक्षाच्या अंगावर उडवून त्याची अवहेलना करावी. पावसानें सडसड अंग झाडपून काढावें. उललेल्या त्याच्या शरीरांत शिरून थंडीनें त्याला वेदना द्याव्या. चहूंकडून मानहानि आणि दुःख यांचाच नजराणा विद्याच्या नशीबीं होता. त्या वृक्षाची अशी स्थिति कां व्हावी तें त्यागपूर्ण जीवन त्यानें कां कंटावें ? पानांच्या किलबिल आवाजाच्या संगीतांत आणि लतेच्या नाजुक आलिंगनांत वैभवपूर्ण जीवन घालवणें कोणीकडे आणि आजची स्थिती कोणीकडे ? निष्प्रेम आयुष्य इतकें भयंकर असतं, इतकें खडतर असतें. मिलिंदाचे विचार वळले. थेट स्वतःकडे वळले. त्याच्या

अंतःकरणांतली प्रेममूर्ति त्याच्या मनःचक्षुपुढे उभी राहिली. त्याचें मन गतकाळाच्या स्मृति-पथावरून भटकू लागलें. मनासारखा वेगवान प्रवासी नाहीं. त्या मनानें मिलिंदाला मुंबईच्या एका अगदी गजबजलेल्या रस्त्यांत आणून सोडलें. गाडीघोड्यांची गर्दी आणि माणसांची रहदारी यांतूनच तो आपला मार्ग आक्रमीत होता. आजूबाजूच्या कोलाहलाकडे त्याचें यत्किंचित्ही लक्ष नव्हतें. एका विशिष्ट व्यक्तीनें त्याचें लक्ष खेचून धरले होतें. त्या तरुण मुलीच्या मागोमाग तो बेदिकत चालला होता. पायांत अडकून चालण्याचा त्रास होऊं नये म्हणून त्या मुलीनें आपले पातळाचे सोगे किंचित उचलून धरले होते. तिच्या किरमिजी रंगाच्या पातळाच्या चौकटी चुण्याचुण्या होऊन तिच्या दोन्ही पायांत इकडून तिकडे फिरकत होत्या. तिची चाल डौलदार होती. आईच्या पाठीशीं लाडिकपणें खेळणाऱ्या एखाद्या अल्लड बालिकेप्रमाणें तिच्या केंसाचा सैल अंबाडा मानेखाली लोंबत होता. कानावरून वळसा घेणारे केस आणि त्याच्याच खाली कानांच्या चाप्या-वर शोभणारी टपोऱ्या मोत्यांचीं कुडीं ह्यामुळे तिचें सुग्ध सौंदर्य अधिकच खुलून दिसत होतें. तिचे गाल-एक की दोन अनेक आकर्षणांनीं मिलिंदाचें मन त्या 'रंभे'च्या पायांत घोटाळत होतें. तिच्या प्रेमकटाक्षकरतां त्याचा जीव वेडावला होता. तो झपझप चालू जागला. त्यानें तिला उजवी घातली. किंचित् मान वर करून कलत्या नजरनें त्यानें तिच्याकडे पाहिलें. त्याला वाटलें की तिलाही आपल्या वर्तनामुळे बरें वाटलें असावें. निदान तिला राग आला नाहीं हें खासच ! आपली अवनत दृष्टि तिनें किंचित् उचलून मिलिंदाकडे पाहिलें. त्या पापण्यांच्या उघडझापींत सगळ्या सृष्टीची उलथापालथ झाली. मिलिंदाच्या हृदयाला गुदगुल्या झाल्या. त्याचें सगळें शरीर आनंदानें उत्साहानें तुफान होऊन हलकावें खाऊं लागलें. त्याची दृष्टी तरळू लागली. एका रमणीनें आपणाकडे कटाक्ष टाकला-काय गोष्ट आहे ! मिलिंदाची छाती गर्वभरानें फुलून गेली.

स्मृतीनें मिलिंदाला दुसऱ्या रस्त्याला नेलें. कोलंबसाला अमेरिका सांपड-ल्याचा काय आनंद झाला असेल त्यापेक्षा कितीतरी पटीनें अधिक आनंद मिलिंदाला झाला. त्यानें अफाट मुंबईत एके दिवशीं एक मोठा 'शोध' लावला होता. अगदीं अचानकपणें त्याला 'तिचें' घर सांपडलें. झालें.

नवी बाहुली मिळाली म्हणजे एखादें मूल जसें प्रथम सदासर्वकाळ त्या बाहुली बरोबर खेळण्यांतच रमून जातें तीच स्थिति मिलिंदाची झाली. फावल्या वेळीं आपल्या प्रेम-मूर्तीच्या वसतिस्थानावरून 'चकरा' मारणें हा एकच उद्योग त्याला झाला. काळ-वेळाच्या रूढ बंधनांनै त्याचें वर्तन कधींच बांधलें गेलें नाहीं. त्याच्या त्या 'सफरीत' मिलिंदाला निरनिराळ्या 'रत्नांचा' लाभ झाला. केव्हां ओझरते दर्शन व्हावें तर केव्हां दर्शनावांचून नुसता 'तिच्चा' शब्दच ऐकूं द्यावा. अशा वेळीं सर्व प्राण कानांत गोळा होऊन वसत. केव्हां त्या दौऱ्यात त्याला बिलकूल यश येऊं नये. अशा वेळीं 'रिझर्व फंड' उपयोगांत आणून त्याला गुजराण करावी लागे. एकदां मात्र त्याला अनपेक्षित यश आले. तो प्रसंग असा.

दुपारची वेळ होती. उन्हांनै नुसता कहर उडवला होता तरी अंतः-करणांत धुमसणाऱ्या प्रेम—वन्हीनै बाह्य तापाचें मिलिंदाला कांहींच वाटत नव्हते. त्यानै आपला अर्ध्या बाह्याचा शर्ट घातला. निष्काळजीपणानै टोपी डोक्यावर 'ठेवून' दिली, हातांत बारीक छडी घेतली आणि तो घराबाहेर पडला. का कुणास टाऊक पण त्याला पान खाण्याची लहर लागली. एका पानपट्टीच्या टुकानासमोर येऊन तो थांबला. पानवाल्यास 'एक पान—सुका कात' एवढें सांगतांच तो पानवाला पान तयार करूं लागला. मिलिंदाचें लक्ष सहजच समोरच्या आरशांत गेले. त्याच्या तोंडून न कळत आश्चर्याचा एक उद्गार निघाला. आरशांतल्या स्वतःच्या प्रतिबिंबावर मिलिंद एकदम खूप झाला. किंचित् मार्गे सरून बसलेली ती टोपी तिच्या बाजूला कपाळाला शोभा आणणारा कुरळ्या केसांचा झुचका, त्या रेखीव भुवया, उन्हांनै लाल झालेला चेहेरा सदऱ्याच्या बाह्यांतून दिसणारें गोंडस हात असा एकंदर थाट पाहून त्याला फार समाधान झाले. त्याला अगदीं मनःपूर्वक वाटलें कीं आपल्या ह्या 'वैभवांत' 'तिनै' आपल्याला पाहिलें तर ? तो तिच्या घराकडे वळला. दैव जणूं कांहीं त्याला संधी देण्याला टपूनच बसले होते. दुरूनच त्याला तिची मूर्ति दिसली. बाहेरच्या सज्ज्यांत ती पाठमोरीं बसली होती. दुपारची वेळ असल्यामुळें चाळींत सर्वत्र शांतता दिसत होती. मिलिंदाला वाटलें कीं अशा भर मध्यान्हीं आपला नशीबाचा तारा अनुकूल असलाच पाहिजे.

‘ ती जर आपल्याशीं बोलेल तर ’—कल्पना त्याच्या कानांत प्रीतीचीं गीतें गुणगुणूं लागली. तो चाळीच्या समोर जाऊन उभा राहिला. कुणाची तरी चाहूल लागून तिनें वळून पाहिलें. तिचे गोल डोळे मिलिंदकडे क्षणकाल पहात राहिले. तिचे ओंठ किंचित् विगळीत झाले. त्याला वाटलें तिनें आपल्याकडे पाहून स्मित केलें. पण छे ! उगीच मनाची फसवणूक नको ! ती खरोखरच आपल्याकडे पाहून हंसली असेल तर तोच प्रयोग पुन्हां एकवार करून पहावा म्हणजे नक्की समजेल. तो दोन पावले पुढे सरकला. हातांतल्या छडीचा हवेवर वार करून त्यानें बारीक ‘ गुं गुं ’ असा आवाज काढला. त्या कृत्रिम ‘ मधु गानानें ’ तिचें लक्ष पुन्हां वेधलें, तिनें त्याच्या कडे पाहिलें. त्यानें तिच्या नजरेला नजर दिली. ती उठून उभी राहिली मिलिंदाच्या काळजांनै ठाव सोडला. त्यानें मान खाली घातली. एका कुलीन कुमारिकेशीं आपण हें अयोग्य वर्तन तर करीत नाहीं ना अशा शंकेनें त्याला शरम वाटली. सत्याचा कटु संदेश सांगणारा तो क्षण निघून गेला.

मनांत नाचणार उन्माद फिरून एकवार प्रबल झाला त्याच्या उसळी-सरसें त्यानें वर पाहिलें. ती तेथें नव्हती. मनांतल्या मनांत तो खजील झाला. आशा निराशेच्या आंदोलनांनै तो मूढ बनला तो जाण्याकरितां निघाला. त्यानें एक दोन पावले टाकली इतक्यांत दार वाजलें. त्यानें पुन्हां वर पाहिलें. ती दारांतच उभी होती आणि अनिमिष नेत्रांनीं त्याच्या-कडेच पहात होती.

धन्य, धन्य, त्रिवार धन्य ! मिलिंद आपल्या त्या अलौकिक विजयानें बेहोष झाला होता आलेलें आणि हृदयांत साठवलेलें यश पुन्हां हिरावले जाऊं नये म्हणून मार्गें न पहातां तो तडक चालूं लागला.

तो दिवस ! त्या दिवसाचें महात्म्य काय वर्णावें ! मिलिंदाला अस्मान् टेगणें झालें. कुणाजवळ तरी आनंद सांगावा आणि अशा रीतीनें दाम दुप्पट करून घेऊन त्या आनंदाच्या सागरांत यथेच्छ डुंबावें असें त्याला वाटलें. पण पुन्हां त्याच्या मनांत आलें कीं अशा वेळीं जाऊन कुणाच्या दुपारच्या झोपेचा कशाला भंग करा ! शिवाय दुसरी एक अडचण होतीच. आपण एखाद्या मित्ताला आपला हा विजय सांगितला आणि त्याला त्याचें

कांहीं वाटलें नाहीं—कुठल्याच संवेदनेनें त्याचें चित्त हाललें नाहीं—तर, तर आपला उगीच विरस व्हायचा. छे छे अशा शुभ घटीला असा अपशकून नाहीं उपयोगी ! ह्यावेळीं म्हणजे कसा आपल्याला पाठीवर घेऊन वाऱ्यावर नाचणारा एखादा जिगरदोस्त हवा ! हो, असेंच करावयाचें. तो विचार मिलिंदाला सर्वोत्कृष्ट वाटला. दुःखांत जसा माणसाला एकांतच प्रिय होतो तद्वतच कांहीं कांहीं प्रकारचा आनंद एकांतांतच उपभोगावा असेंच त्याला वाटलें.

मिलिंदानें तडक समुद्राचा रस्ता घरला आणि वाळवंट तुडवीत जाऊन एक दगडाची रास पाहून त्यानें आपला तळ तेंथें दिला. समोर लांबवर समुद्राचें निळें पाणी दुपारच्या उन्हांत चमकत होतें. सागराच्या निळ्या रंगांतून मिलिंदाला आपल्या प्रेममूर्तीच्या निष्पाप नजरेतला निळेपणा दिसू लागला. समुद्राच्या चिमुकल्या लाटा दुडुदुडू घांवत येऊन दगडाला मिठी मारीत होत्या. दगडावर आपटणाऱ्या लाटाचा पांढरा स्वच्छ फेस पाहून त्या चिमुकल्या जीवाचा जणू कांहीं तो यशध्वजच असावा असें त्याला वाटे. परदेशाचा किनारा पाहून आलेला सागर त्या चिमुकल्या लाटांच्या मुखानें आपल्या प्रवासांतल्या गमती पृथ्वीला सांगत होता. सागराच्या वृत्तीशीं मिलिंद इळूइळू समरस होऊं लागला. त्याला न कळत त्याचें मन भावनेच्या भरांतून काव्याच्या ओळींत उतरूं लागलें. आजपर्यंत त्यानें काव्य पंक्ति जुळवल्या नव्हत्या. तरीपण प्रेम जसें सांगून येत नाहीं, संकट जसें इशारा देत नाहीं, त्याचप्रमाणे हृदयांत प्रतिमासुद्धां चोरथ्या पावलांनींच आपला प्रवेश करते. परमेश्वरी कृपेच्या पावलांचा इळुवार मार अंतःकरणाला गुदगुल्या करतो. मिलिंदाच्या तोंडून स्वयंस्फूर्तीनें कांहीं ओळी बाहेर पडल्या. त्यावेळे-पुरती त्या ओळींना त्याची त्यानेंच नीट 'चाल' लावली. आपल्या त्या पहिल्याच 'अपत्याच्या' स्मृतीनें मिलिंदाला आज सुद्धां वात्सल्याची उकळी आली. त्याला वाटतें की जिभेच्या पाळण्यांत घालून आपल्या त्या वाङ्मय अपत्याला पुन्हां खेळवावें. ओटांचे दोर दलवून तो गाण्याचा झोंका देऊं लागला. अंधुक आठवणीच्या धुक्यांत त्याचें अपत्य चुकलें. हताश होऊन मिलिंद अर्धवट राहिलेल्या स्मरणीचें मणी ओढूं लागला. मिलिंद गुण-गुणू लागला.

स्मित हास्य तियेचें । जिकडे तिकडे । दाही दिशांना तेज पडे ।

क्षणमर हासे । क्षणभर भासे । दिसे दिव्य शांतता चहूंकडे ।

मिलिंदाचे 'खंडकाव्य' अपुरें राहिलें. त्याची प्रतिभा गुप्त झाली. भरण संपताच जाते थांबले त्याप्रमाणें त्याचें गाणें थांबले. त्याच्या गोड विचारांना खंड पडला. पूर्वस्मृतीच्या निशेंतून तो जागा झाला. फिरत फिरत तो समुद्राच्या काठानें चालला होता. एकवेळ समुद्राच्याच एका काठाशी त्याची प्रतिभा जागी झाली होती. आज त्याच समुद्राच्या दुसऱ्या काठावर त्यानें तिला अंगाई म्हटली. कित्येक दिवसांनीं प्रेमाचे विचार विकार त्याच्या मनांत उसळले. त्यांचा भर होता तोंपर्यंत मिलिंद असहाय्य होऊन ते नेतील तिकडे जात होता. स्मृतीची झूल चढवून स्वतःला सजवण्याचा त्या विचारांनीं प्रयत्न केला. त्यांच्या जिह्वाशी असणाऱ्या एका मधु-बिंदूच्या लालचीनें मिलिंद वेडावून गेला. पण थोड्याच वेळांत कांचन द्वीपांतल्या भेसूर परिस्थितीनें ती स्मृतीची आवरणें फाडून काढली. मिलिंदाचें प्रेम-विचार कुठल्याकुठें विलीन झाले. सत्य-सूर्याचा प्रकाश पडूं लागला. मिलिंदाच्या डोळ्यासमोर एक धीरगंभीर मूर्ति दिसूं लागली.

लक्ष्मी ! तिची आठवण होतांच मिलिंदाचें हृदय थरथर कांपूं लागलें. तिचा होत असलेला अमानुष छळ आणि परमावधीच्या दुःखांत शांत समाधानानें तो छळ सहन करणारी तिची त्याग मूर्ति ह्यांचा एक समुच्चयानें विचार मनांत येऊन मिलिंद शरमला. त्याला तीव्र पश्चात्ताप झाला. ब्रेचैन झालेले मन त्याला चाबकाचे फटकारे मारून त्याला सांगूं लागलें, किती मूर्ख किती स्वयंमन्य, किती स्वार्थसाधू तूं ! चौकटीचें पातळ आणि गोरेगोरे पाय पाहून तुझे मन तिथें घोंटाळलें. एखाद्या उलू माणसासारखा 'प्रेम-प्रणय' करीत तूं आयुष्य घालवलेंस ! आपलें मन आपले विकार ह्यांनाच जणूं तूं जगांतलें सार्वभौमत्व दिलेंस. दुःखानें पिडलेल्या जगाविषयी तूं बेफिकीर झालास. स्वतःच्या कल्पनेनें उभारलेल्या पोकळ बुडबुड्यांत स्वतःला बुडवून घेतलेंस. त्या रंगी बेरंगी आवरणांत स्वतःला झांकून घेतलेंस. लक्ष्मीसारख्या मायबहिणी पशूशेक्षांही नीचतेनें वागवल्या जातात त्याची दखल तुला वाटली नाही. फार काय जगांत जीवन इतकें

खडतर असेल ह्याची तुला कल्पनाही झाली नाही. एखाद्या जुलमी राजा-प्रमाणे आपल्या आनंदाचा जल्म जगावर तू केलास. तू गुन्हेगार असून अहंमन्य सावाप्रमाणे मिरवतोस ! बाहुला बाहुलीच्या प्रेमाचे जोगवण करित बसतोस. केवढा लाचारपणा—किती शरमेची गोष्ट !

आत्मप्रत्ययाच्या त्या फटकाऱ्यांनी मिलिंद घायाळ झाला. जिवाचा भयंकर कोंडमारा होत आहे असे त्याला वाटले. अश्रूरूपाने जर मनांतल्या संतापाला, मिधेपणाला मोकळी वाट मिळेल तर किती बरे होईल. पण अश्रूमोचनाचे ते सुख त्याच्या नशीबी नव्हते. त्याचे दैव त्याला जड अंतःकरणाचा भार वहावयाला लावीत होते. इतकेच नव्हे तर तो अंतःकरणाचा भार सारखा वर्धमान होत होता. दिवसागणिक लक्ष्मीच्या जीवनांतली कटुता त्याला असह्य होत होती. अतिशय खिन्न होऊन तो मनार्शी म्हणाला, ' हें चक्र थांबणार तरी केव्हां ? '

निराशेचा टोला सहन न होऊन तो तेथेच बसला, आणि अंतःकरणांतल्या निरुत्साहाप्रमाणेच दूरवर पसरलेल्या अथांग जळराशीकडे अन्य दृष्टीने पाहू लागला.

सागराची घडपड चालूच होती. मिलिंदासारखे कोट्यावधी जीव आणि त्यांच्या निराशा त्या सागराने पाहिल्या होत्या. खुळेपणाने रडणाऱ्या मानवाकडे पाहून तो सागर उपहासाने हसत होता. सभोवतालची सृष्टी प्रसन्न रहावी सुखी रहावी म्हणून स्वतःच्या अंगाची वाफ करून तो आपली त्याग-वृत्ति आचरीत होता. संकुचित दृष्टीच्या मानवाला सागराचा अलौकिक त्याग दिसत होता कां ?

प्रकरण ८ वें

‘ भयंकर रात्र ’

किसनला बादशहा हें उपपद एकापेक्षां अनेक अर्थानें लागत असे. त्याच्या ऐश्वर्याप्रमाणेंच त्याच्या लहरी अनेक प्रकारच्या होत्या. कांचनद्वीपांत तो आपली वाटेल ती लहर पुरवून घेत असे. गजांत वैभवांत फिरावें अशी त्याला लहर लागली कीं एखाद्या राजाप्रमाणें पोषाख करून तो खरोखरच हत्तीवरून स्वतःची मिरवणूक काढी. एका विशिष्ट दिवशीं तर तो सगळ्या मजुरांना सुटी देई. कुठल्या तरी एका प्रसंगाचा वाढदिवस तो साजरा करी. सगळ्या कांचनद्वीपांत तो दिवस उत्सावानें साजरा करण्याची सक्ती केली जाई. तेथें सुखांचा जुलूम होई तो असा. त्या एकाच दिवसाकरतां आपली दोन दिवसांची मजुरी खर्चावी लागे. अर्थात पुढील दोन दिवस अर्धपोटीं अथवा उपाशीं पोटीं मजुरांना काम करावें लागे. मजुरांचा छळ करण्याचे किसनचे अनेक मार्ग असून त्यांपैकींच हा एक होता.

कित्येक वेळां एखाद्या भणंगाचा पोषाख करून किसन रात्री मजुरांच्या वस्तींतून फिरे. प्रत्येक घरांतून निघणाऱ्या असमाधानाच्या आणि दुःखाच्या निश्वासांनीं त्याच्या मनाला ब्रह्मानंद होई. आपला तळहात उघडून तो पाही. मोठ्या ऐटीनें हातावर असलेल्या ‘ मत्स्या ’ कडे पहात तो पुढें चालूं लागे. हातावरच्या रेषांनीं आणि खगोलांतल्या नक्षत्रांनीं ऐश्वर्याची गंगा किसनच्या मस्तकावर आणून आदळली होती. गंगाघराप्रमाणें त्यानें त्या गंगेचा धक्का सहन केला होता. लवकरच आपल्या कर्तबगारीनें आपण त्या ऐश्वर्याला पूर्णपणें लायक आहोंत हें जगाला त्यानें पटवून दिलें होतें. अंगठींतल्या खड्याप्रमाणें राज्य असावें असें म्हणतात. किसनचें कांचनद्वीप तसेंच होतें. नजरेच्या टापूंत मावेल इतकाच कांचनद्वीपाचा विस्तार होता.

रात्रीचा अंमल पूर्णपणें सुरू झाला होता. आकाशाच्या व्यापक पसान्या-

मध्ये नक्षत्राचें दर्शन कुठेंच होत नव्हतें. वाऱ्यानें सुद्धां कुठें तरी पळ काढला होता. सगळी हवा कुंद झाली होती. आपल्या दिवाणखान्याला लागून असलेल्या एका लहानशा खोर्लीत किसन 'वेषांतर' करीत होता. सर्वांगाला पूर्णपणें झांकून टाकीत असा एक काळा बुरखा सर्व अंगा-भोंवतीं त्यानें लपेटून घेतला, कमरबदांत दोन पिस्तुलें भरून स्वसंरक्षा-करतां त्यानें ठेवून दिली; आणि घरांतून तो बाहेर पडला. वाऱ्यांत जिकडे तिकडे शांतता होती. मुख्य दरवाज्याला कुलूप लावलें आहे कीं नाहीं हें त्यानें पाहिलें. नंतर वाड्याला उजवी घेऊन तो पूर्वी वर्णन केलेल्या उच्छा-वासा जवळ आला. एका लोखंडी गजानें त्यानें वरचें झांकण उचलून बाजूला ठेवलें. खिशांतला चोर-दिवा काढून त्याचा प्रकाश त्यानें पाडला. आंतल्या बाजूला पायऱ्या दिसत होत्या. तो खोर्ली उतरूं लागला. थोड्याच वेळांत उघडें असलेलें दार लावलें गेलें. किसन गुप्त मार्गानें वाड्याच्या बाहेर पडला. सगळ्या वाड्याच्या वाटेला बाहेरच्या बाजूनें त्यानें एक प्रदक्षणा घातली. नंतर तो मजुरांच्या वस्तीकडे वळला. त्यानें चालतां चालतां एकदां वर पाहिलें. आकाशांत मेघांची गर्दी जमत चालली होती. 'ठीक आहे.' एवढेंच शब्द अगदीं ओठांतल्या ओठांत पुटपुटून तो चालूं लागला.

थोड्या वेळानें तो एका पऱ्याच्या झोपडीजवळ आला. आंतून खूप मोठा गलबला बाहेर ऐकूं येत होता. हास्य, विकट हास्य, कडाक्याची भांडणे, भेसूर आरोळ्या असे भिन्न ध्वनी आळीपाळीनें येत होते. क्षणभर अगदीं मृतकळा आल्याप्रमाणें सर्वच शांत होई. नंतर पुन्हां एकदम स्फोट होई आणि पूर्वी निघालेल्या 'आवाजाची' सुधारून वाढवलेली आवृत्ति 'प्रसिद्ध' होई. संसारांतलें अमृत आणि विष त्या कोलाहलांतून वहात होतें. किसन एका पऱ्याच्या फटींतून आंतला प्रकार पाहूं लागला. आंतील दृश्य पाहून त्याच्या मुद्रेवर समाधान विलसूं लागलें.

एका मोठ्या मेजाच्या बाजूनें सात आठ मंडळी हातांत पत्ते घेऊन बसली होती. सर्वांचे एका फार मोठ्या राष्ट्रीय हिताच्या प्रश्नासंबंधीं अगदीं एकमत होतें. श्रीमंत होण्याकरतां जुगार खेळावें. हें सर्वांना पूर्णपणें तत्वशः व अक्षरशः पटलें होतें. आणि तपशीलवार ते तो कार्यक्रम अंमलांत आणीत होते. तेथें जमलेले बहुतेक जण सव्यसाची होतें. पत्त्याखेरीज प्रत्येकाजवळ कर-

मणुकीचें असें दुसरें एकेक स्वतंत्र साधन होतें. कुणाजवळ खाकी विड्यांचें बंडल पडलें होतें. देशी उद्योगधंद्याचे महत्त्व पटावें म्हणून आपल्या मित्र-मंडळींना तो उद्योगप्रिय एकेक बिडी देई. तर किंचित् तामसी वृत्तीचें बहादूर देशी उद्योगधंदे वाढावेंत म्हणून विध्वंसक मार्गानें जाऊन विलायती 'सिझर'ची पेटी आंतील पांढऱ्या विड्या 'पिऊन' खलास करीत. पूर्वापार चालत आलेले वैभव जतन करून ठेवण्याच्या दिव्य महत्वाकाक्षेनें एखादा हौशी गडी 'चंची' बाळगून होता. एखाद्या पंचहत्याच्या-प्रमाणें त्याच्या 'चंचीतील' सर्व साहित्य सदासिद्ध असे व त्या त्याच्या सिद्ध-साहित्यानें तो आपली 'साहित्य-सम्राट' होण्याची लायकी पटवून देत होता. व्यसनांत सुद्धां पक्षभेद करून पानतंबाखूच्या मवाळ व्यसनांपेक्षां स्वतःची 'उन्नति' करणारे मदिरेसारखे जहाल व्यसन स्वीकारून कुणी आपल्या राजकारणाचा डंका पिटीत होतें. त्या सर्वांच्यावर ताण व एकमेवाद्वितीय असें सदोबा 'भगवान शंकरा'चा 'रक्षा पंथ' स्वीकारून गांजा परंपरेचे अध्वेर्यु बनले होते.

इस्माइलनें पत्ते पिचले आणि वाटले. डाव सुरू झाला. प्रत्येकजण आपल्या व्यसनांचा यथाशक्ति आणि पूर्णभक्ति समाचार घेत घेत डाव खेळत होता. व्यसनांचा अंमल होतांच. शिवाय जुगारांत पैसे कमावून दारिद्र्य गमावण्याच्या ईर्ष्याचा अंमल प्रत्येकावर होता. अशा प्रकारच्या 'द्विसत्ताक राज्यपद्धतीच्या' अमदानींत तो डाव रंगत होता. तशाही प्रलयकालच्या स्थितींत आपापले डोकें चालवून प्रत्येक गडी आपली शिकस्त करीत होता. कुणी कुणी बहादूरांनीं आपला 'पराक्रम' पाहून आपल्या मार्गे आपलें व्रत अखंड चालवावें म्हणून आतांपासूनच मोफत शिक्षण देण्याकरतां आपली बाल-पिढी येथे आणली होती. तीं मुल्लेही आपल्या 'बापजाद्यांचा' पराक्रम लक्षपूर्वक पहात होती. स्वकुलाच्या अभिमानानें रक्तपात होईपर्यंत त्या बालवीरांत मारामाऱ्या झडत. सर्व देशच्यादेश एकाच कार्यक्रमाचा अंगीकार करून कार्य करूं लागल्याचा भास कांहीं वेळां उत्पन्न होत होता. बाप आणि मुलगा खांद्याला खांदा देऊन लढूं लागत. डावाची अखेर जवळ येत चालली. ईर्ष्या, त्वेष चढत चालले. रौद्ररसाचा प्रारंभ होणार असा रंग दिसूं लागला. प्रत्येक बाजूचें मार्क मोजले गेले.

पैसे वाटले गेले. सदोबाच्या वाटणीला दोन पैसे आले. गडी तेवढ्यांतच खूप होता. ज्याप्रमाणे हुषारीबद्दल बक्षीस मिळाले तर त्या बक्षीसाच्या आर्थिक किंमतीकडे लक्ष द्यावयाचे नाही तद्वतच जुगारांत किती पैसे मिळाले हा मुद्दा नसून जुगार खेळून पैसे मिळाले हीच महत्त्वाची गोष्ट मानायची असते. बहुतेक पैसे इस्माईलच्या बाजूला गेले. नाही तरी तो सगळ्या तेथे जमलेल्या खेळणारांचा गुरूच होता. इस्माईलने सदोबाला डोळ्याने खूण केली. 'धीर धर' एवढाच त्या खुणेचा अर्थ होता. सदोबा खंबीर होतेच. एक डाव संपून दुसरा पुन्हां सुरू झाला.

किसन तो सर्व प्रकार पहात होता. आपल्याच पायांनी नाशाकडे चालत जाणाऱ्या मजुरांची ती धडपड पाहून त्याचे मनोरंजन होत होते. त्याचे मन सदोबांच्या लीलांनी वेधले गेले. पूर्वस्मृतीच्या अगदी खोल दालनांत एका लहान मुलाची मूर्त किसनला दिसू लागली. 'चहा'करतांना त्या मुलाने धारण केलेला रुद्रावतार आपणांला पहातांक्षणीच खाडकन् उतरला आणि त्याची भयंकर त्रेधा उडाली तो प्रसंग आठवून किसनला हंसू आले. त्यानंतरची रात्र—! पूर्वस्मृतीचे ते दालन त्याने श्टकन् बंद केले. स्मृतीरूपाने सुद्धा त्या रात्रीचा पुन्हां अनुभव घेण्याची त्याला भीति वाटत होती.

जुगाराच्या अड्ड्यापासून काही अंतर चालून गेल्यावर किसनने एक शीळ घातली. त्या शिळेचा आवाज ऐकताच इस्माईल पत्ते अर्धेच टाकून उठला. तो धांवतच किसनजवळ आला. आपल्या ठरावीक अदबीने किसनला त्याने मुजरा केला. किसनने आपला हात पुढे केला. इस्माईलने मुकाट्याने एक पिशवी किसनच्या हाती दिली. मजुरांनी जिवापाड श्रम करून मिळविलेला पैसा अशा तऱ्हेने-जुगाराच्या आडमार्गाने-पुन्हां किसनच्या तिजोरीत जाऊन पडत असे. अंधार दाट पसरला होता. त्या अंधःकारांतच मजुरांच्या रक्तशोषणाचे अमानुष कार्य उरकले गेले. लोकोपयोगी म्हणून दारूचे गुत्ते उघडले जावेत. सर्व प्रकारचे कर माफ असलेल्या लोकांनी त्या ठिकाणी जाऊन दारू प्यावी आणि स्वखुषीने, माफ झालेला कर अन्य स्वरूपांत भरावा. किती अलौकिक करग्रहण हे ! तसलीच अजब युक्ति किसनने अंमलांत आणली होती. दलालांच्या मार्फत मजुरांना जुगाराच्या अड्ड्यावर

आणून, त्यांच्या मजुरीतला मिळेल तो भाग वसूल करायचा असा प्रघात किसननें कित्येक वर्षे सुरू ठेवला होता. त्याची ती युक्ति इतकी बेमाळूम होती कीं आपण मिळविलेला पैसा युक्त्या योजून, जुगार, दारू, यांत ओढून नेऊन परत घेतला जात असतो. ती कारवाई असतें हें एकाही मजुराच्या लक्षांत कधीं आलें नाहीं, असो.

किसननें पैशाची पिशवी घेतली आणि तो तेथून निघाला. ती पिशवी देतांना इस्माईलची मनःस्थिति मोठी विलक्षण झाली. किसननें मिलिंदावर केलेल्या अनुग्रहापासून त्याची आजपर्यंतची अचल स्वामीनिष्ठा डळमळू लागली होती. त्याची सूडबुद्धि जरी जागृत झाली नसली तरी त्याच्या मनांत असलेले किसनबद्दलचें मत विघडूं लागलें. पण किसनसमोर वागताना तो फार सावधगिरीनें वागे. पैशाची पिशवी देतांना, आपल्या तोंडून भलताच शब्द जाऊं नये म्हणून त्यानें आपला खालचा ओठ घट्ट आवळून धरला होता. इस्माईलच्या ओठाआड असलेले रहस्य रात्रीच्या अंधाराप्रमाणेंच किसनला अज्ञात राहिलें. किसन तेथून जातांच त्याला एक विचकट शिबी हांसडून इस्माईल पुन्हां जुगाराच्या अड्याकडे परतला.

किसन पैशाचे ओझे घेऊन हळूहळू चालला होता. नभोमंडलांत पर्जन्याची सर्व पूर्व तयारी झाली होती. विजांचा सूचक प्रकाश मधूनच चमकत होता. पावसाचा एखादा दुसरा थेंब कुठें कुठें पडत होता. लवकरच पावसाची सर येणार असा रंग दिसत होता, तरी किसननें आपली गति कायम ठेवली.

मजुरांच्या वस्तींत ह्यावेळीं सर्वत्र शांतता दिसत होती. त्यांच्या करतां म्हणून बांधलेल्या खोल्यांचें स्वरूप अशा प्रकारचे होतें. प्रत्येक खोलीच्या पुढच्या व मागच्या भिंती पाऊण पुरुष उंचीच्या असत. त्या भिंती व छपर ह्यांच्यांत साधारणपणें तीन हातांची फट असे. त्यांतून वारा स्वैरपणें जात येत असे. उन्हाळाच्या दिवसांत जरी त्या वाऱ्यापासून सुख मिळे तरी पावसाळा व हिवाळा ह्या दोन ऋतूत मजुरांचे हालच होत. साधारण उंचीच्या मनुष्याला बाहेर उभें राहून सहज पाहिलें तरी आंत काय चाललें आहे तें सहज व स्पष्ट दिसे.

किसनची गति मंद झाली. शरीरावरच्या नव्हे तर मनावरच्या ओझ्यामुळें त्याची गती मंद झाली. सदोबाला पाहतांच जें पूर्वं-स्मृतीचें कपाट उघडलें गेलें

काळरात्रीने गिळून टाकल्यासारखे दिसत होतें. त्या दिव्याच्या श्वासाप्रमाणेच मलीन श्वासनिश्वास त्याच्या प्राणवायूंतून निघत होत. प्रत्येक श्वासाबरोबर आपल्या देहांतून कांहीं तरी गूढ निघून जात आहे असें किसनला वाटत होतें. आपल्याला दुःख होत आहे कीं आनंद होत आहे हेंच त्याला कळेना. चहूंकडून पाण्याचा मारा झाला म्हणजे जसा एखादा माणूस गांगरून जातो तसा किसन बावरा झाला. त्याच्या मृतवत् भावनांना चेतना येत होती पण त्या नवजीवनाला किसन अपरिचित होता. त्याला वाटत होतें कीं आपल्या भावना कधींच मरून गेल्या आहेत. पण जेव्हां त्याच्या भावना पुन्हां आपले अस्तित्व दर्शवूं लागल्या तेव्हां किसनला वाटलें कीं मेलेल्या भावनांची तीं भुतें असलीं पाहिजेत. भुतांच्या संगतीत त्याला चैन पडेना. भीतियुक्त अंतःकरणानें तो तें गाणें ऐकूं लागला.

तीं स्त्री शेवटचे चरण म्हणूं लागली. करुणामय स्वरांत तीं म्हणूं लागली होतीः—

तुका म्हणे आतां । पुरवी आवडी

वेगें घाली उडी । नारायणा ॥

किसनच्या बेचैन मनानें तेंच चरण उचललें. तो अडखळत स्वतःशीं कसाबसा म्हणाला—वेगें घाली उडी—! पण पुढचा शब्द? देवाचें नांव त्याच्या ओठांवर येईना. त्याच्या मनांतला भाव उमटेना. त्याचा श्वास जड जड येऊं लागला. त्यानें एक जोराचा प्रयत्न करून स्वतःला सांवरलें. त्याला वाटूं लागलें कीं हा मनाचा मार चुकवण्याकरता लांब पळून गेलें पाहिजे. तो तेंथून निघाला. त्याच्या वृत्ति, त्याची इंद्रियें त्याच्या ताब्यांत नव्हतीं. दहा पांच पावलें तो गेला नाहीं तोंच त्याला कळून चुकलें कीं आपलें जड शरीर चाललें आहे पण आपलें मन—आपला प्राण—आपणांबरोबर येत नसून, कुठें तरी त्या स्त्रीच्या भोवतीं घोंटाळत आहे. आपला देह—प्राण—हीन देह—किसनला घेरी आली, आणि तो खाली पडला. कांचनद्वीपाचा घनी त्या तशा अंधारांत आणि पावसांत एखाद्या बेवारशी भिकाऱ्याप्रमाणें पडला होता. त्याच्या देहाची तर त्याला शुद्धच नव्हती. त्याचे प्राण ते तरी त्या देहाला धरून होते काय ? कोण जाणे !

प्रकरण ९ वें

‘ भाऊ-बीज ’

दिवाळीचे दिवस जवळ जवळ येत चालले होते. पर्जन्याच्या सरत्या सरी पडून जात होत्या. सृष्टीसतीचा चार महिन्याचा प्रेमळ सहवास सोडून जातांना मेघराजाला फार वाईट वाटत होते. त्या चार महिन्यांतले निरनिराळे विहार आठवून तर अझूनही मेघाच्या कडा ओल्या होत. खळाळून वहाणारे निरक्षर पाहून आपल्या नशीबीं हें सुख नाही. सृष्टीशीं हंसून खेळून रहाण्याचें सुख नाही ह्या विचारानें विचारा मेघराज फिकट तोंड करून हळूहळू जाऊं लागे. त्याच्या अगदीं उलट स्थिति सूर्याची होती. चार महिनें झालेल्या कोंडमान्यानें वावरलेला सूर्य आपली तेजस्विता दुप्पट तीव्रतेनें प्रगट करूं लागला. अश्विनांतले तें ऊन जेव्हां सृष्टीवर येऊन पडे तेव्हां तिची हिरवळ गुदमरून जाई. पण एखाद्या सासुरवासिनीप्रमाणें विचारी सृष्टि पतीचा तो कोप मुकाट्यानें सहन करीत होती. मेघराजाबरोबर चार महिने केलेल्या स्वैर विहाराची प्रतिक्रिया सुरू झाली होती. ‘ भाऊ-बीजे ’ ची ओवाळणी म्हणून प्रखादी सर आपल्या तबकांत पडेल ह्या आशेवर सृष्टि आपला प्रपंच चालवीत होती.

लक्ष्मी सृष्टीसारखीच सामुरवासीनी होती. सृष्टीला चार महिने तरी सुखाचा पावसाळा मिळत असे पण लक्ष्मीच्या नशीबीं सदाचा उन्हाळा होता. तिचा सौभाग्यसूर्य नुसताच तळपत असे. पण खऱ्या सूर्याची जीवनशक्ति त्याच्यांत-सदोबांत नव्हती. दिवाळी जशी जवळ येत चालली तशी लक्ष्मीच्या हृदयांतली आईबापांची आठवण तीव्र होऊं लागली. दिवाळी म्हणजे भाहेरीं जाण्याची कोण घांदल-केवढा उत्साह-किती किती आनंद आणि आपण इतमागी हें लक्ष्मीच्या मनाला पूर्ण पटलें होतें. आपले आईबाप ह्या दिवाळीला आपल्याजवळ नाहीत. आई आपल्याला किती प्रेमानें न्हाऊं घालीत असे, निरनिराळीं आपल्या ऐपतीनुसार पकानें करण्यांत तिची केवढी घांदल उडून जात असे, त्या घांदलींत नेमक्या ठरवलेल्या गोष्टींची विस्मृति पडून पुन्हां आठवण झाली कीं स्वतःच्या अजागळप-

णाविषयी किती हसवें—अशा अनेक गोष्टी येणाऱ्या दिवाळीनें लक्ष्मीच्या अंतःकरणांत पेटवून दिल्या होत्या. तिच्या आठवणी अधिक प्रज्वलित करण्याला अगदीं नजीकचे असें एक कारण घडलें होतें. तें म्हणजे लक्ष्मीला आलेलें तिच्या आईबापाचें पत्र होय. त्या पत्रांत विशेष असा मजकूर नव्हता. साहित्याच्या कसोटीनें, व्याकरणाच्या नियमांनीं कदाचित् त्या पत्रांत स्वतःची कत्तल पाहिली असती पण लक्ष्मीच्या हृदयापलेल्या दृष्टीला त्या पत्रांतल्या प्रत्येक अक्षरावरून नजर फिरवितांना आईबापाच्या अंगावरूनच डोळे भरून पाहिल्यासारखा आनंद होई. शेंकडों मैलावर असलेल्या आईबापांनीं लक्ष्मीच्या विचारांचे स्पष्ट प्रतिबिंब त्या पत्रांत उठवलें होतें. दिवाळीचा विशेष उल्लेख करून ' पांडुरंग तुझे कल्याण करो ' एवढीच मंगल ओवाळणी लक्ष्मीच्या वडलांनीं तिला पाठवली होती. नव्या मनूतीला ' शूर शिपाया ' प्रमाणें शब्द पांडित्याचे रण माजवणें त्या अशिक्षित खेडवळाच्या शक्तीपलीकडचें होतें. पण त्याचबरोबर त्याच्या एका शब्दाला एका मंगलाआशीर्वादाला अशी धार होती कीं तिनें हजारों संकटांच्या राशी छिन्नविछिन्न करून टाकल्या असत्या. लक्ष्मीला त्या गोष्टीची मनोमन पूर्ण साक्ष पटली होती आणि म्हणूनच त्या मंगल आशिर्वादानें तिच्या हृदयांतल्या आठवणी खळाळून वाहूं लागल्या. त्याचप्रमाणें त्यांनीं कांचनद्वीपासारख्या परमुखांत निरंतरच्या सोबतीची साक्ष तिला पावली.

हैसेनें संसार करण्याचें सुख लक्ष्मीच्या नशीबीं नव्हतें. तरी तिनें घरांत असलेल्या सामानांतूनच दिवाळी साजरी करण्याचें ठरवलें. नवरा आपल्याशीं कसाही वागला तरी स्वकर्तव्यांत चुकूं नये अशा विचारानें ती निरंतर वागे. दिवाळीचा सण आपणच हिरमुसल्या मुखानें आणि मनानें घालवला तर नवऱ्याला तरी आपल्याशिवाय कोण गोड करून देणार ? त्याची तरी काळजी कोण वाहणार ? तेव्हां शक्य तितक्या तत्परतेनें ती दिवाळीचें साहित्य तयार करूं लागली. लक्ष्मी कांचनद्वीपांत आल्यापासून तिच्या शीलाचा सुवास मृगाच्या नाभीतील कस्तुरीप्रमाणें पसरत होता. कित्येक दिवस त्या बेटांतील मजुरांना त्या सुवासाचें उगमस्थान अज्ञात राहिलें. पण अज्ञात राहिलें म्हणूनच तें शील अधिक प्रभावशाली बनत चाललें, आणि त्या वाढत्या प्रभावानें लक्ष्मीच्या शेजारणींना तिच्यापार्थी

आणलें ह्यांत नवल नाहीं. आपल्याकडे कांहीं कमीजास्त झालें तर त्यांतला अंश देवाला नैवेद्य दाखविल्याशिवाय खाऊं नये त्याप्रमाणें शेजारणी लक्ष्मीला तो अंश आणून देऊं लागल्या होत्या. लक्ष्मी प्रथम प्रथम त्या शेजारणीचा शिष्टाचार स्वीकारण्यांत संकोचू लागली. पण पुढें पुढें तितकें तोडून वागणें तिच्या जिवावर येई आणि तिला शेजारणीचा भक्तिभावानें पुढें टेवलेला नजराणा स्वीकारणें भाग पडलें. शेजारणीच्या अंतःकरणांत लक्ष्मी विषयी अशी निस्सीम भावना उत्पन्न करण्याला व नंतर वाढीस लावण्याला कारण अर्थात्च रंगू होती. रंगूनें आपल्या बडबड्या स्वभावानें लक्ष्मीच्या जाहीरातीचें काम मनःपूर्वक व चांगलें चालवलें होतें. लक्ष्मीच्या इवल्याशाही सद्गुणाचा ती पर्वत उभा करी आणि त्या वर्णनाच्या ओझ्याखाली श्रोत्यांचा जीव गुदमरून जाई. तरी पण त्या श्रोतृवर्गाला ती आपत्ति इष्टच वाटे. असो.

दिवाळीच्या आधी एकच दिवस लक्ष्मी गहू निवडीत बसली होती. एकाकडे ती हातानें संसार करीत होती तर त्याचवेळी दुसरीकडे मुखानें ती चिलियावाळाचें गाणें गुणगुणत होती. त्या गाण्यांतल्या करुणरसानें तिचें अंतःकरण क्षणाक्षणाला गद्गद होई आणि गव्हावरचा तिचा हात ओल्या डोळ्यांच्या कडा पुसण्याकरतां वारंवार पदराकडे जाई. आपल्याच नादांत स्वतःला गुंगवून टाकण्यांत लक्ष्मी अत्यंत तरबेज होती. एखाद्या योग्याप्रमाणें तिनें बाह्य उपाधीतून अंतःकरण काढून तें ईश्वराच्या स्मरणांत अथवा गुणगानांत तल्लीन करण्यास ती शिकली होती. आतांही हीच तिची स्थिती होती. यावेळी त्या तिच्या समाधीचा भंग रंगूनें केला. रंगूच्या हाकेसरशी लक्ष्मीनें वर पाहीलें आणि स्मित हास्य करून तिचें स्वागत केले. वैभवानें नटलेल्या राजद्वाराच्या कमानांत होणाऱ्या स्वागतानें व्हायचा नाहीं इतका आनंद रंगूला त्या साध्या हास्याच्या स्वागतानें झाला. रंगू बसली आणि तिनें किंचित् थांबून हांक मारली, “लक्ष्मी” लक्ष्मीनें पुढ्यांतलें काम बाजूला केलें आणि तिनें आपली नजर रंगूकडे लावली. रंगू हांक मारून थांबली. तिला पुढें जें बोलायचें होते त्याचा ती विचार करीत होती. नव्हे, काय बोलायचें तें ठरवूनच ती आली होती तरी पण कांहीं शंका येऊन त्या ठरवलेल्या गोष्टीचा पुन्हां विचार करावा तसा विचार

करून ती म्हणाली, “ नाही म्हटलं—तू माझे एक मागणें कबूल करशील कां ? ” रंगू आपल्या जवळ काय भागणार ह्याची कल्पना तिला येईना. पण पापाची कल्पनाही नसलेल्या तिच्या मनाला कसलीच शंका न येतां तिनें विचारलें ‘ काय ? ’ त्या एका शब्दांत विशेष अर्थ नव्हता पण रंगूला तो शब्द आपल्या इच्छापूर्तीच्या हाटाला लावलेल्या अडसराप्रमाणें वाटला. आपली निराशा तर होणार नाही? बाह्य विचारानें आशंकून ती म्हणाली, “ मागणं कांहीं मोठंस नाही—पण आपलं माझ्या मनाला भीति वाटते कीं मी भागावं आणि त्या मागण्याला नकार मिळाला तर ? ” एवढेंच अर्धवट म्हणून ती थांबली. त्या औपचारिक प्रकारानें गोंधळून गेलेली लक्ष्मी हंसून म्हणाली, “ रंगूबाई, तुम्ही मला इतक्या का ह्या समजतां?—सांगाना तुम्हांला काय हवं तें? माझ्या हातीं असलं तर मी खचीत तें देईन. ” पण शेवटचें वाक्य उच्चारतांना ती स्वतःशीच हंसली. आपल्या हातांत काडीची-सुद्धां सत्ता नसतांना आपण किती निष्फळ आश्वासन देत आहोंत ह्या विचारानें तिला खेद वाटला आणि हंसूही आलें. रंगूनें आपली मागणी पुढें टाकली. रंगूनें विचारलें, “ मग माझ्याकडे दिवाळीचे फराळाला येशील का ? ” पूर्वीचें अर्धवट म्हणणें रंगूनें पूर्ण केलें. इतक्या साध्या मागणीला दूरचा प्रवास रंगूनें कां करावा, ह्याचें रहस्य ध्यानांत न येऊन लक्ष्मीनें तिच्या मागणीला रुकार तर दिलाच. पण तिनें रंगूला त्या रहस्याचें कारण विचारलें. लक्ष्मीच्या रुकारानें आनंदलेली रंगू पुन्हां विचारांत पडली. नुकताच हस्तगत झालेला जरा आपणापासून हिरावला जातो कीं काय अशी तिला शंका आली. पण कांहीं झालें तरी लक्ष्मीशीं प्रतारणा करावयाची नाही ह्या निश्चयानें ती म्हणाली, “ मला एवढें वाटलें त्याचें कारण—लक्ष्मी—तुझ्या ध्यानांत आलें असेल—मी—मी जातीनें महारीण आहे. आणि तू “ पण तिला पुढें बोलवलें नाही. आपण जातीनें नीच आहोंत, एवढेंच नव्हे तर लक्ष्मी येईपर्यंतचे आयुष्य आपण कसें घालवले ह्या विचारानें तिच्या जिवाचा थरकांप झाला. निष्पाप लक्ष्मीच्या लक्षांत तिची ती स्थिति मुळांच आली नाही. ती हंसून म्हणाली, “ एवढेंच ? ”

त्या एकाच शब्दानें लक्ष्मी आणि रंगू ह्यांच्यांतला जातिनिर्बंधाचा अडसर दूर केला गेला आणि कित्येक दिवसांपासून रंगूच्या अंतःकरणांत गुप्तपणें

दडून राहिलेल्या नीच भावनेला हांकलून दिलें. आतां रंगू आपलें मस्तक उन्नत करून जगाच्या हेटाळणीला हंसून आपला विजय मिरवण्यास समर्थ झाली होती. मातृ-वात्सल्याच्या स्वर्गीय भावनेला सामाजिक बंधनें कुठवर बांधूं शकणार ? रंगूनें लक्ष्मीचा निरोप घेतला आणि अकस्मित व अपरिमित आनंदानें फुलून जाऊन ती आपल्या घराचा रस्ता चालूं लागली.

त्यानंतर लवकरच भाऊबीजेचा दिवस उगवला. महाराष्ट्रांतल्या कांहीं प्रेमळ भगिनी आपापल्या बंधुराजाचें स्वागत करण्याची मारे झपाट्यानें तयारी करूं लागल्या. त्या स्वागतांत एकंदरीत त्या गढून गेल्यामुळे आंता त्या प्रेमळ ललनांना पोटाच्या पोराचें रडणें ऐकूं येत नव्हतें—‘तिकडच्या’ स्वारीची ‘सदान् सदाची’ कुरकुर समजत नव्हती किंवा सासूच्या ललकाच्या आपल्याला असतील असें वाटत नव्हतें. पतीच्या पाठीस लागून ‘दादाला’ अगदीं आग्रहाचें पत्र धाडण्यापासून त्या पत्रांत ‘तूं ये, तूं येच, तूं न आलास तर’ च्या पुढें भावनेच्या भरतीची रेघ मारण्यापर्यंत मजल आणून ठेवल्यावर सगळ्या बहिणी पुढच्या स्वागताच्या तयारींत गढून गेल्यास नवल नव्हतें. दादा येणार, अगदीं हजार कामें असलीं तरी येणार अशा उत्कंठेंत आणि अपेक्षेंत कामाचा रगाडा उरकण्यांत श्रमाची जाणीव त्यांना होत नसे. एखाद्या श्रीमंत बहिणीला आपल्या गरीब भावाला सर्व प्रकारें सुख कसें देतां येईल, अशी गोड हुरहूर लागे. व्यसनाधीन नवऱ्याची चिंता अहोरात्र जिवाला जाळीत असताना भाऊबीजेच्या एकाच दिवसाकरतां मनाला आवर घालून भावाचें स्वागत करणारी एखादी उदात्तचरिता भगिनी पाहिली कीं मन गंढिवरून जातें. ह्या शेवटच्या विचारानें मिलिंदाच्या मनांत सकाळपासून खळबळ उडवली होती. आपल्या मुंबईच्या मानलेल्या श्रीमंत बहिणीची त्याला आठवण झाली. फटाका उडवतांना पोळलेल्या तिच्या बोटाला तेलपट्टी लावतांना डोळ्यांतून वहाणाऱ्या पवित्र गंगायमुना त्याला दिसूं लागल्या. त्याबरोबर नकळत त्याच्याही डोक्याच्या कडा ओल्या झाल्या. आपल्या प्रेम-शून्य आयुष्याची त्याच्या मनाला फारच खंती वाटूं लागली. आपण साऱ्या जगांत एकटें, अगदीं एकटें आहोंत. ह्या विचारानें त्याचें अंतःकरण मूक रुदन करूं

लागलें. मातृविहीन—बंधूविहीन—भगिनीविहीन अशा त्या खरखीत आयुष्याचा त्याला कंटाळा आला. कुठे तरी खऱ्या प्रेमाचा, खऱ्या सहानुभूतीचा शब्द ऐकू यावा म्हणून तो धडपडत होता आणि निराश होऊन स्तब्ध बसत होता. त्याच्या स्थितीची कल्पना आणि अंतःकरणाची तळमळ इतरांना कळणें सोपें नव्हतें. नाहीं म्हणायला मल्हारी मात्र मिलिंदाच्या मनाची केंविलवाणी स्थिती जाणीत होता; व आपल्याकडून शक्य ती उपाय योजना करीत होता. मल्हारीच्या त्या सहृदयतेमुळेच मिलिंदाला असह्यतेच्या तिमिरांत आशेचा किरण दिसू लागला. दोघेही एकमेकांकडे विश्रांतीच्या वेळीं येत जात आणि परस्परांच्या सहवासानें कांचनद्वीपांतल्या कठोर आयुष्याला शक्य ती मृदुता आणण्याच्या प्रयत्न करीत. आपल्या मानलेल्या बहीणीच्या आठवणीनें इळुवार झालेल्या मनाचा मिलिंद मल्हारीकडे निघाला. मानवी मन निरनिराळ्या प्रसंगां निरनिराळ्या भावनेची भूक लागून व्याकूळ होत असते. तीच गत त्यावेळीं मिलिंदाची झाली होती. कोणीतरी स्नेह्यानें आपला हात जोरानें दाबावा, आपल्या अंगार्शी खूप दंगामस्ती करावी अथवा आपल्या बहीणीनें आपल्यावर रागवावें. कातवून 'आपण पुन्हां तुझें तोंड पहाणार नाहीं' अशी प्रतिज्ञा करून आपल्याकडे रागानें सारखें पहात रहावें असं कांहीं तरी घडावें, असेंच त्याच्या मनाला तीव्रतेनें वाटू लागलें. तो मल्हारीच्या खोलीजवळ आला आणि थबकला. दाराला लागलेलें कुलूप पाहून त्याची अत्यंत निराशा झाली. त्याच्या मनःस्थितीची कल्पना ज्यांना जिव्हाळ्याचें मित्र आहेत त्यांनाच येणें शक्य आहे. मल्हारी जवळपास कुठे तरी गेला असेल तो इतक्यांत येईल अशा अपेक्षेनें मिलिंद तेथेंच दारापुढें बसला. थोडावेळ वाट पहावी आणि जावें ह्या विचारानें तो बसल्या बसल्या आजूबाजूला पाहू लागला. मल्हारीच्या खोलीसमोरच एक मजुराचें कुटुंब रहात होतें. त्या मजुराची ९।१० वर्षे वयाची मुलगी आता लहानग्या भावाला पाटावर बसवून ओवाळीत होती. त्या लहान मुलाची मारे गडबड चालली होती. ओवळण्याकरतां हातांत निरंजन व त्याची बहीण आपला भाऊ आतां स्थीर बसेल अशा कल्पनेनें त्याला नीट बसण्यास विनवून सांगत होती. तिच्या मनाची स्थिति एखाद्या फोटोग्राफप्रमाणें झाली होती. कॅमेऱ्याच्या पुढें लहान मुलाला फोटोकरतां बस-

बून त्यानें अगदीं हालचाल न करतां एखाद्या ' देवा ' प्रमाणें बसावें म्हणून त्या फोटोग्राफरचा आठोकाट प्रयत्न चालूं असतो. घडयाळाचा गजर, वाहुली, चिमणी वगैरे निरनिराळ्या साधनांचा उपयोग करून सुद्धां जेव्हां तें मूल स्थीर होत नाहीं तेव्हां मग त्या फोटोग्राफरला जें वाटतें अगदीं बरोबर तसेंच त्या बहिणीला वाटत होतें. मिलिंद मोठ्या कौतुकानें तें प्रेमळ दृश्य पहात होता. अगदीं अनपेक्षित रीतीनें तो मुलगा स्थीर बसला. बहिणीनें त्याला ओवाळलें आणि आपल्या भावाच्या डोक्यावर तिनें आपल्या चिमकुल्या हातानें अक्षता टाकल्या.

मिलिंदाची जागृत झालेली भावना अधिकच प्रबळ झाली. मल्हारीची वाट अधिक वेळ न पहातां तो उठला. एखाद्या मंत्रमुग्धाप्रमाणें तो चालूं लागला. आपण काय करीत आहोंत ह्याचे त्याला जणूं भानच उरलें नाहीं. आपल्याच नादांत तो लक्ष्मीच्या घरासमोर येऊन उभा राहिला. तीन्ही-सांजा होऊन अंधार पडला होता. द्वितीयेची चंद्रकोर दिसू लागली होती. लक्ष्मी आपल्या संसारांत मग्न होती. मिलिंद दारांत जाऊन उभा राहिला. त्याचे अंतःकरण भरून आलें होतें. त्यानें कंपित स्वरांत हांक मारली " ताई ! "

लक्ष्मीनें चमकून पाहिलें. मिलिंद दारांत उभा होता. लक्ष्मी जरी कर्धी मिलिंदार्शी बोलत नव्हती तरी रंगूकडून तिला मिलिंदाबद्दल जी माहिती झाली होती व 'गुलाम' बोटीवर जें अनाहुत सहाय्य त्यानें तिला केलें होतें त्यामुळें तिच्या मनांत त्याच्याबद्दल श्रद्धा आणि आदर होता. त्याची ती करुण हांक ऐकून लक्ष्मीला वार्डट वाटलें. असें कोणतें बरें दुःख ह्या अभागी भावाला झालें असेल कीं ज्यामुळें तो आपल्या दारीं अशा वेळीं यावा? तिनें पाठ मांडला. मिलिंद बसला आणि खालीं पहात तो म्हणाला, " आपण माझ्यावर अक्षत टाका दुसरें मला कांहीं नको "

लक्ष्मीनें मोठ्या आनंदानें त्याची विनंति मान्य केली. उपार्शी भावाला ओवाळूं नये म्हणून तिनें एका लहानशा ताटांत त्याच्यापुढें थोडें फराळाचें ठेवलें. बहिणीच्या हातचें विशेषतः लक्ष्मीसारख्या बहिणीच्या हातचें तें अन्न मिलिंदानें तेव्हांच खाऊन फस्त केलें. लक्ष्मीनें तबक तयार केलें. निरांजन लावलें. दाराकडे पाठ करून मिलिंद बसला होता. लक्ष्मीनें तबक

उचळलें, कुंकवाचा तिलक तिनें मिलिंदाच्या कपाळीं लावला. पांडुरंगाच्या कुपेनें न बोलावतां आपल्या घरीं एक भाऊ चालून आला ह्याबद्दल तिला फार आनंद झाला. तिनें त्याला ओवाळलें आणि डोक्यावर अक्षता टाकल्या. इतक्यांत त्या दोघांच्या सात्विक प्रेमाच्या उरांत एखाद्या तीक्ष्ण खंजीराप्रमाणें घुसणारे शब्द त्यांच्या कार्नीं आले. दोघेही चपापलीं. त्याचा आनंद मावळला. लक्ष्मीनें तबक खालीं ठेवलें. दारांत उभे राहून सदोबा संतापून ओरडत होते, “ बेशरम अवदसे-प्रत्यक्ष जाराला ओवाळण्याचें दोंग करतेस-- ”

सदोबाचे ते अनपेक्षित विषारी वाग्बाण ऐकून मिलिंदाला त्या बोलण्याचा अर्थच कळना. त्याचें मस्तक सुन्न झालें. अंमलपाणी करून आलेले सदोबा आणखी पुष्कळ बडबड करीत होते. मिलिंद भारावलेल्या अंतःकरणानें निवून गेला. लक्ष्मीच्या उपयोगीं पडण्याचें तर दूरच राहिलें पण तिला आज अशा मंगल प्रसंगीं इतकें तीव्र दुःख देण्याला आपण कारणीभूत व्हावें असा काय आपण दैवाचा अपराध केला असावा ह्याचा उमज त्याला पडेना ! ते शब्द ऐकून लक्ष्मीच्या मनाला काय वाटलें असेल ? स्त्रियांना आत्मा नाही हीच गोष्ट तिनें आपल्या स्तब्धतेनें जगाला पटवून दिले असेल ! पण स्त्रियांचा छळ करायला सोकावलेल्या जगाला कुठें त्याची पर्वा होती म्हणा ! लक्ष्मीसारख्या साध्वींना छळण्याचें आपलें व्रत अबाधीतपणें जग चालवीत होतेंच !

प्रकरण १० वें

“ प्रियाराधन ”

मागील प्रकरणांत उल्लेखिलेला अत्यंत हृदयद्रावक प्रकार घडून कांहीं दिवस लोटले होते. त्या काळाच्या मंद मंद पावलांनीं लक्ष्मीच्या अंतःकरणाला उत्साहाचें दर्शन तर घडविलें नाहींच. तिच्या मनांतली देवभक्ति माणुसकीच्या सर्वस्वाची एकच एक दिव्य ज्योति कशाही झंझावातांत मंद पण

अखंडपणे तेवत होती. प्रत्यक्ष नवऱ्याकडून 'व्यभिचारिणी' अशा कटु, असत्य शब्दाची ओवाळणी आपल्याला घातली जाईल ह्याची लक्ष्मीला कधीही कल्पना नव्हती. आपला नवरा विलक्षण आहे, लहरी आहे, छळिक आहे, पण म्हणून आपल्या शीलाविषयी तो असे कांहीं कुत्सित बोलेल—अथवा त्याच्या मनांत अशी कांहीं घाण सांचली असेल असे तिला कधीही वाटले नव्हते. तेव्हां तो घाव तिला जितका अकल्पित होता तितकाच दुःसह ही होता. लक्ष्मीच्या मनांत खूप खळबळ उडाली. श्रद्धा—कर्तव्य सारासार विचार वगैरे सर्व गोष्टींचे तिच्या हृदयसागरांत मंथन झाले. त्या मंथनांतून जे जे निघाले त्या सर्वांचा तिनेच स्वीकार केला. मानवी विचारशक्ति तुट-पुंजी असते. तिच्या पंखांनी कितीही धडपड केली तरी ईश्वरीयोजनेच्या आकाशाचा अंत तिला कधीही लागणे शक्य नाही ही गोष्ट लक्ष्मीने आपल्या अंतःकरणांत नीट ठसविली. एवढे अमोल विचाररत्न हातीं लागले ह्याचा तिने कधीही एखाद्या आधुनिक तुटपुंज्या अकलेच्या कवी-सारखा अभिमान धरला नाही. 'ही माझी कल्पना' म्हणून ती चढून गेली नाही. जगाला थक करणाऱ्या कल्पनांचा उगम कोणत्या सद्य चरणांपासून आहे ह्याची पूर्ण जाणीव लक्ष्मीला होती. एकीकडे तिच्या मनाची अशी उदास स्थिति होत चालली होती तर दुसरीकडे तिच्या मनांत अत्यंत भयंकर विचार येत होते. सांप्रदायाने दिलेला मार्ग अनुसरतांना वाट्यास येतील ते हाल मुकाट्याने सोसावे हे न्याय्य आहे. कारण नवऱ्याच्या वाटेल त्या शब्दांना—वर्तनाला मान तुकावून कोडगेपणाने जिवंत रहाण्यांत स्त्रियांचा खरोखरच कांहीं 'पुरुषार्थ' साधतो काय? पति परमेश्वराच्या कोटीचा समजला जावा आणि स्त्री पशू समजली जावी इतका फरक खुद्द परमेश्वराने दोन्ही जातींत ठेवला असेल काय? अशा प्रकारच्या कल्पना तिच्या मनांतील श्रद्धेला—पूर्व सांप्रदायाच्या अभिमानाला घडाघड घडका देत होत्या. लक्ष्मीने आपल्या हृदयसागराच्या मंथनांतून निघालेले हेही कालकूट स्वतःच प्राशन केले.

भाऊबीज होऊन दहाबारा दिवस झाले. दिवसेंदिवस लक्ष्मीच्या मनांतली खळबळ ओसरत चालली. रंगूच्या नजरेंतून अर्थातच लक्ष्मीचे दुःख सुटले

नाही. पण तिने त्या विषयी उगाच चौकशी करून लक्ष्मीला त्रास देण्याचें मनांत आणलें नाहीं. मात्र कार्तिकी पौर्णिमेला चांदण्यांतलें डोहाळे जेवण करण्याचें रंगूनें ठरवेलें. लक्ष्मीला तिनें आमंत्रण दिलें आणि त्या आनंदाच्या दिवसाची तयारी करण्यांत ती गहून गेली. कार्तिकी पौर्णिमा उगवली. संध्याकाळ झाली. पश्चिमेच्या अंगणांत शशांकाच्या आगमनाप्रीत्यर्थ सध्यानें गुलाल उधळून दिला. इकडे रंगूनें सुद्धा लक्ष्मीच्या केशांत भरण्यासाठीं थोडासा गुलाल एका तबकांत भरून ठेवला. घराकडे जाणाऱ्या पाखरांची मंजूळ किलबिल ऐकत असतांनाच रंगू लक्ष्मीच्या पायांचा आवाज ऐकूं येईल ह्या उत्कंठेनें तिची वाट पहात होती. त्या पक्षांच्या लगबगीपमाणेंच तिची धांदल उडाली होती. रानफुलांची एक सुंदर वेणी तिनें स्वतः हातानें गुंफून तयार केली होती. चंद्रबिंब आकाशाच्या क्षितिजावर आरूढ झालें आणि यौवनमत्ता नारीच्या मंद पण मोहक गतीनें ते वर वर चढूं लागलें. रंगू एकसारखी सारखी आंतवादेर येरझारा घालीत होती. दागतांनच तिनें पाहिलें तों चंद्र पूर्ण प्रकाशानें चमकत होता. लक्ष्मीला द्रोळावणें जावें ह्या विचारानें तिनें सामानाची झांकपाक केली आणि तिनें दाराच्या बाहेर पाऊल ठेवलें. रस्त्याकडे पाठ करून तिनें दार लावेलें आणि ती रस्त्याकडे वळली. तिच्या चेहेऱ्यावर समाधानाची व आनंदाची एक बारीक लंकेर येऊन गेली. लक्ष्मी रस्त्याच्या टोंकाला होती. मंदमंद पावेलें टाकीत रंगूच्याच घराकडे ती येत होती. तिच्या त्या गतीकडे कांहीं वेळ तटस्थपणें पहात रंगू उभी राहिली. नंतर रंगूनें वर आकाशाकडे नजर फिरवली. चंद्रावरून एक फिकट मेघाचा तुकडा मोठ्या गडबडीनें धावत होता. आईच्या अंगाशीं हुस्त्या घेणाऱ्या अल्लड बालकाप्रमाणें तो मेघखंड शोभत होता. रंगूच्याजवळ लक्ष्मी येऊन पोहोंचली. 'आलात !' म्हणून कांहींसें चेष्टेनें कांहीं आनंदानें रंगूनें तिचें स्वागत केलें. दोघी जणी घरांत शिरल्या.

रंगूच्या घरांत लक्ष्मी आजच प्रथम शिरत नव्हती. रंगूची टापटीप व हौस ह्यांची तिला पूर्ण ओळख होती. तरीसुद्धा ती आज आश्चर्यचकित झाली. शिजलेल्या अन्नाचा सुगंध चढूंकडे पसरला होता. लक्ष्मीकरतां पाट मांडून बाजूनें सुंदर रांगोळी काढलेली होती. त्या रांगोळींत मधून मधून गुलाल, हळद वगैरे भरून शोभा वाढवण्याचा यशस्वी प्रयत्न

करण्यांत आला होता. चांदीच्या एका मोठ्या पेल्यांत तांदूळ भरून उदवत्यांचा मोठा थोरला घेस त्यांत लावून ठेवला होता. एका समईत पांच वाती मंदपणें तेवत होत्या; आणि ह्या सगळ्या प्रकारावर देखरेख करण्याकरतांच जणू काय एका झरोक्यांतून चंद्रप्रकाशाचा एक झोत लक्ष्मीच्या पानाजवळ भिंतीवर पडला होता. ती सर्व व्यवस्था पाहून लक्ष्मीला अत्यंत समाधान झालें. तिचें दुःखी अंतःकरण जणू काय अशा प्रकारचें समाधान मिळानें म्हणून धडधड होतें आणि किंचित्मात्र समाधान दृष्टीस पडतांच तें अंतःकरण त्यांतच रमलें.

रंगूनें लक्ष्मीला पाटावर बसवले आणि तिनें तिचें ताट वाढून आणून तिच्यापुढें ठेवले. दुसरे ताट घेऊन रंगू आपल्याबरोबर बसेल अशी लक्ष्मीची अटकळ होती पण रंगूनें जरा विचार करून हंसत सांगितलें, “ तू बैस. मला आज उपास आहे.” त्यावर लक्ष्मी म्हणाली, “ हें काय हो ? माझ्याकरतां कशाला केलांत खटाटोप ? मी एक शीतसुद्धां खायची नाही ह्या अत्रांतलें. तुम्ही वाढून घ्या. त्याशिवाय कांहीं चालायचं नाही.” रंगूला मोठा पेंच येऊन पडला. काय केलें म्हणजे लक्ष्मीची समजूत पटेल हें तिला कळेना. वरें ती ज्या कारणाकरतां लक्ष्मीच्या बरोबर जेवणाचें नाकारित होती त्या कारणाचा नुसता उच्चार लक्ष्मीपुढें केला तरी तिला मरणप्राय दुःख झालें असतें. मनुष्य प्रथम एखाद्या मोहांत पडावा आणि नंतर त्याला त्यांतून बाहेर पडण्याची उत्कट इच्छा असून बाहेर पडतां येऊ नये म्हणजे त्या माणसाची जशी तारांबळ उडते तशीच कांहींशी रंगूची स्थिति झाली होती. लक्ष्मीला कांहींच कारण न सांगतां तिची समजूत करणें जवळ जवळ अशक्य होतें हें रंगू पूर्णपणें जाणत होती. त्याच-प्रमाणें सबब शोधण्यांत कालापव्यय करणें तर अगदींच अनिष्ट होतें. लक्ष्मी ठरावीक वेळापेक्षां अधिक वेळ आपल्या घरांत रहाणें इष्ट नव्हतें. अशा रीतीनें रंगूचा चोहोंबाजूनें कोंडमारा झाला. तिनें अधिक विचार न करतां आपलें ताट वाढून घेतलें आणि ती लक्ष्मीच्या समोर जेवायला बसली. दोघांची जेवणें सुरू झालीं. कां कुणाला ठाऊक, रंगूचे सारें लक्ष दाराकडे होतें. लक्ष्मी आज खरोखरच स्वतःच्या आनंदांत मग्न होती. तीच तपश्चर्येनंतर मधुर सुखाचा झुळझुळ वहाणारा झरा तपस्व्याच्या अंतः-

करणांत उत्पन्न होत असतो. तशीच स्थिति लक्ष्मीची होती. खडतर पति-सेवाव्रताने तिच्या मनोभूमीतून एक दिव्य शक्ति निर्माण झाली होती. त्या शक्तीच्या जोरावर लक्ष्मी मनाची समता ढळू देत नसे. त्या शक्तीच्या जोरावरच लक्ष्मी सदा प्रसन्न असे.

इकडच्या तिकडच्या गोष्टींत दोघींची जेवणें संपलीं. रंगूनें एक विडा लक्ष्मीला दिला. लक्ष्मीनें तो विडा चघळतानांच रंगूचा निरोप घेतला. दारांत लक्ष्मी उभी राहिली. रंगूनें कुंकवाच्या करंड्यांतून तिच्या कपाळीं कुंकू लावले. लक्ष्मीच्या तोंडावर समईचा मंद प्रकाश पडला होता. तोंडांतल्या विड्यानें तिच्या भोटांना रक्तिमा आणला होता. तिच्या डोळ्यांत पावि-व्याचें अलौकिक तेज चकाकत होतें. रंगूला काय वाटलें कुणास ठ उक, ती पटकन खाली लवली आणि तिनें लक्ष्मीला—तिच्या मनोमन असणाऱ्या महालक्ष्मी—देवी समजून नमस्कार केला. रंगूचा कंठ रुद्ध झाला. पूर्वस्मृ-तीनें अथवा लक्ष्मीविषयीच्या प्रेमानें सद्गद होऊन तिनें मानेनेंच लक्ष्मीला निरोप दिला. लक्ष्मीच्या एकेक पावला बरोबर रंगूचा श्वास तिला सोडून जात होता. ती अभागी स्त्री हताश होऊन लक्ष्मीच्या चंद्रप्रकाशाला शोभा आणणाऱ्या मूर्तिकडे अनिमिष नेत्रांनीं पहात राहिली. लक्ष्मी अ पल्या वाटेनें जात होती. आपल्या सान्निध्यानें एक वत्सल अंतःकरण इतकें उचंबळून येत असेल ह्याची तिला कल्पना नव्हती. कवीच्या प्रतिभेप्रमाणें ती आपलेच गूढ शोधण्यांत गुंग होती; आणि कवीच्या कल्पना विलासासारखीच परमेश्वरावराल श्रद्धेची बागशाही फुलवीत होती.

○ ○ ○ ○

कुणाच्या तरी पायांतल्या बुटाचा करकर असा आवाज ऐकून रंगूच्या नेत्रांत चपलता उत्पन्न झाली. येणाऱ्या व्यक्तीची पाऊले मोठ्या खुर्षीत पडत होती. आणि बुटाच्या करकर निघणाऱ्या आवाजाची साथ आपल्या खुलत्या दिलाला देत ती व्यक्ती येत होती. सरळ घरांत येण्यापूर्वी त्या व्यक्तीनें भिंतीवरून डोकावून आंत पाहिले आणि नंतर दारांत बूट काढून ती व्यक्ति आंत आली. लक्ष्मीकरतां केलेला सगळा थाट आतां शेषरूपानें उरला होता आणि एखाद्या साम्राज्याच्या अवशेषाप्रमाणें लक्ष्मीचें उष्ट्र पान्

विह्वलत आलेल्या उदबत्या व फिकट झालेली गुळारंगोळी आपल्या एकवेळच्या वैभवाची व त्यांचा उपभोग घेऊन त्यांना पावन करून घेलेल्या देवतेची साक्ष पटवीत होती. इस्माईल—ती व्यक्ती—येऊन बसला तो लक्ष्मीच्याच पाटावर बसला. रंगूच्या अंतःकरणांत चळबिचल उत्पन्न झाली. तिनें झटकन लक्ष्मीचे उष्टे ताट उचलले आणि दूर ठेवून दिले. इस्माईलला वाटले आज कांहीं तरी विशेष आहे. त्यानें उठून हातपाय धुतले आणि नवीन तयार केलेल्या वाटावर तो येऊन बसला. बाजूला रंगू बसली होती. मघाचेच उष्टे ताट तिनें पुढे घेतले आणि ती आपले अर्धवट राहिलेले जेवण पुरे करू लागली. इस्माईल आणि रंगू ह्यांच्या नात्यांचा उल्लेख मार्गे येऊन गेलाच आहे. रंगू आपल्या नशीबाने पुरी फसली. तिच्या घसरणाऱ्या शीलाला सावरून धरील अशी लक्ष्मी तिच्या पूर्ववयांत तिला भेटली नाही, आणि आज तिला ती लक्ष्मी भेटली ती ती आपले शील हरवून बसली होती. आज जसा इस्माईल तिच्याकडे जेवणास आला होता तसा लक्ष्मी कांचनद्वीपांत येण्यापूर्वी अनेक वेळां येत असे. त्यावेळीं रंगू किती उघडपणे किती प्रेमाने आपल्या त्या मानलेल्या वल्लभाचे स्वागत करीत असे. पण आज तिच्या हृदयावर कसले तरी दडपण पडले होते. इस्माईलच्या दर्शनाने नाचणारे तिचे डोळे आज मुग्ध राहिले आणि हास्याने प्रकाशणाऱ्या दंतपंक्ति कांहीं केल्या उघडेनात.

इस्माईलला हे नवे स्वागत जरा चमत्कारिक वाटले. त्यानें आपल्या पानांतली एक पुरी रंगूच्या पानांत फेकली. त्याला वाटले अशा उपायाने तरी रंगूचे तोंड उघडेल. पण त्याचा प्रयत्न निष्फळ ठरला. रंगूनें आपल्याकडून आनंदी होण्याचा प्रयत्न चालवलाच होता. पूर्वस्मृतीनें तिच्या हृदयावर जोराने हल्ला करण्यास प्रारंभ केला. अज्ञानाने उपभोगलेले सुख पुन्हां मिळावे म्हणून तिचे हृदय घडपडू लागले. तिनें मनांत चाळलेली विरोधी विचारांची खळबळ कशीबशी दाबून टाकली. इस्माईलकडे पाहून ती हंसली. इस्माईल त्या भेदक हास्याने चकित झाला. हातांतला घास त्याच्या हातांतच राहिला. आपल्या वल्लभेचे तें प्रशांत हास्यमुख पहात असेच रहावे असे त्याला वाटून तो तिच्याकडे पहात राहिला. मेघ दूर गेल्यामुळे भेटणाऱ्या शशांककमलिनीप्रमाणे त्या दोघांची दृष्टादृष्ट झाली.

दोघांची जेवणें संपलीं. रंगूनें एक विडा इस्माइला दिला. तिचा हात थरथर कांपत होता. थोड्याच वेळापूर्वी लक्ष्मीच्या हातीं असाच विडा दिला. त्या देवतेची आपण आतांच्या कृत्यानें विटंबना तर करित नाहीना? अशी तिला भीति वाटली. पण संकटांत सांपडलेला मनुष्य जसा बुद्धिभ्रष्ट होतो तशीच ती इस्माईलच्या सान्निध्यांत बुद्धिभ्रष्ट झाली. इस्माइलनें आपल्या खिशांतून एक गळ्यांत घालण्याची सोन्याच्या मोठ्या मण्यांची माळ काढली आणि ती हातावर झेलीत तो म्हणाला, “रंगू, ही घे आजच्या दिवसाची भेट. आज माझी तबेवत फार फार खूष आहे.” रंगूनें माळ घेण्याकरितां हात पुढें केला तो हातांत घेऊन इस्माइल हंसत रंगूकडे पाहूं लागला. प्रियाराधन अशा रीतीनें सुरू झालें. इस्माईलनें आपल्या हातानें ती माळ रंगूच्या गळ्यांत घातली. नव्या अलंकारानें आपल्या प्रियकरणीला शोभा आली कीं तिच्या गळ्यांत पडल्यानें त्या अलंकाराला शोभा आली हें गुलाबी कोडें सोडवण्यांत इस्माइल गर्क होऊन गेला. बाहेर चंद्रप्रकाश प्रत्येक वस्तुमात्रावर सौंदर्याचा मुलामा चढवीत होता. पर-प्रकाशी चंद्राच्या सहवासांत प्रत्येक वस्तुला स्वतःचें विस्मरण पडत होतें. चांदण्याच्या डोहांत प्रत्येक जण गटांगळ्या खात होता. इस्माइल आणि रंगू हृदयार्शी हृदय मिळवून स्वतःला विसरून जात होती. खऱ्या प्रेमाच्या प्रभावांत जात, घंदा, वैभव ह्या सर्व बाह्य गोष्टी विरघळून जातात. ह्याची साक्ष जगाला ते पटवीत होते आणि स्वतःला पटवून देत होते.

इस्माइल जाण्यास निघाला तेव्हां चंद्र आकाशाच्या मध्यावरून अस्त-मानाकडे कलला होता. रंगू दाराच्या बाहेर पडली. तिनें त्या अस्तंगत होणाऱ्या चंद्राकडे पाहिलें. आपलें इस्माईलवरील प्रेम असेंच अस्तास जात आहे कीं काय अशा प्रकारची शंका तिच्या मनांत उद्भवली. तिचें अंतःकरण खिन्न झालें. निर्जीव गोष्टींचा सहवास सुद्धां मनाला चटकालावून सोडतो तर मग प्रेमासारख्या दिव्य सहवासानें मनाची काय स्थिती होत असेल आणि त्या सहवासाचा अंत-अखेर होणार ह्या कल्पनेनें अंतःकरणाला किती वेदना होत असतील ह्याची कल्पना प्रेमी जीवच करूं जाणें. रंगू घरांत परतली तेव्हां आपल्या अंतःकरणांतला कांहीं तरी भाग बाहेर टेवून आली.

आणि इस्माईल—! तो दुप्पट उल्हासानें रंगूच्या घरांतून बाहेर पडला. परत जात असतां त्यावेळीं इस्माईलच्या डोक्यांत कोणत्या प्रकारचे विचार चालले असतील?—जुळवीत आणलेल्या डावांतला शेवटचा दुवा जुळला कीं फत्ते असें आपल्या मनांत तो ठरवीत होता. हातालगतच्या पण हार्ती न आलेल्या यशानें तो शेफारून गेला होता. बुद्धीने मिळवून दिलेल्या विजयाची निशा त्याला आतांपासूनच चढत होती. जातां जातां तो लक्ष्मीच्या घरावरून जात होता. तो किंचित काळ थांबला. शिकारी फासांत अडकवलेल्या सावजाकडे ज्या अभिलाषबुद्धीनें पहातो तशीच नजर इस्माईलनें त्या घरावर टाकली. मग त्या घरात त्याचें सावज कोण होतें हें कळणें शक्य नाहीं. सदीबा अथवा लक्ष्मी कीं दोघेही गुंफलेल्या त्याच्या! जाळ्यांत सांपडणार होती ?

प्रकरण ११ वें

बायको वीक

प्रेमभंगामुळें उदास झालेला मिलिंद ज्याप्रमाणें स्वदेश सोडून निघाला तशीच कांहींशी मल्हारीची स्थिती होती. खेडेगांवांतलें आपलें वैभव व नातेवाईक सोडून लक्ष्मीकरतां 'सप्तसमुद्र' ओलांडण्यांत मल्हारीनें आपल्या एकनिष्ठ अंतःकरणाची प्रेरणा मान्य केली. प्रेमभंगामुळें उत्पन्न झालेल्या निराशेचा आणि दुःखाचा विसर पडावा म्हणून मिलिंद आपल्या प्रेमविषयापासून दूर पळाला. तर तितक्याच तत्परतेनें तशाच प्रकारच्या दुःखांत सतत राहून आपल्या प्रेमविषयाची सेवा करण्याच्या उदात्त हेतूनें मल्हारी लक्ष्मीबरोबर कांचनद्वीपांत आला. स्वतःला उच्च व सुशिक्षित समजणारा मिलिंद आणि प्रेम हा शब्द ज्याच्या भाषाकोशांत नसेल असा मल्हारी ह्यांच्या वर्तनांतला केवढा हृदयस्पर्शी फरक हा ! एक प्रेमाला सूख मानतो आणि त्यागाचा प्रसंग येतांच डोक्यांत राख घालून प्रेमतत्वाला

सोडून देतो तर दुसरा हंसतमुखानें त्या त्यागाला कवटाळून प्रेमाचा शाहीर बनून प्रेमतत्वाची सेवा करण्याकरतां सुखाचा व सर्वस्वाचा त्याग करतो.

लक्ष्मीच्या दुःखांत तिच्या उपयोगी पडावें म्हणून जरी मल्हारी प्रयत्न करीत असे तरी दैव असें विचित्र कीं मल्हारीस अद्याप तशी संधीच प्राप्त झाली नव्हती. उलट ज्या किसनचा मल्हारी तिटकारा करी त्याची शुश्रूषा करण्याचा मात्र त्याच्यावर प्रसंग आला. अशा विरोधी दैवानें मल्हारीच्या अंतःकरणाला चटका लावला. मानवी सामर्थ्य धर्मेडखोरांच्या दृष्टीनें केवढेंही मोठें असलें तरी त्याची वास्तविक किंमत सर्वसमर्थ परमेश्वरापुढें अत्यंत अल्प आहे असेंच मल्हारीला वाटूं लागलें. अत्युच्य बुद्धि-सामर्थ्यानें रचलेल्या योजना झंझावातांत केरकचरा सैरावैरा उडून जावा त्याप्रमाणें परमेश्वरी सत्तेच्या झंझावातांत कुठल्याकुठें नाहीशा होतात आणि एकवेळ येथें अशा शक्तिकार्य करीत होत्या ह्याचा मागमूसही रहात नाही. ह्या कटु पण सत्य जाणीवेपुढें विचारा मल्हारी नम्र झाला. लक्ष्मीची सेवा करण्याचा प्रसंग कधीतरी सान्या आयुष्यांत आपल्याला येईल ह्या गोष्टीची वाट न पहातां प्राप्तपरिस्थितींत जीवित कंठणें मल्हारीला भाग होतें. अशा विलक्षण मनस्थितींत असतांनाच एके दिवशीं संध्याकाळीं किसनचा कांहीं निरोप पोंचवण्याकरतां तो इस्माईलकडे निघाला. इस्माईलच्या खोलीपार्शी येऊन त्यानें पाहिलें तो खोलीला कुलूप होतें. निरोप सांगणें तर अवश्य होतें. तेव्हां कसेंही करून इस्माईलला धुंडाळून काढून निरोप पोंचता केलाच पाहिजे. कांचनद्वीपाची वस्ती तशी फारशी मोठी नव्हती. तेव्हां सगळ्या वस्तीला जरी चक्र मारण्याचें मनांत आणलें तरी फार वेळ लागणार नव्हता. शिवाय वेळ लागला तरी किसनची शिस्त मोडणें म्हणजे स्वतःचा काळ ओढवून घेण्यासारखे होतें. अर्थात् मल्हारी इस्माईलच्या शोधार्थ तेथून पुढें निघाला.

बराच वेळ फिरल्यानंतर मल्हारी जुगाराच्या अब्यावर आला. मागें एकदां वर्णन केलेला धांगडर्धीगा जसाच्या तसा चालूं होता. जुगाराच्या अब्यांत आधुनिक युगांतील समतेचें तत्व पूर्णपणें अमलांत येत असल्यामुळे त्याचे सु (!) परिणाम एक समयावच्छेद करून तेथें दृष्टोत्तरीस येत असत. मल्हारी थोडावेळ बाहेरच उभा राहिला. इस्माईल सदावा वगैरे

तहयात सभासद तेथे होतेच. मल्हारीने इस्माईलला खूण केली. इस्माईल बाहेर आला. इस्माईलने निरोप ऐकला. मल्हारी निघून गेला.

मल्हारीने आणलेल्या निरोपामुळे इस्माईलला विशेष आनंद झाल्यासारखा दिसत होता. तो निरोप ऐकून त्याने कांहीं तरी गोष्ट मनार्थी निश्चित ठरवली. आपण योजलेल्या बेताला खुदाने किती वेळेवर सहाय्य दिले असे वाटून त्याने कृतज्ञतेने आकाशाकडे पाहिले.

खेळ संपला आणि इस्माईलने सदोबाला खूण केली. सदोबा उठले आणि इस्माईलबरोबर चालू लागले. इस्माईलने सदोबाला आपल्या खोळीवर नेले. दार उघडून दोघे आंत गेले. इस्माईलने आपली आराम-खुर्ची उकलली आणि स्वतः त्यावर पडला. सदोबा जमिनीवर बसला. आपल्या दाढीच्या केसांना कुरवाळीत इस्माईल म्हणाला, “हं—पाटील—तुम्हांला आज मी मुद्दाम इकडे बोलावलं. कां ते आलंच असेल तुमच्या लक्षांत ?” सदोबाने ते बोलणे ऐकले, इतकेच नव्हे तर आपल्याला ह्या घरी येण्याचा मान कां देण्यांत आला हेही त्याला कळले. एखाद्या शर्मिंध्या माणसाप्रमाणे त्याने इस्माईलकडे पाहिले. इस्माईलचे डोळे आसुरी आनंदाने नाचत होते. सदोबाच्या दृष्टीतला ओशाळपणा ओळखण्याइतके ते डोळे ठिकाणावर नव्हते. सदोबाकडून जबाब येत नाही हे पाहून इस्माईलने पुन्हां प्रश्न केला, “कां—आमच्यावर इतकी इतराजी केली ? आम्ही कांहीं तुमचा नकळत गुन्हा केला असल्यास कसूर माफ करा. पण ह्याच्या-पुढे—” सदोबा ज्या दत्ताला भीत होते तेच संकट अक्राळविक्राळ रूप धारण करून येत होते. आर्षीच भिऱ्या असलेल्या सदोबाच्या मनाची भीतीने किती गाळण उडाली असेल ह्याची कल्पनाच करावी. ते संकट सदोबाला विराटरूपासारखे सर्वत्र दिसत होते. चहूंकडून आपण त्या संकटांत बुडालो जात आहोत अशा भावनेने त्यांचा दम कोंडल्यासारखा झाला. इस्माईलला कांहीं तरी उत्तर हे दिलेच पाहिजे म्हणून ते म्हणाले, “पण मला कांहीं मुदत—?” सदोबांचे शब्द अर्षवटच राहिले. त्यांनी मुदत म्हणतांच इस्माईलने आपला पाय जमिनीवर जोराने आपटून तोच शब्द इतक्या जोरांत उच्चारला की, हजारो ठिकाणाहून आलेल्या प्रतिध्वनी-प्रमाणे त्या शब्दाने सदोबाच्या कानठळ्याच बसल्या. तो प्रतिध्वनी किंचित्

ओसरतो न ओसरतो तोंच शब्दांचा सडसड वर्षाव सुरू झाला. सदोबा त्या वर्षावांत एखाद्या खुरदून गेलेल्या झुडपाप्रमाणे कांपत होता. इस्माईल गर्जून ओरडला, “मुदत? अझून मुदत मागतां? शरम नाही वाटत मुदत मागायला ? तुम्ही आहांत कोण ? माणूस की हैवान ? इतके दिवस दम घरला तो? तुमच्याकडे पाहून, नव्हे, तुमच्या घरच्या माणसांकडे पाहून !” हे शब्द इस्माईल खोंचून बोलला आणि त्यांचा सदोबावर काय परिणाम होतो हे पहाण्याकरतां किंचित् थांबला. शांतिब्रह्म सदोबा ऐकतच होते. त्यांच्या शरिरांतल्या रक्त वाहिन्यांतले रक्त संथपणे वहात होतें. आपल्या घराविपर्यीं कांहीं अश्लील वाङ्मय हा मुसलमान रचीत आहे हे त्यांना कळत होते कीं नाही हे सांगणे मांठें कठीण आहे. भीतिखेरीज कोणताही विकार त्यांच्या चेहेऱ्यावर दिसत नव्हता. इस्माईल पुढे बोलू लागला, “तुमच्या घरच्या माणसांकडे पाहून आम्ही गय केली. तुमचा संसार सुखाचा व्हावा म्हणून आम्ही तुम्हाला आमची विद्या शिकवली. जवळचा पैसा दिला. तुम्हाला जामीन राहिली—त्या सगळ्यांचे उपकार मोठे छान फेडतां. मराठ्याची जातच बडी काफर, असे आमचे बापजादे सांगत आले. मराठ्याच्या तोंडांत हात घालणे आणि वाघाच्या तोंडांत हात घालणे दोन्ही सारखेच-दोष बेमान ! अंगांत धमक नव्हती, डोक्यांत अक्कल नव्हती, तर बापाचा पैसा कर्जाऊ घेतलास कशाला ? आणि आतां फिरून मुदत मागत ! सूवर ! इराम जादा ! काफर !” तो अग्निवर्षाव एकदांचा थांबला. सदोबा बधिर होऊन गेले होते. आपल्या पितरांचा उद्धार आज एका यवनाकडून होत आहे, आपल्या धर्मपत्नि संबंधी अर्वाच्य शब्द उच्चारले जात आहेत ह्यांचे सदोबांना कांहींच वाटत नव्हतें. किनसच्या क्रूरपणाच्या गोष्टी ज्याप्रमाणे सदोबांना माहीत होत्या त्याच-प्रमाणे इस्माईलच्या किनसच्या दुय्यम अधिकाऱ्याच्या क्रूरपणाच्या कथाही ते जाणून होते. तसाच प्रसंग आला. ह्या ठैतानाचे पैसे आपल्याकडून न फिटले-तर—नको तो भयंकर विचार ! सदोबा गलित धैर्य होऊन त्यांनीं अक्षरशः इस्माईलचे पाय धरले, आणि केविलवाण्या स्वरांत ते म्हणाले, “खान-साहेब, आतां पुन्हां मी मुदत मागणार नाहीं. ही शेवटचीच मुदत. आठ दिवसांच्या आंत तुमचे पैसे व्याजासुद्धां परत करतो. एवढ्या खेपेला गय करा. माझी एकच वेळ परीक्षा पहा. नाहीं म्हणूनका, खानसाहेब, मी तुमचे

पाय घरतों, पण तुम्ही भलतें काहीं मनांत आणूं नका. माझी सगळी स्थिति तुम्ही जाणतांच. तुम्हीच माझे गुरु. तुम्हीच माझे आईबाप.” इस्माईल पुन्हां कडकला, “ पागल, तुझ्यासारखा नादान मुलगा पोटी येतां तर कापून काढला असतां ! कधी सोडला नसता. अरे ज्याला बाप-जाद्याच्या नांवाची इभ्रत वाटत नाही. औरतीच्या—पण जाऊं दे तुला सूवरला काय समजणार ह्या खानदानी गोष्टी? तूं बऱ्या बोलानें पैसे काढ. दुसरें काहीं आम्ही जाणत नाही ! ” किती सत्य गोष्टी इस्माईल बोलून गेला. बापजाद्याची इभ्रत घरणें आणि वाढविणें म्हणजे केवढी नामुष्कीची गोष्ट हिंदू लोकांना वाटते. ह्याची त्या अविंघाला काय कल्पना ? हिंदू जातींतल्या स्त्रियांचा दर्जा किती हीन मानला जातो, हे त्याला काय माहीत ! सदाबाला दूषण देतांना केवढ्या वास्तविक सत्याचें—प्रखर टीकेचें दान त्यानें हिंदुसमाजाला केलें होतें ! सुशिक्षित—सुसंस्कृत समजणाऱ्या हिंदू सुपुत्रांना डोके उघडून झोंपणाऱ्यांना बापजाद्यांची इभ्रत सांगण्यांत काय अर्थ ?

सदाबाला काय बोलवें हें सुचेना. कोणच्या उपायानें प्रस्तुत आपत्ति टळेल हें त्याला कळेना. कोणत्याही गोष्टीचा विचार करण्याची संवथ सदाबाच्या डोक्यांत कधीच नव्हती. किंबहुना विचार करण्यासारख्या काहीं गोष्टी जगांत आहेत असें सुद्धां त्याला वाटत नसावें. त्या विचाराव्यवर जेव्हां विचार करण्याची—एवढेंच नव्हे तर ताबडतोब विचार करून त्या-प्रमाणें आचरण करण्याचा बिनतोड प्रसंग येऊन ठेपला, तेव्हां त्याची अत्यंत अनुकंपनीय स्थिती झाली. सर्व भेकड लोकांचा एकच मार्ग शरण जाणें तो तर सदाबा अमलांत आणून चुकले होते. त्याचा इस्माइलवर काहींच परिणाम होत नव्हता. चारी बाजूंनी वणवा पेटावा आणि त्यांत एखादें हरीण सांपडावें तशी सदाबाची स्थिती झाली. शेवटीं सदाबानें विचार करायचा असें ठरविलें. सदाबाचे विचार सुरू झाले. फार दिवस टाणबंदी ठेवलेल्या घोड्याप्रमाणें सदाबांचा विचारवारु जागजागीं अड्डें लागला. उलटमुलट फिरूं लागला. इतकेंच नव्हे तर आपल्या आवडत्या धन्याला आपणाला आजपर्यंत शीण न देण्याच्या उपकाराबद्दल लाथाच्या स्वरूपांत आभारप्रदर्शन करूं लागला. सदाबा विचार करून बोलले, “ खानसाहेब, आपण म्हणतां तें खरें ! मी आजपर्यंत मुदत मागायला नको होती. पण

तुम्ही पहातांच आहां कीं मजजवळ तांब्याचा तुकडा ठेवून मी तुम्हांला कांहीं दिलें नाहीं असें कधीं झालं आहे का ? बायकोच्या अंगावरचे सगळे दागिने मी आपल्या तांब्यांत पूर्वीच नाहीं का दिले ? आतां तुम्ही असं करा...” “सदोबा आपला अत्यंत खोल विचार पुढें मांडूं लागले— “माझ्या पगारांतून फेड करून घेत जा—म्हणजे जाईल तेव्हांच फिटून सारं कर्ज !”

“तर, तर, इस्माईल डेटाळणीच्या स्वरानें म्हणाला, “तसाच बडा अंमळदार आहेस किनई—इजार पांचशें रुपये दरमहा जसा कांहीं घांत येतो—म्हणे माझ्या पगारांतून फेडून घ्या—पंचवीस टिकल्या पगार नाहीं अन् पांचशें रुपयांची फेड करतो—तें कांहीं नाहीं—तू वाटेला तें कर आणि माझे पैसे मोज—”

सदोबा पुन्हां विचार करूं लागले, एखादा नाटाळ विद्यार्थी अभ्यासांत चुकारतट्टपणा करूं लागला म्हणजे ज्याप्रमाणें एकच घडा त्यास पांचदां दहादां लिहावा लागतो तशीच विचारान्या सदोबाची स्थिति होती. आजपर्यंत त्यांनीं चुकवलेला विचाराचा घडा त्यांना पुन्हां पुन्हां गिरविण्याची शिक्षा देव करीत होता. सदोबा असहाय्य होऊन मुकाट्यानें ती शिक्षा भोगीत होते. आजपर्यंत चढत असलेला (अर्थात् त्याच्या मतानें) नशिबाचा तारा आतां गोते खाऊं लागला. साक्षात् लक्ष्मीसारख्या अस-णाऱ्या बायकोबरोबर ज्यांचा संसार होऊं शकला नाहीं अशा अभद्र गुणांचें तें बाळ कर्जानें नाडलें गेलें. इस्माईलसारखा सैतान आपल्या भक्ताची कसोटीच पहात होता. अगदीं शेवटचें म्हणून सदोबा म्हणाले, “खानसाहेब—मला तर कांहींच सुचत नाहीं—तुम्हींच सांगाना एखादा उपाय—तुम्ही म्हणाल तें मी ऐकेन—पण मला वांचवा हो—मला ह्या कर्जांत मारूं नका—” त्या अजागळ भक्ताचें तें स्तवन ऐकून इस्माईल फारच प्रसन्न झाला. त्यानें आपणापुढें अगतिक झालेल्या त्या वीराकडे (!) एकवार समाधानानें पाहिलें. त्याच्या मनाला फार फार संतोष झाला. टाकलेला डाव बरोबर जुळला ह्या विजयाच्या उन्मादानें त्यानें विकट हास्य केलें आणि तो म्हणाला, “—उपाय ? अगदीं सोपा—कर्ज फिटत नसेल तर—तर—वीक आपली बायको आणि हो मोकळा—”

प्रकरण १२ वें

‘ मला काय त्याचें ? ’

:

कर्जातून मोकळा होण्याचा अत्यंत सोपा उपाय इस्माईलने सांगितला आणि सदोबांनै ऐकला. घरांतल्या शेळ्याभेंढ्या विकायला सांगितल्या असल्या तर एखाद्यानै कदाचित् विरोध केला असता; कांहींसा सात्विक संताप त्याला आला असता पण सदोबा असले खंबीर की त्यांना प्रत्यक्ष आपली घर्मपत्नि विकायला सांगितली तरी त्यांनी थोडासुद्धा विरोध केला नाहीं, किंवा त्यांच्या मनांत त्या विक्रय सूचनेने विशेष गोंधळ माजला नाहीं.

तो उपाय ऐकून सदोबा इस्माईलच्या घरून निघाले. दारांपासून कांहीं हातावरून कुणीतरी इसम अंधारांत निघून गेल्यासारखा त्यांना वाटला. पण स्वतःसंबंधीच्या भीतीत चूर असलेल्या सदोबांनी तो कोण होता ह्याचा फारसा विचार केला नाहीं. ते घोपटरस्त्याने आपले घर गांठीत होते. तो इसम त्यांच्या मागोमाग जात होता. सदोबाशी कांहीं तरी बोलावें अशी त्याला फार उत्सुकता असावी. कारण एकदां दोनदां त्याने तसा जलदीने जाऊन सदोबाला गांठण्याचा प्रयत्न केला. पण कां कुणास ठाऊक, त्याचा विचार एकदम बदलला आणि तितक्या झपाट्याने त्याने आपला मार्ग बदलला. सरसर पावले टाकीत तो मिलिंदाच्या खोलीजवळ आला आणि त्याने जोराने दारावर थाप मारली. आंतून मिलिंदाने दार उघडले. मल्हारीला पाहून आश्चर्याने मिलिंद उद्गारला, “ कोण मल्हारी-ह्यावेळी कुठे इकडे—” मिलिंद आणखी कांहीं विचारणार होता पण मल्हारीच्या मुद्रेकडे लक्ष जातांच तो थबकला. मल्हारीचा संताप—इतका थरास गेलेला संताप-मिलिंदाने अद्यापपर्यंत पाहिला नव्हता. मिणभिण जळणाऱ्या दिव्याच्या प्रकाशांत चेहेऱ्यावरच्या रंगाची आळटापालट जरी ओळखूं येण्यासारखी नव्हती तरी पण स्थूलमानाने दिसणारे फरक सुद्धा स्तिमित करण्यासारखे होते. मल्हारीच्या नसानसांतून संताप खवळून वहात होता. नव्हे एखाद्या वेगवान जलप्रवाहाप्रमाणे धाडधाड उड्या टाकीत चालला होता. त्या संतापाच्या लहरी हातांतून निसटून जाऊं नये म्हणून

त्याने हाताच्या मुठी घट्ट दाबून धरल्या होत्या. खोर्लीत शिरल्यावर कांहीं वेळ तसाच गेला. मिलिंदाचा प्रश्न मल्हारीने ऐकला किंवा नाही हे सांगता येत नाही, पण त्याने एक तीव्र दृष्टीक्षेप केला आणि तिक्त स्वरांत तो एवढेच म्हणाला, “नादान माणूस” भावनाप्रधान मिलिंदाला त्या शब्दांचा उलगडा झाला नाही, तरी पण मल्हारीच्या भावनांच्या प्रवाहाला तोंड फुटले हे त्याला त्या दोन शब्दावरून दिसले. मिलिंदाने मल्हारीचा हात हातांत धरला आणि मृदु स्वरांत तो म्हणाला, “मल्हारी-कुणावर आज तू इतका रागावला आहेस? स्वतःला का उगाच त्रास करून घेतोस?” त्या सहानुभूतीने मल्हारीच्या उसळून वाहाणाऱ्या रागाला बाध घातला गेला. अकारण काळजी वाहाणाऱ्या मिलिंदाच्या मुखाकडे त्याने तटस्थपणे कांहीं वेळ पाहिले. लगन तो थोडा शांत झाला. त्याने विमनस्कपणे उत्तर दिले, “मिलिंद-कांहीं तरी भयंकर प्रकार घडणार एवढे खास-काय ते मला नक्की सांगता येत नाही, पण ह्या साऱ्यांचा संबंध तिच्याशी आहे. तिच्याकरता हे सगळे चालले आहे. तिच्यावरच कांहीं तरी संकट ओढवणार.” मल्हारीच्या ह्या उत्तराने मिलिंद अर्थातच विशेष ‘प्रकाशीत’ झाला नाही. म्हणून त्याने पुनः विचारले, “अरे पण हे-सगळे हे-सार-ह्याचा अर्थ काय ?” त्यावर सावकाशपणे मल्हारीने इस्माईलच्या घरी घडलेला सगळा प्रकार सांगितला. तो प्रकार सांगत असतांना तो प्रसंग त्याच्या डोळ्यापुढे उभा राही आणि त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या रागाने त्वेषाने तो वर्णन करताना अडखळे. लक्ष्मीची होणारी विटंबना लक्षांत घेतांच मिलिंद सुद्धा चेतला. संसर्गानेच नव्हे तर खरोखरच अगदी आंतून त्याचे अंतःकरण पेटले. चहुंवाजूनी अंधःकारमय झालेल्या त्याच्या आयुष्यांत लक्ष्मीच्या रूपाने, गुणाने एक दिव्य किरण वास करित होता. पण इस्माईलसारखा राहू त्याही किरणाचा खग्रास ग्रास करायला जोराने धावत येत होता. एखाद्या भेसूर कल्पनेप्रमाणे त्या भावी चित्राची पडछाया मिलिंदाच्या अंतःपटावर पडून त्याचे चित्त विचलित झाले. त्याचे लक्ष मल्हारीकडे गेले तों मल्हारी कांहीं तरी स्वतःशीच विचार करित होता. कव्हा कव्हा त्याचे विचार उच्चारूपाने बाहेरसुद्धा पडत होते, त्यांतील कांहीं शब्द मिलिंदाच्या कानावर पडले. मल्हारी म्हणत होता, “बेहेतर आहे जान गेली तर! पण त्या मुसं-

ड्यापुढें तर त्या गाईची कुरबानी होऊं देणार नाही. ” मिलिंदाचे विचाराचः ओष आतां पूर्णपणें मल्हारीच्या भावनेशी मिळता झाला होता. तें मल्हारीचे त्वेषाचे शब्द ऐकून तो म्हणाला, “ हो हो, मल्हारी तूं आणि मी आपण दोघे त्या मुसलमानाला पुरून उरूं—आपल्यासमेर लक्ष्मीची विक्री करील म्हणजे—विशद काय त्याची—खांडोळी खांडोळी करून टाकूं त्याच्या हाताची. ”

कांहीं वेळ त्या संतापाच्या भरांत दोघेही गप्प बसले. एखादी वावटळ निघून गेल्यावर ज्याप्रमाणें तिचे परिणाम सूक्ष्मपणें पहातां येतात तशीच कांहींशी स्थिति रागानें बेफाम झालेल्या माणसाच्या बाबतींत होत असेत. त्या वावटळीनें अगदीं हलकीं पानें पाचोळा व धुरोळा हींच काय ती क्षणकाल असा धुमाकूळ घालतात कीं, पहाणाराला त्याक्षणी तरी वाटतें केवढी प्रचंड शक्ति ! पण ती निव्वळ भूल असते. एखाद्या घमेंडखोराच्या शब्दाप्रमाणें निव्वळ डोळ्यांत टाकलेली ती धूळ असते. ह्या बाह्य स्वरूपांनें माणूस नेहमींच फसतो. कुठल्याही प्रसंगाचें मुळीं वैशिष्ट्यच हें असतें. त्याच्या बाह्य उप्रतेमुळें कुणालाही त्याच्या अंतरंगाचा ठाव घेण्याचें धाडसच होत नाही. मिलिंद आणि मल्हारी ह्या दोघांचा राग असाच एखाद्या वावटळीसारखा होता. शब्दाचा धुरोळा जरी खूर उडाला तरी प्रत्यक्ष मंकटाच्या दगडाचा कोपरासुद्धां त्या वावटळीनें हालला नाही. इस्माईलची खांडोळी करायची हें खरें पण मांजराच्या गळ्यात ही गांठ बांधायची कशी ? आकाशाला गवसणी घालायची कशी ? शांत झालेल्या मिलिंदाला आणि मल्हारीला हेच प्रश्न नंतर भंडावू लागले. एखादा उदात्त स्वरूपाचा ठराव पास केल्यानंतर त्या सभेंतले वाग्भट त्या ठरावाचा अंमल कसा करावयाचा ह्या विचारानें गोंधळून जातात आणि बहुतेक प्रसंगां आपण ठराव केला. आपण आपलें कर्तव्य केलें, त्या ठरावाची अंमलवजावणी करण्याचें काम आतां देशाकडे आहे असा फसवा व्यामोह स्वतःवर पांघरून स्वस्थ बसतात. तशीच अगतिक स्थिति विचाराच्या मिलिंद—मल्हारीची झाली. इस्माईलची कांचनद्वीपांत केवढी हुकमत चालते हें त्या दोघांना पूर्णपणें ठाऊक होतें. इस्माईलच्या शक्तीस विरोध करील, यशस्वी प्रतिकार करील, अशी एकच शक्ति अवघ्या कांचनद्वीपांत होती.

पण त्या शक्तीकडून इस्माईलला विरोध व्हावा अशी अपेक्षा करणे आणि प्रत्यक्ष परमेश्वराने आपली माया आवरून ह्या जगताची मुक्तता करावी अशी अपेक्षा करणे दोन्ही सारखीच ! इस्माईल म्हणजे किसनसारख्या अत्यंत प्रबल सैतानाने उत्पन्न केलेली एक भयंकर माया होती. किसनरूपी शंकराने आपल्या तपश्चर्येचे फळ म्हणून उत्पन्न केलेला तो भस्मासूर होता. त्या भस्मासुराने सगळ्या कांचनद्वीपांत येमान घालायला सुरवात केली होती. त्याच्या सपाट्यांत सांपडेल ती वस्तू त्याला वश होत होती अथवा भस्मीभूत होत होती. स्वतःच्या शक्तीचा स्वतःलाच मारक असा कटु अनुभव भोगण्याचे नशिबी येणे ह्यासारखे खडतर प्रायश्चित्त दुसरे कोणते असणार ! मिलिंद आणि मल्हारी अगतिक झाले. त्या प्रचंड आसुरी शक्तीपुढे अत्यंत सात्विक पण दीनवृत्तीचे ते तरुण किंकर्तव्यमूढ बनले. किसन आपल्याला सहाय्यक होईल का ? किसनच्या सहाय्याची अपेक्षा करणे म्हणजे चोराच्या सहाय्याला एखादा दरवडेखोर बोलावण्यासारखेच आत्मघातकीपणाचे होते. मग काय करायचे ? शब्द बोलून गेलो, प्रतिज्ञा उच्चारून बसलो पण पुढे काय ? ह्या प्रश्नाने मिलिंद आणि मल्हारी ह्याची अंतःकरणे अगदी तळापासून हलवली गेली. त्या खळबळीने दोघेही अत्यंत अस्वस्थच झाले.

+ + + +

ज्यावेळी मल्हारी आणि मिलिंद अशा प्रकारची विचार-विकारांची आंदोलने सहन करीत होते, त्याचवेळी सदोबा निराळ्या प्रकारची आंदोलने सोशीत होते. ज्या प्रश्नाने त्या दोन तरुणांना अस्वस्थ करून सोडले होते तो प्रश्न सदोबाची परीक्षा पहात होता. सदोबा विचार करीत होते. त्यांच्यापुढे त्यांची तंबाखू एका बटव्यांतून बारीक डोळ्याने त्यांच्याकडे पहात होती. जणू काय आपल्या भक्ताने आपले सेवन करण्याचे सोडून हा जो विचारसेवनाचा नवा उपक्रम सुरू केला होता त्याबद्दल रागावून अगदी फिरंगटून ती तंबाखू बटव्याच्या एका कोपऱ्यांत जाऊन बसली होती. सदोबा मधून तिच्याकडे आपला बत्सल हात नेत पण ती अवमानित स्त्रीप्रमाणे त्याच्या हाती मुळीच लागत नसे. सदोबा बसले होते त्या

ठिकाणी पूर्ण अंधार होता. जणू काय त्यांच्या अंतःकरणांतिल अंधारानेंच बाहेरच्या विश्वव्यापी अंधाराला साथ होऊन सदोबाला धीर देण्याचें काम चालविलें होतें.

सदोबा आपल्या विचार गेहांतील कोळीष्टकें झाडीत होते. त्यांच्या पुढचा प्रश्न अतिशय सरळ आणि साधा (अर्थात् त्यांच्या दृष्टीनें) होता. त्या प्रश्नाचा एवढा मोठा विचार तरी का करायला हवा? हेंच त्याला समजत नव्हतें. पण मूर्ख लोकांचा कुठल्याही प्रसंगांत दुसऱ्याचें अनुकरण करण्याचा अथवा कांहीं तरी करून स्वतःला फसविण्याचा—स्वतःला कर्तव्य निष्ठ भासवण्याचा जो सांप्रदाय आहे त्याला अनुसरूनच सदोबा वागत होते. एखाद्या चिकित्सकाचा आव आणून सदोबा बसले होते, आणि विचार केला असें भासवीत होते. त्यांनीं आपल्या तुटपुंज्या अकलेचे दोन विभाग केले आणि दोन कोंबडीं झुंजवणाराप्रमाणें ते त्या दोन विभागांना समोरासमोर नाचवीत होते. त्या दोन विभागांची झुंज चालूं असतां सदोबाला मोठें समाधान वाटत होतें. इस्माईलविषयीची त्याची भीति आतां कुठल्याकुठें पळाली होती. त्यांनीं पुढील प्रश्नांची समाधानकारक विल्हेवाट लावली होती.

सदोबांनीं आपल्या अभिनव पद्धतीनें त्या प्रश्नाची विल्हेवाट लावली होती. त्यांच्या दोन विभागांची प्रश्नोत्तरे मननीय होती. ते दोन्ही विभाग पुढीलप्रमाणें प्रश्न आणि उत्तरांचा तमाशा करीत होते व त्यांतले सोंगाडे सदोबा झील ओढीत होते.

एक विभाग विचारीत होता, “ बायकोला विकणें म्हणजे काय ? ”

दुसरा विभाग तत्परतेनें उत्तर देत होता, “ आपल्या नडीच्या वेळीं एखादी वस्तू विकण्यासारखेंच ! ”

प्रथम विभाग विचारी, “ बायको म्हणजे काय ? ”

दुसरा विभाग “ खरंच बायको म्हणजे काय—हा प्रश्नच करणें मुळीं वेडेपणाचें आहे. बायको म्हणजे काय, एवढा विचार करणें म्हणजे भलत्याच गोष्टीला महत्त्व देणें—बायको—समजा एखाद्याच्या घरचा कामाचा पसारा वाढला म्हणजे तो नाहीं कां तीन चार बायका करीत ? त्या ठिकाणीं

बायको म्हणजे वाढत्या कामाचा पसारा आवरण्याकरतां कायम करारानें घेतलेली स्त्री—तोच कामाचा पसारा कमी झाला—घन्यावर एखादा प्रसंग आला तर त्या तीन चार बायकांपैकी एखादी विकून टाकली म्हणून कुठें बिघडलें? त्या तीन चार असतात म्हणून काय त्या बायका नव्हेत? आणि ही एकटी म्हणून हिच्यासंबंधी तेवढा विचार करायचा? तिचा उदे उदे करायचा? तिला डोक्यावर चढवायचें? ही कुठली रीत—हा कुठला व्यवहार? ते कांहीं नाहीं. प्रसंग आला तेव्हां कुणी तरी आपला मुलगा चिरून त्यांचें मांस शिजवून पाहुण्याला जेवूं घालतेंच कीं नाहीं ?”

सदोबा सैतानानें वेदाचा आधार घेतला. चिलियावाळाचें हवन करून अतिथि धर्मपालन करणाऱ्या उदात्त स्त्रीच्या नांवाला सदोबांनी असा अहेर केला. पूर्वपरंपरेचा आधार घेऊनमुद्धां सदोबाचें समाधान होईना. आपला प्राण जाण्याचा संभव उत्पन्न झाला असतां बायकोची फिकीर करायची—तिला जतन करायची हा कुठला न्याय ? सदोबा अशा रीतीनें आपलें अंतःकरण पटवीत होते. पण कां कुणास ठाऊक, त्यांचें चित्त समाधान पावेना. त्यांच्या समोरच एका रकट्यावर लक्ष्मी गाढ झोंपेंत निजली होती. आपल्यासंबंधी आपल्याभोवती कांहीं तरी विशेष प्रक्षुब्ध वातावरण होत आहे ह्याची तिच्या पवित्र मनाला कल्पनाही नव्हती. आकाशांत विजांचा कडकडाट चालूं असतांना आणि प्रतिक्षणीं त्या विजेच्या कोसळण्याची घास्ती असतांना एखादे कोवळें पान अगदीं अलडपणें खुशाल नाचत असावें. स्वतःच्याच चिमुकल्या जीवनानें डोलत असावें, तशीच लक्ष्मीची स्थिती होती. तिच्या जीवनाचें चिमुकलें पान पुत्रपदाच्या विश्वासावर पूर्ण समाधानांत रंगलें होतें. तें पान खुडून टाकून त्याचा चोळामोळा करून, स्वतःच्या आसुरीवृत्ति शांतविण्याकरितां इस्माईलसारखा अघम तयारी करीत होता, ह्याची त्या पानाला कल्पनाही नव्हती. मल्हारीमिलिंदासारखे तरुण आपल्या जीवाचें रान करून तें पान वाचवण्याच्या विचारांत असतील अशीही अपेक्षा त्या चिमण्या जीवाला नव्हती. फार काय असा, घकाघकीचा मामला चालूं असतां प्रत्यक्ष, आपल्या धर्मपत्नीचें पातिव्रत्य प्राण संकटाच्या असंत नजीक असतां, तें पातिव्रत्य रक्षण करण्याची ज्याच्यावर नैतिक जबाबदारी तो—तो तिचा पति एखाद्या खुशाल चेंडू प्रमाणें अगदीं स्वस्थ राहून ती घडपड पहात होता.

पति आणि पत्नि ह्यांचे संबंध तो जाणीत नव्हता. स्वतःचें उदरंभरण व प्राणरक्षण ह्या करतां बाकी कोणत्याही गोष्टीचा विचार करायला तो तयार नव्हता. त्याची स्वतःची जवळ जवळ खात्री झाली होती. त्यानें अत्यंत पोक्त विचार करून ठरवले होतें कीं इस्माईलनें आपली बायको काढून नेली तरी आपण होऊन त्याला अडथळा करायचा नाहीं, इतकेंच नव्हे तर त्याला आपण होऊनच आपल्या बायकोला घेऊन जा आणि मला कर्ज-मुक्त कर असें म्हणावयाचें. विशेषतः उत्तरोक्त बाणेदार विचारानें व निश्चयानें सदोबाला वाटलें आपण आपल्या जबाबदारीतून सुटलों. आतां ह्यापेक्षां ह्याबाबतीत आपण काय अधिक करणार ? एवढें झाल्यावर कांहीं ह्योवो सदोबांना वाटत होतें—‘ मला काय त्याचें ?’

प्रकरण १३ वें

‘ पापाची पार्श्वभूमि ’

मुंबानगरीतील एका राजरस्त्यावर निरनिराळ्या मनोवृत्ति माणसांचे देह धारण करून स्वैरपणें वावरत होत्या. कुणी घोड्याच्या गाडींत एकटेच एक बसून लक्ष्मीचे आपण एकटेच वल्लभ आहोंत अशा समजुतीनें पेटेंत बसून चालले होते. अर्थातच अशा लक्ष्मीवल्लभांचें लक्ष पायवाटेनें जाणाऱ्या गरीब बिचाऱ्या मजुरांकडे अथवा कारकुनीपेशा स्वीकारून त्यांतच आपल्या शरीराचा ‘ जोहार ’ करायला निघालेल्या कांहीं कारकुनांकडे असे. त्या हीनदीन प्राण्यांची स्थिति समोर असल्यामुळेंच त्या लक्ष्मीकांतांना समाधान वाटत असे. त्या समाधानाची एखादी दुसरी ‘ प्लेट ’ घशाखालीं जाते न जाते तोंच लक्ष्मी थोड्या उच्चस्वरूपांत एकाद्या चकचकाणाऱ्या मोटारगाडीतून ‘ पों पों ’ असा आवाज करीत त्यांच्या समोरून जणू काय त्यांना धिकारून निघून जाई. मोटारीच्या रंगानें पूर्वोक्त पुरुषोत्तमांचे डोळे दिपून जात. तिच्या घडघडणाऱ्या आवाजानें ह्यांच्या काळजाचा ठाव सुटे आणि तिच्या गतीनें तर जन्मभर

आपण घडपडतों तरी ह्या चंचल लक्ष्मीचा हात तर दूरच राहो पण तिच्या चरणधूलीचा एखादा कण तरी हस्तगत करतां येईल किंवा नाही हा विचार मनांत येऊन क्षणापूर्वी स्वतःला श्रीमंत समजणारे पण आतां 'गरीब विचोर' झालेले खिन्न होत ! निराश होत ! आणि क्वचित् प्रसंगी ह्या खिन्नतेचा सूड त्यांना वाहून नेणाऱ्या मुक्या जनावरांवर काढीत ! जगाचा न्यायच असा चमत्कारिक आहे. सुखानें चार घांस ज्यांना मिळतात त्यांनीच आपल्याला अधिक सुख मिळत नाही, म्हणून अर्धपोटी-उपशी रहाणारांना छळावें ! हे रुचिवैचित्र्य-हे आचारवैचित्र्य खरोखरच दुःसह असतें पण तें निरंतर रहावें ह्यांतच रहस्यमय संसार भरला आहे, नव्हे भरून उरला आहे. गाडीघोड्याचे घनी आणि मोटारचे घनी लक्ष्मीच्या मार्गे अशा चुरशीनें धावत होते-स्वतःशीं अत्यंत असमाधानी होते. त्याच-वेळीं एखादा मजूर निटळाच्या घामानें कमावलेल्या 'दरिद्री लक्ष्मीचा' उपभोग एखाद्या रस्त्याच्या कडेला बसून घेताना दिसून येऊन भूमातेनें कडेवर घेतलेलें तें लेंकरूं अत्यंत गलिच्छ दिसे. पण सात्विकतेचें पाणी त्यांनहीं चमके आणि क्षणकाल दृष्टि मोहून टाकी. परोपजीवी वृक्षांवर वाढलेल्या बांडगुळाप्रमाणें एखाद्या आंधळ्याला रस्त्यावरच दिसून येत. संसाराच्या सुखकर सुरवातीला फळाफुलांचा नैवेद्य दाखवावा म्हणूनच की काय एखादा 'टिकिट कलेक्टर' प्रवाशांचा मूर्खपणाचा फायदा घेऊन लुबाडलेल्या चारदेन आप्यांत एखादी फुलाची वेणी व एखादेंच मोसबें घेऊन आपल्या त्या स्टेशनवरील एर्टीतच जातांना दिसे. मुंबईतली लक्ष्मी अशा प्रकारें नानारूपें धारण खरून आपल्या भक्तगणांना खेळवीत होती, आणि त्या राजरस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनी उंच मान करून उभ्या राहिलेल्या इमारती कुणी टक्कारून तर कुणी आपल्या खिडक्यांचे डोळे किलकिले करून तीं रूपें पहात होत्या. जडत्वानें नटलेल्या त्या इमारती म्हणजे आपली वस्तीस्थानें अथवा विलासगृहें ह्याच एका दृष्टीनें सामान्य जन त्यांच्याकडे पहात असल्यास नवल काय ?

जडसृष्टीचें तें आवरण भेदून त्या इमारतीकडे पहाणारा-त्या राजरस्त्यावर वावरणाऱ्या निरनिराळ्या मनोवृत्तीकडे आणि बहुविध रूपांत नटलेल्या लक्ष्मीकडे पहाणारा-ह्यांचें अंतरंग आपल्या भेदक दृष्टीनें निरखून

त्यांचा विचार करणारा—एखादा साधु अथवा सैतान त्या ठिकाणी होता काय ? साधु म्हणा अथवा सैतान म्हणा पण एक व्यक्ति मात्र एका विवि-
 क्षित इमारतीकडे पहात पहात चालली होती. तिसऱ्या मजल्यावरच्या
 एका खिडकीत एक लहानशी तुळशीची कुंडी टांगली होती. कुंद झालेल्या
 हवेंतून क्षणकाल मोकळा सुटणारा वारा त्या तुळशीला मधूनच स्पर्श
 करून जात होता. खिडकीत एक तरुणी आपल्या लहानग्या मुलीला
 आपल्या उराशी किंचित मोकळेपणाने धरून रस्यांतली मौज पहात होती
 त्या मुलीचे गोंडस हात आपल्या आईच्या गळ्याभोंवती स्वरुपेने क्रीडत
 होते. भुसभुशीत अशा वाळूच्या किनाऱ्यावर सागराची चिमुकली लाट
 ज्याप्रमाणे अगदी अलडपणे त्या वाळूत घुसते आणि तेथेच रमते, तशीच
 त्या मुलीच्या हातांची स्थिति होती. भूमातेप्रमाणेच ती वत्सलमाता
 आपल्या लेकरांकरतां क्षणांत पाण्याहून पातळ होत होती, तर क्षणांत
 हिमालयाप्रमाणे शांत गंभीर होत होती. किसन तो प्रकार पहात होता.
 नव्या दृष्टीने हिंदुस्थानांत परत आलेला किसन फिरून प्रत्येक वस्तूत नाविन्या-
 चाच अनुभव घेत होता. साध्या गोष्टींतल्या असामान्यत्वाने त्याची दृष्टि
 तरळत होती. त्या विशिष्ट इमारतीतली ती आई लेकरांची लीला पाहून
 किसन स्तब्ध होता. त्याच्या दृष्टीसमोरचा काळ वेगाने कशांत तरी विलीन
 होऊं लागला. आणि उलट्या गतीने आपल्या उदरांतली अस्पष्ट झालेली
 चित्रे भराभर किसनच्या नजरेसमोर सरकवूं लागला. किसन आपल्या
 पायांने पुढे चालला होता पण ती त्याच्या मनःचक्षूसमोर सरकारांनी चित्रे
 त्याला सारखी मागे मागे खेचीत होती. त्याचे चित्त त्या तुळशीत टांगून
 राहिले होते आणि त्याचा जीव त्या गवाक्षाभोंवती चकरा मारीत होता.
 शारिरीक आणि मानसिक शक्तींचा परस्परांच्या विरुद्ध असा अटीतटीचा
 सामना चालला होता. किसन परतला. त्याने नीट त्या इमारतीच्या पायऱ्या
 चढण्यास सुरवात केली. कोणती चमत्कारिक जिज्ञासा त्याच्या अंतःकर-
 णांत उदित झाली होती ? तो तिसऱ्या मजल्यावरच्या त्या खोलीसमोर
 येऊन उभा राहिला. अगदी एखाद्या पूर्ण माहितगाराप्रमाणे त्याने आजू-
 बाजूला पाहिले. त्या खोलीच्या दारावर एक छोटी पाटी लावली होती
 आणि अ. ना. घायकुटे ही अक्षरे येणाऱ्या जाणाराकडे मोठ्या कौतु-

कानें टवकारून पहात होती. किसननें ही अक्षरें वाचलीं. एक काळ असा होता की, आपल्या नांवाची पाटी—किसननें आत्मसंयमन केलें. त्या खोलीच्या किंवा आंत उभ्या असलेल्या तरुणीचा अथवा तिच्या मुलीचा कुणाचाही विचार करावयाला तो थांबला नाहीं. सरसर तो जिऱ्याच्या पायऱ्या उतरला आणि पुऱ्यां त्यानें रस्ता आक्रमण्यास सुरवात केली.

किसन रस्त्यावर आला तेव्हां त्याच्या मनाचें आंदोलन बरेंच कमी झालें होतें. आजपर्यंतच्या शिस्तीच्या विरुद्ध झालेल्या वर्तनानें किसन स्वतः-वर संतापला. त्यानें एक 'टॅक्सी' बोलावली आणि उद्दिष्ट स्थळाचा निर्देश करून तो तीत बसला. मोटारगाडीची घडघड सुरू झाली. आणि वेगानें एकामागून एक रस्ते टाकीत ती मोटार चालू लागली. 'कोटांत'ल्या एका गर्ळीत यांत्रिक सामानाचें एक जर्गी दुकान होतें त्याच्यासमोर गाडी थांबली. किसन गाडीतून उतरला. द्वाररक्षक पुढें हाऊन त्यानें अदबीनें सलाम केला, किसननें आपल्या नांवाची परिचय पत्रिका त्या नोकराच्या हाती दिली. तो नोकर ती पत्रिका घेऊन दुकानाच्या मुख्याजवळ गेला.

'राजा--किसन--कांचनद्वीप' हीं अक्षरें वाचतांच सगळ्या दुकानांत एकच गडबड उडाली. दुकानचा मुख्य अत्यंत तत्परतेनें किसनजवळ येऊन उभा राहिला. पाश्चात्य पद्धतीनें दोगांची भेट झाली आणि किसन आपल्या उद्दिष्ट कार्याकडे वळला. त्यानें निरनिराळीं यांत्रिक सामुग्री पाहिली आणि त्याला जें जें यंत्र अगर त्याचे सुटे भाग घ्यावयाचे होते त्यावर त्यानें खुणा केल्या. चांदी सोनें देऊन किसननें लोखंड विकत घेतलें. कांचनद्वीपांत सोऱ्याचा धूर निघावा. लक्ष्मीनें आपल्या कृपेची अपेक्षा करीत तिष्ठत एखाद्या दासीप्रमाणें आपल्यापार्शीं रावावें म्हणून किसननें नव्या योजनेकरतां नवी यांत्रिक सामुग्री खरेदी केली. त्या खरेदीत त्याचा बराच वेळ मोडला. यंत्र कसें पाठवावयाचें वगैरे संपूर्ण माहिती देऊन किसन निघाला. दोन अडीच तासांत किसननें अर्धा लाख रुपयाची खेरात करून टाकली. किसन जेव्हां दुकानांतून बाहेर पडला तेव्हां ते यंत्राचे काळे काळे भाग उघड्या बोडक्या दगडासारखे आपल्या घन्याकडे पहात होते. आम्ही तुझे होत आहोंत. तुला जगांत राक्षसी शक्ति प्राप्त होत आहे असेंच जणू काहीं तें यंत्र किसनला सुचवीत होतें. त्या राक्षसी

शक्तीनें आपण खरोखरच कोणचा अर्थ अथवा अनर्थ साघणार आहोंत ह्याची थोडी जरी कल्पना किसनला आली असती तर तें यंत्र विकत घेण्याची त्याची आस्था कदाचित् लयाला गेली असती ! भविष्य वाणीनें आपला मंत्र अगदीं अस्पष्ट आवाजांत किसनच्या कार्नी जपला असता पण मानवी जीविताचा दुबळेपणा वाढविणारी शक्तीच जर त्या जीविताच्या दुबळेपणावर अवलंबून आहे तर तें सहाय्य भिळणार कसें ? किसनची मोटार बोरीबंदर स्टेशन टाकून सरदारगृहाच्या रस्त्याकडे चालली होती. एका वळणावर दोन मोठाल्या टाक्या उंचावर उभारल्या होत्या. त्या ठिकाणी एक वृद्ध मुसलमान भटारी रोटी व शाक तयार करून ती फेरीवाले वगैरे लोकांना विकून आपलें उदरभरण करीत असें. त्याची शेगडी नेहमीं पेटलेली असे. जणू काय त्या मोठ्या श्रीमंत समजल्या जाणाऱ्या शहरांत दारिद्र्याचे निखारे कसे सतत प्रज्वलीत आहेत ह्याचें ती शेगडी एक छोटेसें प्रतीकच होती. तो वृद्ध मुसलमान आपल्या गिऱ्हाईकाची तब्येत फार खूष ठेवी. प्रथम फक्त रोटी व थोडी शाक देऊन नंतर आपण आपल्या गिऱ्हाईकावर मोठी मेहेरबानी करीत आहोंत अशा भावनेनें थोडी चटणी अथवा इतर काहीं मसालेदार पदार्थ तो देई. तें बिचारे गिऱ्हाईक एवढ्या अल्प सेवेनें ते खूष होई. तो मुसलमान आपल्या गिऱ्हाईकाला सदोदित अमीर सरदार साहेब असल्याच नांवांनें हाक मारीत असे. त्या शब्द लाघवानें अर्थातच ते खूष होत. तेवढ्यांत एखादा विनोद करी आणि म्हणे, “ खानसाहेब, आम्ही जर अमीर-उमराव तर आमचे पोर्शिंदे आपण म्हणजे साक्षात् जाहांपन्हाच म्हटलें पाहिजे. दुसऱ्याला सरदार म्हणून स्वतः सार्वभौम होण्याची शकल नामी तर खरीच. ” अर्थात् सर्वत्र मंडळी त्या विनोदानें हंसत.

बाह्यतः जरी एका साध्या खानावळीचें स्वरूप त्याठिकाणीं दिसत होतें तरी एखाद्या गुप्त पोलिसाच्या चातुर्याला व कल्पनाशक्तीला वाव देणाऱ्या कित्येक गोष्टी तें घडत. रोज रात्री अकराच्या सुमाराला एक अगदीं वृद्ध स्त्री आपली काठी टेकीत हळू हळू तें येई आणि थोडा वेळ त्या दोघांचें संभाषण होई. त्यावेळीं कुणी गिऱ्हाईक तें असलें तरी ती स्त्री आपलें संभाषण थांबवीत नसे. त्याचप्रमाणें अगदीं पहाटेस एक करड्या घोड्याची

गाडी तेथे येऊन थांबे. लगेच तो मुसलमान उठून अदवीने त्या गाडी-जवळ जाई आणि ठराविक काम करून परत येई. ती स्त्री आणि ती गाडी दूतकथा नेमाने येत की दूरान्वयाने कां होईना पण परस्परसंबंध कांही तरी होता हे खास.

किसनला त्या सर्व गोष्टी माहित असाव्यात, निदान त्या मुसलमान भटान्यासंबंधी त्याला कांही तरी विलक्षण वाटत असावे. त्या विशिष्ट वळणावर मोटार येतांच किसनने 'शोफर' ला गाडी थांबवण्याची खूण केली. आपल्या नेहमीच्या गिऱ्हाइकांपैकी कुणी तरी आले असेल ह्या आकाक्षेने तो मुसलमान किसनच्या गाडीजवळ आला. किसनला अगदी लवून त्याने मुजरा केला आणि आपल्या नेहमीच्या मिष्टास भाषेत तो म्हणाला "सरदार साहेबा फर्माथीये बंदा मालिकेवास्त खडा है !" त्या शब्दांतले सारे स्वर किसनला कळले किंवा नाही हे सांगता येण्यासारखे नाही पण एका साधारण करपलेल्या रोटीकडे बोट करून ती आपणाला पाहिजे असे त्याने त्या भटान्याला सांगितले. हुकमाची तामीली होतांच किसनने एक दहा रुपयाची नोट त्या वृद्ध मुसलमानाच्या हातावर ठेवली आणि किसनने मोटार हाकण्यास आपल्या 'शोफर' ला सांगितले. तो मुसलमान त्या एकंदर प्रकाराने थक्क झाला. त्याने आपल्या आयुष्यांत अनेक प्रकारचे बरे वाईट लोक पाहिले होते; त्याने स्वतः अनेक बरी वाईट कामे करून विषयी श्रीमंतापासून बक्षिसे पण पारखली होती. पण करपलेल्या रोटीचे दहा रुपये देणाऱ्या काय म्हणावे ? असा पागल की उमराव त्याने आजपर्यंत पाहिला नव्हता. अशा प्रकारची 'आपत्ति' त्याच्यावर आजपर्यंत कोसळली नव्हती. अनपेक्षित सुखाने मनुष्याची वृत्ति त्या सुखाच्या खरेपणाबद्दल साशंक होते. तशीच त्या मुसलमानाची स्थिति झाली. त्याला शंका आली की ती नोट खोटी तर नव्हे ? पण नीट निरखून पहातां त्याला ती नोट खरी असल्याचे आढळून आले व त्याच बरोबर आपणाला मिळालेले सुखही खरेच अशी त्याची खात्री होऊन तो साहजिकच त्या सुखांत रमला त्या सुखाचे निरनिराळे आकार करून एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे तो त्या सुखाच्या वाळुंशी खेळू लागला.

त्या मुसलमानांचे सुखमय कल्पनांचे मनोरे भराभर चढत होते तर किसनच्या कल्पनामय जगांत दरिद्री नारायणाचा संसार दासळत होता. भिरभिणाऱ्या रथ चकावरोबर किसनचा कल्पनावारू बेफाम सुटला होता. त्याच्या बाजूला पडलेल्या त्या करपलेल्या रोटीच्या तुकड्याने त्याच्यासमोर पूर्ण ब्रह्म उभे केले. कित्येक वर्षांपूर्वीची गोष्ट! किसन कल्पनेत तरंगू लागला, स्वतःच्या भूतकालीन चारित्र्यांत इळूइळू समरस होऊ लागला. जगाच्या अत्यंत निष्ठुर बाजारांत लाकडी बाहुलीइतकी सुद्धा आपली किंमत नव्हती, अंगांत एकही असा गुण नव्हता की ज्याच्या जोरावर पोटाची भूक एकवेळ तरी भागेल. अशा असाह्य स्थितीत आपण असतांना एका मुसलमानाने आपल्या ओठां अन्नाचे कण घातले—आपले कंठांतून चाललेले प्राण परतविले. आपण हिंदू ह्या गोष्टीचा केवढा अभिमान घरला होता—केवढी घन्यता मानीत होतो. पण एका हिंदूच्याच विश्वासघाताने आपण संसारांतून उठलो. आपल्या गोजिरवाण्या मुलाबाळांना आंचवलो. अन्नूचे दिवाळखोर बनलो आणि सर्वांवर कळसच रचायला आपले प्राणही आपणाला सोडून जात होते. असे कोणते अनुवंशीक गुण ह्या हिंदूजातींत आहेत की त्यांनी परकीयांच्या सेवेसाठी तळहातावर शीर घ्यावे पण स्वजातीयांच्या चिमूटभर सुखासाठी भरलेली मूठ उघडू नये ? स्वप्नांतांतले लोक अन्नांच्या कणाकणाकरतां वणवण भटकत असतांना, जे न आपल्या जातीचे न आपल्या घर्माचे त्यांच्यासाठी पैशाचा पुरवठा ह्या देशांतून व्हावा ! स्वतःची प्रजा पाण्यावांचून तडफडत असतांना सत्ताधिकार्यांची कुत्रे दुधाच्या सागरांत बुचकळून निघावीत ! शिव शिव ! कोण ही आत्मवंचना आणि परप्रतिष्ठेची अघोर लालसा ! !

किसनची मोटार राज-महाल हॉटेलच्या दाराशी येऊन उभी राहली. किसन खाली उतरला. मोटारवाल्याचे भाडे चुकते करून त्याला पुन्हां दुसऱ्या दिवशी सकाळी येण्यास सांगून किसन आपल्या खोलीकडे वळला. दुसऱ्या मजल्यावर एक प्रशस्त दिवाणखाना किसनने स्वतःकरतां कायम भाड्याने घेऊन ठेवला होता. किसन त्या दिवाणखान्यांत शिरला तेव्हां संध्याकाळची वेळ होऊन जिकडे तिकडे विशुद्धीप प्रकाशत होते. साऱ्या मुंबईचे स्वरूप पालटत होते. सायंकाळचा मंद आणि शीतल वायु सर्व

दिवसाच्या श्रमांचे परिमार्जन करण्याकरतां ठायीं ठायीं एखाद्या खऱ्या लोककल्याण करणाऱ्या पुढाऱ्याप्रमाणें फिरत होता. त्याच्या सेवेचें गुप्तदान प्रत्येकाला रिझवीत होतें. निरनिराळ्या क्षोभकारक विचारांनीं तप्त झालेलें किसनचें मस्तक त्या वायूच्या मुग्ध सेवेनें शांत झालें. शांततेकरतां अनंत काल घडपडणारे किसनचें हृदय थोडा वेळ ती विश्राम पावले.

दुसरा दिवस उजाडला. किसननें तोंड वगैरे धुतले. इतक्यांत एक नोकर कॉफीचा पेला घेऊन आला. किसन कॉफी घेत असतांच सकाळीं आलेल्या वर्तमानपत्रावरून नजर फिरवीत होता. प्रमोद-खद्योत-कोलार-वगैरे चुरचुरीत वर्तमानपत्रापासून तो 'मॉडर्न रिव्ह्यू' सारखा भारदस्त मासिकापर्यंत किसन सर्वांना एकाच मापानें मोजीत होता. नोकर बाजूला उभा होता. किसनला काय लहर आली कोण जाणें ? त्यानें त्या नोकराला विचारलें.

“शारंग, तुला एक काम सांगितलें तर करशील तुला योग्य मोबदला मिळाला तर ?”

“सरदारसाहेब, आपण काम सांगा. मग मोबदला. आधी मनाप्रमाणें काम झालें तर सेवेची कदर करा. ”

“बरोबर ” किसननें एक पाकीट शारंगच्या हातांत दिलें. तें पाकीट देत असतां जणूं कांहीं आपण आपलें भविष्यच शारंगच्या हातीं देत आहोंत असा उत्कट भाव किसनच्या मुखावर दिसत होता. पाकिटावर पत्ता लिहिलेला होता. एका अतिशय प्रख्यात वर्तमानपत्राकडे देण्याकरतां तें पाकीट होतें. त्या कामाविषयी आवश्यक त्या सूचना किसननें शारंगला दिल्या आणि संध्याकाळच्या आंत तें काम करण्यास सांगितलें.

वास्तविक किसनसारखी कर्तव्यदक्ष माणसें सहसा आपलीं कामे दुसऱ्याच्या हातीं देत नाहींत. पण त्या पाकीटांतलें कामच असें विशिष्ट स्वरूपाचें होतें कीं किसन स्वतः तें करू शकत नव्हता. कांहींतरी अलंघनीय अडचण त्याच्या वाटेत होती. स्वतःच्या कामांत दुसऱ्याची मदत, मेहरबानगी घेण्याचा त्याच्यावर पहिलाच हा प्रसंग होता. अगदीं नाईलाजानें किसननें तें काम शारंगच्या हातीं सोपविलें होतें.

आघल्या दिवशीं सांगितल्याप्रमाणें मोटार दाराशीं येऊन थांबली. शॉफरनें गड्याहार्ती आपण आल्याची वर्दी दिली. किसननें कपडे केले आणि आपल्या कामाकरतां तो निघाला.

ज्यावेळीं राजमहाल हॉटेलच्या पुढच्या दरवाजानें किसन बाहेर पडला त्यानंतर थोड्याच वेळानें मागील दारानें शारंग आपल्या कामाकरतां निघाला. मुंबईसारख्या शहरांत पूर्णपणें मुरलेला असल्यामुळे शारंग आपल्या नियोजित कार्याला निघाला तेव्हां अर्थातच त्याला कुठेही घोटाळण्याचें अथवा गांगरण्याचें कारण नव्हतें. ट्रामच्या फाट्याजवळ येऊन त्यानें ट्राम पकडली आणि तीत जाऊन तो बसला. ट्राम साधारण वेगांत असतानाच तो आपल्या नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें मोठ्या चपळीनें खाली उतरला. तो ज्या बाजूला उतरला त्याच्याच विरुद्ध तोंडाला त्याचें इष्ट स्थल होतें. बारा फूट लांबीचा एक मोठा बोर्ड एका इमारतीवर लावलेला होता. Advertising universal Bureau अशी मोठाली अक्षरे त्या बोर्डावर रंगविली होती. शारंग दोन तीन मजले चढून गेला आणि एका खोलीच्या दाराजवळ येतांच त्यानें घंटा वाजवली. दार उघडलें गेलें आणि शारंग आंत शिरला. एका कोपऱ्यांत टक्कल पडलेला एक गृहस्थ आपल्या कामांत अगदीं गढून गेला होता. शारंग आंत येतांच त्या गृहस्थाजवळ गेला आणि त्याला सलाम करून त्यानें किसननें दिलेला लखोटा त्याच्या हातीं दिला.

त्या गृहस्थानें तो लखोटा फोडला आणि आंतील मजकूर वाचला. त्याबरोबर त्याच्या मुंबया आकुंचन पावल्या आणि तो शारंगकडे पाहूं लागला. चष्म्याच्या दोन्ही काड्या दाबीत तो म्हणाला, “ही जाहिरात देणारे आपणच कां ! शारंगनें नकारार्थी मान हलवली.” त्यावर तो गृहस्थ लखोटा शारंगच्या पुढें करीत म्हणाला, “मग ही जाहिरात आम्हांला घेतां येत नाही. आमचा आणि पोलिसखात्याचा नेहमीं संबंध येतो. ही जाहिरात संशयास्पद आहे आपण परत घेऊन जा.” शारंगला त्यानंतर तेथें थांबणें शक्यच नव्हतें. तो मुकाट्यानें जिना खाली उतरला आणि त्यानें परत जाणारी ट्राम पकडली. ट्राममध्ये बसल्यावर अर्थातच

त्याची जिज्ञासाजागृत झाली. त्याने जाहिरातीचा कागद उकलून वाचण्या-करतां आपल्यापुढे धरला. त्यांत पुढील मजकूर होता.

“ आमची दोन आपत्ये हरवून आज वीस वर्षे झालीं आहेत त्यांचा शोध आम्हांस सांगितल्यास आम्ही त्यास कल्पनेबाहेर बक्षीस देऊं. अपत्यांची खूण—एक अत्यंत सुंदर मुलगा—एक तितकीच सुंदर मुलगी—क्ष. ”

जिज्ञासेची झांकलेली मूठ उघडली गेली पण त्यांत जें काय सांपडलें त्यामुळे शारंगची जिज्ञासा रतिमात्र कमी झाली नाहीं. उलट तो अधिकच गोंधळांत पडला. वीस वर्षांनंतर आपल्या मुलांच्या शोधाबद्दल जाहिरात देणारा किसन खरोखरच गूढ असला पाहिजे.

किसनचें असें काय रहस्य आहे कीं, ज्याचा स्फोट जाहिरातीच्याद्वारे आज वीस वर्षांनीं व्हावा ? ह्याच्यापुढचें विचार अर्थातच शारंगच्या डोक्याला पोळण्यासारखें नव्हते. म्हणून फक्त चर्मचक्षूंची जिज्ञासा भागवून घेऊन अंतःकरणाच्या घडपडीकडे लक्ष न देतां शारंग आजूबाजूला पाहूं लागला.

× × × ×

संबंध दिवसाच्या श्रमानें क्लान्त झालेला किसन विश्रांतीकरितां म्हणून बिलान्यावर पडला. उद्यां कांचनद्वीपाला आपण जाणार ह्या विचारानें त्याला बरे वाटलें. मुंबईच्या संबंध खेपेंत त्याला आनंद असा झालाच नाहीं. त्याला सारखें उदास वाटत होतें. आपल्या अंतःकरणांत काहींतरी विलक्षण गोष्टीची उलथापालथ सुरू आहे असें त्याला वाटत होतें. कशाचीतरी भूक लागून त्यासाठीं आपला जीव तडफडतो आहे. आपण आजवर जें जें कमावलें त्यानें आपल्याला आजच्या घडीला यत्किंचितही सुख होत नाहीं. सुखाच्या वृत्ति पार महीरून जात आहेत. क्षणाक्षणाला आपल्या जीवनांतलें तेज नष्ट होत आहे. कणाकणानें पण निश्चितपणें आपल्या मनाचा खेत्रीपणा ढासळत आहे. महीरणाच्या सुखाच्या वृत्ति, नष्टप्राय तेज आणि खेवणारा धीर कसें सावरले जाणार ! त्या अस्वस्थतेच किसननें एक गोष्टीचें मासिक वाचण्याकरतां घेतलें. जरा इकडे तिकडे चाकून

त्यानें एक गोष्ट वाचण्यास सुरवात केली. गोष्टीच्या सुरवातीनें मोहून तो ती गोष्ट वाचू लागला. गोष्ट पुढीलप्रमाणें होती.

“ मान्यवर मित्राचे सेवेशी. कृ. सा. न. वि. वि. आपली नवी कृति आतांच हातीं आली. आपला व माझा जो जिव्हाळ्याचा संबंध आहे तो ध्यानीं ठेवून मी आपल्या पुस्तकावर अभिप्राय देणें हें किती कठीण काम आहे त्याची आपणांला कल्पना नसावी आणि म्हणूनच आपण माझ्यावर ही अत्यंत विकट जबाबदारी लादीत आहां. एकीकडे आपणांविषयींचें गाढ प्रेम व दुसरीकडे आत्यंतिक आदर अशा कचाटींत सापडून मला हें अभिप्राय देण्याचें काम करणें भाग आहे. आपल्या कादंबरीची भरमसाट स्तुती केली तर आपण माझ्या खरेंपणाविषयीं साशंक व्हाल. आपलें भाषाप्रभुत्व—स्वभाव, रेखन कौशल्य आणि कथानक हीं सर्वच चांगलीं साधलीं आहेत. त्यांत दोष काढण्यास कुठेंच जागा नाहीं. दोष काढण्यास कुठेंच जागा नाहीं असें म्हणणें म्हणजे आपली कृति अमानुष आहे असेंच म्हणणें होय. दोषातीत कृति असणें हें मानवतेचें ध्येय आहे पण तीच कृति दोषविरहित नसणें ह्यांतच तिच्या मानवतेचें खरेंखुरें चिन्ह आहे. कुठल्याही प्रस्थापित झालेल्या लेखकाच्या कृतीवर टीका करताना ही एकच गोष्ट बहुधा विसरली जाते. आपण आपल्या ग्रंथांत जी प्रेमाची मीमांसा केली आहे ती सखोल असली तरी त्यांत अज्ञान अनुभवाच्या जलाची ओळी नाहीं. प्रेम ही भावना निष्ठाप असते आणि म्हणूनच अंतःकरणाच्या ह्या सर्वश्रेष्ठ प्रवृत्तीस अत्यंत उच्च दर्जाचा अधिकार मिळावा हें आपलें म्हणणें सकृदृशनीं बहुजनसमाजाला पटेल. कित्येक तरुणांन स्वतःच्या अंतःकरणानें प्रतिबिंब म्हणून त्या ओळी चित्राच्या चौकटींत बसवण्यासारख्या वाटतील, पण त्यांतच फार भयंकर असें मोहाचें आवरण आहे. ह्याच मोहपटलानें कित्येक आयुष्ये धुळीस मिळालीं आहेत प्रेमाची अथवा इतर कुठलीही भावना केवळ आपल्या अंतःकरणांतून निघाली म्हणून तिला प्रामाण्य द्यावें हा नियम जर सरसहा पाळला गेल तर काय अनर्थ कोसळतील ह्याची आपणांला कल्पना नाहीं. माझ्या म्हणण्याची सत्यता आपणांस पुढील गोष्टींवरून पटेल असें वाटतें. नीतीची

बाहेरच्या खिडकीतच एक पितळी पिंजरा टांगलेला होता. ती स्त्री दाराशी येतांच त्या पिंजऱ्यातील पोपटानें 'राम-कुंवर' म्हणून साद घातली. त्या स्त्रीनें 'निहाल' म्हणून ती आंत शिरली. आपली घणीन आली म्हणून 'निहाल' पिंजऱ्यांत आनंदानें नाचूं लागला. झोंक्यावर बसून झोके घेऊं लागला. तें दृश्य पहात तो गृहस्थ दाराच्या बाहेरच उभा राहिला. आजही त्या स्त्रीनें आपणांला अवमानिलें ह्याचा त्याला खेद झाला. त्या पिंजऱ्यांतल्या पोपटाप्रमाणेंच त्याचें अंतःकरण आंतल्याआंत आशेनें आनंदानें कांहीं काळापूर्वी नाचत होतें. त्या पोपटाला थोड्या वेळानें त्याची घनीण कुरवाळील-प्रेमानें त्याला खायला देईल, पण आपण दिवसानुदिवस असेंच तिच्या प्रेमासाठीं आतुर होऊन उत्सुक होऊन शेवटीं निराश होणार. ती स्त्री वर गेली आणि तिनें पिंजऱ्याच्या आडून खाली उभ्या असलेल्या गृहस्थाकडे पाहिलें. तिला त्याची कीव आली. तिनें आपल्या मोलकरणीला त्याला बोळावण्यास पाठवले. तो गृहस्थ वर आला. त्याला वाटलें आपण घन्य झालों. आपली प्रणय-पिपासा पुरी होणार. आपल्यासारखा भाग्यवान् साऱ्या त्रिभुवनांत-! अरेरे पण हें काय ? दिवाणखान्याच्या दारांतच तो थबकला. त्रिभुवनाच्या मोलाचें सौख्य हस्तगत करायला सरसावलेला प्राणी अशा कोणत्या दैवी कोपानें थबकला-थिजला ? त्या गृहस्थानें खोलीच्या आंत पाऊळ टाकले. त्याची पावले जणू काय त्यांच्यावर पृथ्वीचा अथवा त्याच्या पापाचा भार पडल्यामुळेच जड जड पडूं लागलीं. हृदयाची चवचाल वृत्ति नाहीशी होऊन त्या ठिकाणी कसली तरी अती विलक्षण ओढणी लागली. त्याच्या हृदयाचें स्पंदन त्याला ऐकूं येईल इतक्या जोरानें होऊं लागलें. त्यानें आपली बावरलेली नजर त्या खोर्लात टाकली. एका कोपऱ्यांत शृंगारलेला छपरपलंग होता. त्याच्यावरची स्वच्छ जाळीदार मच्छरदाणी रस्त्यांतून दिसत असे. ताडीच्या दुकानावर बाह्यभागी जशी ताडीची एखादी शाखा लावून ठेवतात व त्यामुळे हा गुत्ता आहे-हें एक सार्वजनिक स्थळ आहे असें सुचवले जातें तशीच ती जाळीदार मच्छरदाणी पाहून हेंही एक अन्य प्रकारचें सार्वजनिक स्थळ आहे असें कित्येक गुलजार शृंगारिकांना

वाटे. तो गृहस्थ त्या मंचकावर बसला. त्याची नजर--त्याचे प्राण दाराच्या समोर टांगलेल्या एका भव्य चित्रावर खिळून गेले होते.

ती स्त्री एका चांदीच्या पेल्यांत दूध घेऊन आली. पण त्याची ती विमानस्क स्थिति पाहून ती आश्चर्यचकित झाली. तिला तो अनुभव अयंत नवा होता. उल्लू पागलाचें अशा प्रकारचें अभिनव स्थित्यंतर तिनें अद्याप-पर्यंत पाहिलें नव्हतें. शिष्टाचाराला (?) अनुसरून ती त्याच्यापुढें येऊन उभी राहिली. तिनें उसनें हंसूं ओठावर आणलें. त्याच्या हृदयांत कालवा-कालव सुरू झाली. एकाद्या उंच डोंगराच्या शिखरावरून अत्यंत निर्दय-पणें आपला कडेलोट होत आहे असें त्याला वाटलें. सर्भोवारची हवा विरळ होत चालली असावी. पायाखालची जमीन आपला आधार काढून घेऊन दूरदूर पळत असावी. चहूंकडे अग्नीच्या ज्वाळा आपला ग्रास करण्याकरतां आभल्या जिभा सरसावीत आहेत असें त्याला वाटलें. त्यानें त्या स्त्रीचा हात हातीं धरला आणि अगदीं असाह्यतेनें तिच्याकडे पहात त्यानें तिला कातरस्वरानें विचारलें, “ ती कोण ? ” त्यानें समोरच्या चित्राकडे आपला थरथर कांपणारा हात दाखवला.

त्या स्त्रीनें किंचित् घोटाळून उत्तर दिलें, “ माझी आई ! ”

डोक्यावर वीज पडावी त्याप्रमाणें त्याला घक्का बसला. त्याच्या नेत्रांतून अविरत अश्रूधारा सत्रूं लागल्या. त्यानें एक मोठा उसासा टाकला. अगदीं गद्गदस्वरात तो एवढेंच म्हणाला, “तर मग बाळे-तूं माझी मुलगी.”

हाय ! पुरुषधर्माची कोण नीच अवस्था ?

पापी मनुष्याचा किती भयंकर अधःपात ! प्रत्यक्ष पोटच्या पोरीविषयी असली भावना मनांत उत्पन्न होण्याइतकी घोर निद्रा पापी अंतःकरणाला प्राप्त व्हावी ! पशुंप्रमाणेंच माणसांना नात्याची ओळख नसावी. सर्वच व्यवहार पशुवत् व्हावे. घन्य घन्य पुरुषांच्या पापमय आचारांची आणि जगाचें शासनव्रत चालवण्याच्या अहंकाराची !

माझी गोष्ट संपली. मी ह्यापेक्षां अधिक लिहीत नाही. आपण सूत्र आहात. ह्या गोष्टीचा अर्थ आपण लागेल तसा लावावा. एक सत्य गोष्ट म्हणून ती मी आपणांपुढें लिहून पाठवली आहे. आपल्या पुढील लेखनांत माझ्या ह्या गोष्टीचा आपणांस उपयोग व्हावा हीच माझी इच्छा. ’

गोष्ट वाचून संपतांच किसनने हातांतील पुस्तक वाजूला टाकलें. त्याचें मन सुन्न होऊन गेले. कसा विचार करावा हेंच त्याला कळेना. त्या गोष्टीतलें प्रखर सत्य त्याचें अंतःकरण कांपीत चिरीत गेलें. सत्याचा निष्ठुरपणा किती तीव्र असतो ह्याचा त्याला अती कठोरपणें प्रत्यय येत चालला. किसन हताश झाला. त्या एका लहानशा गोष्टीने त्याच्या अंतःकरणांत हलकल्लोळ उडवून दिला. वावटळीत सांपडल्या पानाप्रमाणें त्याची अवस्था झाली होती. त्या वावटळीतून बाहेर निघण्याचें त्याला सामर्थ्य नव्हतें. जिवाचे हाल होत असूनसुद्धा त्या वावटळीतच तरफडत रहाण्याला त्याचें दैव त्याला भाग पाडीत होतें. सुखांच्या राशीशी खेळणारा किसन एका साध्या गोष्टीने दैवाच्या हातचें खेळणें बनला होता. त्या गोष्टीतलें “पशूप्रमाणें माणसाना नात्याची ओळख नसावी” हें एकच वाक्य थेट त्याच्या हृदयाला भिडलें होतें. तर मग स्त्रिया सर्वथैव श्रेष्ठ काय ? पुरुष ज्याप्रमाणें आपल्या मुलीवरसुद्धा कामुक वासना ठेवू शकतात तशा स्त्रिया आपल्या मुलांच्या संबंधी व्यभिचारी भाव ठेवतात काय ?

एक की अनेक प्रश्न किसनच्या मनांत उभे राहिले. ती प्रश्नांची फौज जणूकांहीं आपल्याला कांहींतरी भयंकर शिक्षा करण्याकरतां पुढें पुढें नेत आहे असें त्याला वाटलें. स्वतःच्या आयुष्याचें सिंहावलोकन करावें म्हणून त्यानें आपली मान वळवली. भ्रष्ट झालेल्या सतीचे शाप आणि कुमारीकाचे तळतळाट त्याच्या कर्णरंध्रांत तापलेल्या शिंद्याच्या रसाप्रमाणें शिरले. आपल्या आयुष्याची वाट पापांच्या राशीनेच भरली आहे. ती पापाची रासच आतां आपल्यावर कोसळून कडाडत आहे. हिरण्यकश्यपूप्रमाणें आतां आपली अवस्था होणार. आपली पापें नारसिंहाचें रूप घेऊन आपल्या पोटांत आपली तीक्ष्ण नखें खुपसणार. आजवर ज्यांना दीन हीन समजत आलों त्या अबलाच शेवटीं सबला ठरणार ! त्याच आपला सूड घेणार. किसनची दृष्टी तरळू लागली. त्याच्या दृष्टीसमोर अनेक भेसूर आणि भयानक चित्रें तरंगू लागलीं. पण सर्वांत अत्यंत भेसूर असें एकच चित्र होतें. त्याच्या दृष्टीसमोर अग्नीच्या रसांत लिहीलेली “लक्ष्मी” ही अक्षरें घडाडून पेटलेल्या ज्वालेप्रमाणें नाचत होती. ह्याच ज्वालेत आपली

सर्वाहुती होणार, किसनला भीति वाटू लागली. त्याचा धीर सुटला. त्या अग्नीपासून वाचवावे म्हणून तो ओरडण्याचा यत्न करू लागला, पण त्याची जीभ कोणीतरी आंत आंत ओढीत होतें, पापाच्या पार्श्वभूमिनें आपलें भक्ष्य आपल्या कराल दाढेंत धरलें होतें आणि भावी सुवाच्या कल्पनेनें ती पार्श्वभूमि आसुरी आनंदांत दंग होती !

प्रकरण १४ वें

‘ वाघीण ’

मार्गशीर्षाचे शाळूदिवस ! शाळूभोवत्याप्रमाणेंच पृथ्वीची संगत सोडून सूर्यकिरणें भरभर पळत होते. कांचनद्रीपांतल्या मजुरांच्या झोपड्यावरून सूर्याच्या किरणांनीं आपले तेज केव्हांच काढून घेतलें होतें. मजुरांच्या टोळ्या आपापल्या घराकडे परत येत होत्या. एखाद्या मेंढपाळानें आपला मेंढरांचा कळप हांकून लावावा त्याप्रमाणें मेलेल्या अंतःकरणाचे ते मजूर पारतंत्र्याच्या एकाच शृंखलेनें बद्ध होऊन आपला जीवनक्रम चालवीत होते. सूर्याच्या स्नेहाला पारख्या झालेल्या त्या झोंपड्यांतून चोरट्या अंधाराची पाऊलें हळू हळू उमटत होती. त्या पदाघातानें दलित झालेली वनश्रीसुद्धां खिन्न आणि उदास दिसत होती. झाडाझुडपांच्या पानांतला रस गारडून गेला होता. अकाल वृद्धत्व पावल्यामुळें वनश्रीच्या मुखावर मुरकुत्या पडल्या होत्या. उत्साही पानांची खळबळ स्तब्ध झाली होती. वृक्षांच्या कटीखांद्यावर खेळणारा वारा कुठें तरी दुर्मुखला होऊन दडून बसला होता. पृथ्वीची वत्सलता थरकांप भरल्याप्रमाणें सुन्न झाली होती. असें कां ? कशाच्या भीतीनें वनश्रीनें आपलीं पानें मिटून घेतलीं होती ? कोणत्या भेसूर आशंकेनें वाऱ्याचे नृत्य थांबलें होतें ? कुठल्या कठोर आघातानें निर्झराचें संगीत मुकें झालें होतें ? वसुंधरेच्या सच्छील कन्येवर एखादा दुरात्मा आपल्या पापी हाताचा पाश टाकणार म्हणून हें मनोमालिन्य पसरलें होतें काय ? एखाद्या सतीच्या पातिव्रत्याचा दौळत-जादा होणार म्हणून हा श्वसन-विरोध चालू होता काय ? काय अशी

आपत्ति येणार होती ! कोणता अधम आपल्या पशुवत् आचरणानें सूर्य-चंद्राच्या तोंडांना काळोखी फासण्याच्या उद्योगांत गढून गेला होता ?

पण हें काय ! ही कुणाच्या पाउलांची चाहूल ? ती चाहूल ऐकतांच वनश्रीनें आपले कान टवकारले ! संकटाचा घाला अंगावर झेलीत असतांना वनश्रीनें एकदांच हालचाल केली. नंतर सर्वत्र स्तब्धता पसरली. जणू निसर्गातली चलनशक्ति त्या पाउलांच्या मागोमाग जात होती. ती पाऊलें पुढें पुढें सरकू लागली. त्यांचा दण दण असा आवाज ऐकू येतांच मजुरांच्या झोपड्यांतली दोन अंतःकरणे आपली घडघड क्षणभर थांबवीत आणि तो आवाज ऐकू येईनासा होतांच एक असहाय्यतेचा निश्वास सोडीत. ती भयप्रद पाउलें पुढें पुढें सटकत होती. संकटाची पदचिन्हें भूमीच्या कणाकणाना थरारून सोडीत होती. हवेच्या अणूअणूतून त्या भीतीचें स्वरूप भरून उरत होतें. ती पाउलें थांबली. कुणाचा तरी ग्रास करण्याकरतां संकटरूपी व्याघ्र आपलें टिपण साधू लागला. वनश्रीनें आपला जीव मुठीत धरला. थोड्याच वेळांत होणाऱ्या स्फोटापूर्वी सर्वत्र शांतता नांदू लागली.

स्वयंपाकाकरतां साहित्य गोळा करण्यांत लक्ष्मी गढून गेली होती. दरिद्री संसारांत सुखाच्या-समाधानाच्या संपत्तीचें पाणी कसें खेळवावें हें आर्यललनाच जाणू शकतात. असें म्हणतात, त्याची सत्यता लक्ष्मीच्या संसाराकडे पाहून कोणालाही सहज पटली असती. सदोबाची घरी येण्याची रोजची वेळ टळून गेली होती. सदोबाच्या वागण्यांत नियमितपणा नसेच. आपणच घरी येण्यास उशीर करायचा आणि मग अन्नाच्या गारगोट्या झाल्या म्हणून मर्मभेदक शब्दांनी लक्ष्मीला छेडायचें हा सदोबाचा शिरस्ताच पडून गेला होता. अशा सदोबाच्या वर्तनानें, उत्कंठेनें आपल्या पतीची वाट पहाण्याचें सूख लक्ष्मीच्या नशीबीं नव्हतें. चुलीला लावलेल्या लाकडांतून धुराचे भपकारे निघत होते. त्यांच्या कडूपणांमुळे लक्ष्मीच्या डोळ्याची आग होई आणि पाणी येई. स्वतःला छळणाऱ्या त्या धुराला सुद्धां सूख देण्याकरतां लक्ष्मी भंदमंद फुंकर घाली आणि जाळाच्या उज्वल स्वरूपांत त्या धुराचें रूपांतर करी. संताचें अंतःकरण तरी ह्याहून निराळें काय करतें ?

मंद अग्नीवर लक्ष्मीने वैरलेले तांदूळ शिजत होते. त्यांना कड येऊन त्याचा खदखद असा आवाज होत होता. एका पातेल्यांत लक्ष्मी पिठल्याचें पिठ भिजवीत होती. एक धान्य असेंच जेवण बहुधा लक्ष्मीला तयार करावें लागे. आपल्या त्या अत्यंत मर्यादित घरांत लक्ष्मी शांतपणें आपला संसार चालवीत होती. भोंवतालीं काय भयंकर गोष्टी घडत होत्या अथवा लबकरच घडणार होत्या ह्याची तिच्या निष्ठाप मनाला कल्पनाही नव्हती. तिचे हात संसारांत गुंतलेले होते, तिचें चित्त पाडुंगाच्या मनोमय ध्यानांत रत झालें होतें. वनश्रीची सावध रहाण्याविषयीची खूण तिला दिसत नव्हती. वाऱ्याची गुणगुण तिला कळत नव्हती. एखाद्या कुशल चित्रकारानें जर लक्ष्मीला तशा स्थितीत पाहिलें असतें तर 'संसारी लक्ष्मी' असें सुंदर चित्र त्यानें रंगविलें असतें.

दाराशीं खाडखाड असा पावलांचा आवाज झाला. ती कठोर पाउलें तेथेंच थांबली. संकटाचा ओघ लक्ष्मीच्या घराकडे वळला. समोवारच्या हवेचा गुदमरलेला प्राण लक्ष्मीभोंवतीं घोटाळूं लागला. वनश्रीची ताटकळलेली अंतःकरणें जिवाचे कान करून लक्ष्मीचा शोध घेऊं लागली. लक्ष्मीच्या उंबऱ्यात संकट चढलें. लक्ष्मी आपल्याच नादात होती. ती बसली होती त्या दारांतून संकट डोकावूं लागलें. लक्ष्मी अद्याप स्थिर होती. संकटाची सावली अक्राळविक्राळ स्वरूपांत बाजूच्या भिंतीवर पडली. लक्ष्मीनें सहज वर पाहिलें. तिनें ती अक्राळविक्राळ सावली पाहिली. दारांत दोन्ही हातांनीं मार्ग रोखीत विकट हास्य करीत संकट उभें होतें. लक्ष्मीला कल्पना नव्हती अशा वेळीं इस्माईल आपणांकडे कां आला ? तिनें तोंडावर पदर ओढला. 'घरीं नाहीत' हे शब्द ती बोलली आणि इस्माईल जाईल ह्या अपेक्षेनें पुढच्या उद्योगांत पुन्हां समरस होऊं लागली. संकट तेथेंच आपलें ठाण मांडून बसलें. संकटाला वाचा फुटली. इस्माईल शक्य तितक्या कोमल स्वरांत म्हणालाः—“लक्ष्मी, सदोबा घरीं नाही म्हणूनच मी आलों आहे.—सदोबानेंच मला पाठवलें असें समज आणि मुकाट्यानें माझ्याबरोबर चल ।”

ते शब्द लक्ष्मीच्या कानांत घुसले. संकटाचे प्रखर किरण तिच्या कोमल अंतःकरणाला करपवूं लागले. एक अधम बकबक करीत होता, त्याचा

सरळ अर्थ काय होता ? पातिव्रत्याच्या-पावित्र्याच्या तेजांनै रसरसणाऱ्या नागिणीस- माझ्याबरोबर-प्रत्यक्ष पापमूर्तीबरोबर मुकाट्यांनै चल असें संकटाची जिव्हा म्हणत तिला होती. संकटाचें स्वरूप किती उग्र होतें हें अद्याप लक्ष्मीच्या ध्यानीं आलें नव्हतें. ती बसल्या जागेवरून उठली. इस्माईल पुढें सरसावला. त्यानें तिचा हात धरला. लक्ष्मीनें जोरानें किंकाळी फोडली. त्या दीन गाईचा तो हंबरडा जवळपासच्या झोंपड्यांतून ऐकूं गेला असेल का ? तिला सोडवण्याला कुणी हिंमतीचा बह दूर पुढें सरसावेल का ? लक्ष्मीची शेजारीण त्या आरोळीनें घांवतच तेथें आली. तिच्याप्रमाणें ज्यांना ज्यांना म्हणून ती आरोळी ऐकूं गेली त्या सर्व स्त्रिया तेथें घांवत आल्या. स्वजातीच्या रक्षणार्थ दीन समजलेल्या गाई वाघाचा कोंडमारा करतात ! त्या अबला घांवल्या आणि त्याचे मर्द पुरुष ते सर्व आपल्या ठिकाणाहूनच पुढें काय होतें ह्याची वाट पहात जगाच्या जागीं स्वस्थ राहिले इस्पाईल जाणून होता कीं, लक्ष्मीचें हरण सामदामानें होणें शक्य नाहीं. त्यानें एकदमच रुद्रावतार धारण केला. एका हिसडयासरसे त्यानें लक्ष्मीला बाहेर खेंचलें. उदरीं वास करणाऱ्या गर्भभारानें आधींच क्लान्त झालेली लक्ष्मी अंगीं त्राण न उरल्यामुळें असहाय्य झाली. तिच्या दारापुढें जमलेला स्त्रियाचा गराडा दूर व्हावा म्हणून इस्माईल ओरडला, “चलो बाजू हटो !” तो त्याचा हुकूम ऐकून काहीं स्त्रिया बाजूला सरल्या. तितक्यात काय लाज वाटली कुणास ठाऊक बरीचशी पुरुषमंडळी गोळा झाली. लोकसमुदाय जमत चालला म्हणजे त्यांत बहुधा अव्यवस्थित स्वरूपच दृग्गोचर होतें. काय झालं—आहे तरी काय भानगड वगैरे प्रश्न आपापसात विचारले जाऊं लागले. चाळूं प्रकरणांतील खरा वृत्तांत फारच थोड्यांना माहीत होता. इस्माईलचे काहीं हस्तक त्या लोकसमुदायांत होते. माहिती पुरवण्याचें पवित्र काम त्यांनीं सुरू केलें. एक विद्वान त्या अज्ञानांवर प्रकाश पाडूं लागले, “अहो तो सद्दोबा नाही का—त्याला आहे ह्या खानस हेवाचें कर्ज—पैसे काहीं फिटेंनात, तेव्हां दोघाच्या खुर्षीत हा सौदा ठरलेला आहे. नवऱ्याचा हुकूम न मानणारी ही बाई तरी मोठी जहांबाज नाहीं का ?” सर्व लोकांत ती माहिती इळूं इळूं पसरली. त्या माहितीवर निरानिराळीं वार्तिकें सुरू झालीं. तिचा खरेपणाखोटेपणा जो तो आपल्या बुद्धीच्या कसावर घासून पाहूं

लागला. पण सर्वांत आश्चर्याची आणि खेदाची गोष्ट ही की त्यापैकी एकही जण प्रत्यक्ष संकटाला हात घालून ते नाहीसं करण्याचें नांव काढीना !

मिलिंद आणि मल्हारी ! भावनाप्रवण मनांचे दोन तरुण ! त्यांना तो प्रकार पाहून काय वाटलें असेल ? त्यांच्या सर्व सीमा सुटल्या—त्या गर्दीतून वाट काढीत ते थेट संकटस्थलापर्यंत येऊन ठेपले. इस्माईल थोड्या अंतरावर उभा होता. त्यानें त्या दोन तरुणांना—विशेषतः मिलिंदाला पहातांच आपल्या कमरबंदाला हात घातला. प्रसंगी आपल्या उपयोगी पडणारा आपला जिवलग तेथें आहे असें पाहून त्याला समाधान झालें. मिलिंद पुढे झाला. त्यानें इस्माईलला विचारलें, “तुम्ही हा काय प्रकार मांडला आहे ?” त्यावर इस्माईल एक शिवी हांसडून म्हणाला, “दिसत नाही वाटतें ? मो चाललों आहे माझ्या कर्जाची फड करून घेऊन—साध्या व्यवहारांत काय तमाशा चालवला आहे ?—आतां दूर सरा नाही तर—” इस्माईलनें कमरेचें पिस्तुल बाहेर काढलें आणि सर्व लोकांकडे त्यानें तें रोखले. तें प्राणघातक हत्यार पहातांच जनसमुदाय थंडच झाला. मिलिंद आणि मल्हारी नुसत्या भावनेचे कडवे शिपाई—त्यांची भावना प्रज्वलीत होती—पण त्यांची कार्यक्षमता थंडावत होती. प्रत्यक्ष स्वजातीच्या, मातेच्या अगर भगिनीच्या पातिव्रत्यावर दरोडा पडत असतांना आंगांतील चैतन्य थंडावत जावें—शरिरांतलें सामर्थ्य लुळें पडावें ? असें कोणतें वीष आहे—अशी कोणती मोहिनी आहे की ज्यामुळें पुरुषांचा पुरुषार्थ गारद केला जावा ? मिलिंद आणि मल्हारी ठिकच्या ठिकाणींच दांत ओंठ चावीत उभे राहिले.

अंधार अधिकाधिक दाट पडत चालला. विचाऱ्या लक्ष्मीची स्थिति अत्यंत अनुकंपनीय होत चालली. आपल्या नवऱ्याची आपणांस अशा प्रसंगी मदत होईल अशी तिची अपेक्षा होती. आपला नवरा कसाही असला तरी आपल्या समक्ष तो आपल्या अब्रूची अशी होळी झालेली पहाणार नाही. इतकी सगळी मंडळी जमली पण त्या ठिकाणीं सदोबाचा पत्ताच नव्हता. लक्ष्मीविषयीं आजूताजूच्या लोकांत अत्यंत आदरभाव असला तरी तो क्रियारूप नव्हता. सहानुभूतीचें प्रदर्शन नुसतें तिच्या संकटकार्त्वी आणण हजर राहिलों म्हणजे झालें, अशीच ज्याची त्याची समजूत ! मिलिंद आणि

मल्हारी आवेशानें आपल्या सहाय्याला येत आहेत हे पाहून लक्ष्मीला आशा वाटू लागली. पण तिची तीही आशा फार वेळ टिकली नाही. प्रत्यक्ष प्राणदानाचा प्रसंग येतांच मिलिंद आणि मल्हारीसुद्धां मार्गे सरले. सर्व उपाय हरल्यासारखें झाले. आतां कसलीच आशा नाही. इतक्यांत कलिमूर्ति सदोबा इळू इळू त्या समुदायाकडे येत असतांना दिसले. लोकांनी त्यांना वाट दिली. सदोबा घराच्यासमोर येऊन ठेपले. लक्ष्मीने एक करुण कटाक्ष त्यांच्याकडे फेकला. आपली विटंबना थांबवा असाच त्या कटाक्षाचा अर्थ होता. पण त्याच वेळीं दुसरा एक कटाक्ष इस्माईलनें सदोबाकडे टाकला. दुसराच कटाक्ष प्रभावशाली ठरला. सदोबा आपले सरळ आंत जाऊन बसले. स्वस्थ निर्विकार अशी त्यांची ती वृत्ति पाहून लक्ष्मीला अतोनात आश्चर्य वाटलें. इस्माईलनें आतां अधिक लगट केली. त्या अधमानें लक्ष्मीचा हात घरला आणि तिला फरफरां ओढण्यास सुरवात केली. दुःशासनानें द्रौपदीची विटंबना चालवली. जुगाराच्या नियमानें बांधलेले पगकमी पांडव निश्चल राहिले. सगळ्या पृथ्वीचा चेंदामेंदा करणारा महाशक्तिमान भीम—नुमतांच मुठी वळीत राहिला. अर्जुनाचें असामान्य धनुष्य भुईला शीर टेकून मूक झालें. सदोबा पांडव ठरले. त्याची ती असामान्य शांति धर्मराजालासुद्धा घडा शिकवणारी होती. द्रौपदीचे विडंबन अवघ्या युगांत एकदांच झालें. पण लक्ष्मीसारख्या सतीचें विडंबन प्रस्तुत युगांत ठायीं ठायीं होत आहे. ह्या लक्ष्मीचें पाठीराखें पांडव निश्चल आहेत. नपुंसक आहेत असहाय्य हुदैवी स्त्रिये-तुझ्या पातिव्र्याचें रक्षण कोण करणार? निराशेचा, दुःखाचा अंधकार घनतर होत चालला होता. इतक्यांत वीज कडाडली. मेघ गगनमंडळाला भेटून जाईल असा ध्वनी झाला. असहाय्य लक्ष्मीच्या जवळ रंगू येऊन उभी राहिली. तिचे नेत्र आंग्रिंसांत तळपत होते. तिचें सर्व अंग संतापानें थरथर कांपत होतें. प्रक्षुब्ध नागिणीप्रमाणें ती फूत्कार सोडीत होती. खवळलेल्या वाघिणीप्रमाणें ती शौर्यानें रसरसत होती. तिनें तैथें येतांच इस्माईलच्या हाताला एक जोराचा झटका दिला. तिनें लक्ष्मीला आपल्या पाठीशीं घातलें आणि दृढ निश्चयानें ती उभी राहिली. रागानें तिच्या तोंडून शब्द फुटत नव्हता.

तो दृढनिश्चय पाहून इस्माईल गोंधळला. तो अत्यंत विकट परिस्थितीत येऊन पडला. इतकें हिडिस वर्तन स्वतःच्या वल्लभेसमोर करण्याचा प्रसंग त्याच्यावर आला ह्याची त्याला शरम वाटू लागली. पण त्यानें आपलें मन आवरलें. चुकून सद्विचार करणाऱ्या मनाला तेवढें नियंत्रण पुंरें झालें. इस्माईल ओरडून रंगूला म्हणाला, “रंगे, मुकाट्य ने बाजूला हो—लक्ष्मीला माझ्या स्वाघान कर—लक्ष्मी माझी आहे” ते शब्द ऐकतांच रंगू पुढें सरकली. तिनें आपल्या हातात लक्ष्मीचा हात धरला आणि ती आवेशाने म्हणाली, “भीक कां मागतां? असेल हिंमत तर ही पहा लक्ष्मी तुझ्यापुढें उभी आहे. जा घेऊन तिला” रंगूनें इस्माईलला असें सांगितलें तरी इस्माईलच्या हातून तें कृत्य होइना. त्याचा धीर सुटत चालला. रंगूच्या ठिकाणी कुठलें तरी दिव्य तेज चमकत होतें. माता आपल्या मुलीचें रक्षण करीत होती. वाघीण आपल्या पिलाभोवती पहारा करीत होती. त्या वाघीणीचें अक्राळविक्राळ स्वरूप पाहून इस्माईल घाबरला. तरी धीर धरून तो म्हणाला, “हो हो ! मी तिला नेणार ! पहातों काय करतेस. तूं माझे तें ”

“काय करतेस, मांगा कुणाच्या अंगाला हात लावतोस ! नीट याद राख. तुला काय वाटलें लक्ष्मी अनाथ आहे? अतां एक पाऊल पुढें सर—” रंगूनें आपल्या कमरेचा कोयता काढला आणि ती पुढें म्हणाली, “तुझी खांडोळी करून टाकीन तरच नावाची रंगू म्हण !—”

ती वीतभर कोयत्याची धार पहातांच इस्माईल अधिकच घाबरला. रंगू त्याला आतां फारच निराळ्या स्वरूपांत दिसू लागली. त्याची प्रियतमा रंगू आतां प्रेमळ नव्हती, कोमल नव्हती. जगांतल्या रुद्र शक्तीनें तिच्या अंगांत संचार केला होता. प्रेमळ लक्ष्मीचा विटोबा तिच्या पाठीशीं उभा होता. द्रौपदीच्या श्रीकृष्णाचें सुदर्शन तिच्या भोंवतीं फिरत होतें. स्त्रीजातीचें पावित्र्य तिच्या कार्याचें अधिष्ठान होतें. इतक्या शक्ति, इतकीं शस्त्रें ह्यांनीं सज्ज झालेली रंगू पापी इस्माईलला किती उग्र वाटली असेल, किती तीव्र भासली असेल ! इस्माईल मागें सरला. संकट मागें सरलें जातां जातां इस्माईल पुटपुटला, “ठीक आहे. ह्याचा सूड घेईन तरच तुझा वल्लभ !”

इस्माईल तेथून जातांच लक्ष्मीनें रंगूच्या गळ्यात मिठी मारली. तिच्या डोळ्यांतून अश्रूधारा वहात होत्या. रंगूची क्रूर नजर अद्याप निवळली

नव्हती. दृष्टीच्या टप्याबाहेर इस्माईल गेला अशी रंगूची खात्री होईपर्यंत ती त्याच्याकडे रोखून पहात होती. भाल्याचे टोकाने एखादे श्वापद जसे हुसकले जावे तद्वतच रंगूच्या नजरेच्या घोरने इस्माईल हुसकला गेला होता.

रंगू त्या प्रसंगाने श्रांत होऊन खाली बसली. तिची अनैसर्गिक क्रूरता तिला सोडून जाऊ लागली. कांहीं क्षणापूर्वी दिव्य शक्तीचा संचार झालेली रंगू पुन्हा सामान्य झाली. तिला आतां दुष्पट वेगाने लक्ष्मीचे दुःख जाणवू लागले. लक्ष्मीची गळ्याभोंवतालची मिठी अझूनही तशीच होती. आपल्या सान्या आयुष्यांत असा प्रसंग आपणावर येईल ह्याची तिला कल्पना नव्हती. वत्सलतेने तिचे अंतःकरण भरून गेले. तिचा कंठ दाटून आला, लक्ष्मीसारख्या मुलीची गळ्याभोंवती मिठी पडण्याच्या भाग्यासाठी कोणती माता आतुर होणार नाही ? कोणती माता वाटेल तो स्वार्थत्याग करणार नाही ? स्वपराक्रमाने मिळालेल्या त्या सुखराशांखाली रंगू चिरडली जात होती. आत्यंतिक सुखाने तिचा प्राण घाबरा होत होता. लक्ष्मीच्या त्या मोकळेपणाने रंगू स्वतःला घन्य समजू लागली. लक्ष्मीच्या अश्रुधारांत रंगूला वाटले आपले पाय धुवून निघत आहेत. लक्ष्मीच्या स्पर्शाने आपले अंतःकरण उजळून निघत आहे.

मार्थी सार्वभौमत्वाचा मुगुट चढवला जावा त्याप्रमाणे अभिमानाने रंगूने मस्तक शोभू लागले. तिच्या खांद्यावर पडलेली लक्ष्मीची मान म्हणजे सान्या जगाचा संपत्तीचा सांठाच आरत्याजवळ आहे असे रंगूला वाटले.

त्या दिव्य प्रेमाच्या रसांत दोघीजणी कितीतरी वेळ गुंग झाल्या होत्या. शेवटी कृतज्ञतेला प्रथम वाचा फुटली. लक्ष्मी निरुद्ध कंठाने म्हणाली, “रंगूबाई, आज तुम्ही माझ्या आईसारख्या घांवून माझी अब्रू राखली—तुमचे उपकार—” रंगूने लक्ष्मीच्या तोंडावर हात ठेवला आणि हर्षनिर्भर स्वराने ती म्हणाली, “मी तुम्ही आईना ? मग आईचे उपकार का मानायचे असतात मुलीने ?

उपकृत लक्ष्मी रंगूच्या मुखाकडे पहात राहिली. नीच जातीची—नीच मनाची समजली जाणारी ही स्त्री इतकी अलौकिक कशाने झाली ? ह्याचेच कारण ती शोधीत असावी. त्या गिष्पाप नजरेत हजारो पुस्तकांतले गंभीर

तत्वज्ञान सूक्ष्म रूपानें वास करीत होतें. त्या नजरेच्या अर्थाचा पोट-उकला करायला तशीच अभिजात दृष्टि-तशीच लेखणी समर्थ होईल. लक्ष्मीची आणि रंगूची हृदयाहृदयाची भेट पूर्ण झाली. रंगू पुष्कळ वेळानें तेथून उठली आणि जाण्यास निघाली. नुसत्या मानेनेच लक्ष्मीने निरोप दिला.

स्वयंपाक करायला लक्ष्मी परतली. अर्धवट पडलेल्या स्वयंपाकाजवळ ती येऊन उभी राहिली. चुर्लीतलीं लांकडे कंटाळून जळून गेलीं होती. अपुऱ्या शक्तीनें कार्य करणाऱ्या ध्येयवाद्याप्रमाणें त्या लाकडांची स्थिति दिसत होती. अकार्लीं आपली चेतना नष्ट झाल्यामुळे इतका वेळ अडकलेल्या अंगाराचा कोळसा झाला होता.

लक्ष्मी स्वयंपाक करूं लागली. तिचा पति सदोबा आपल्या चिलमीचें आराधन करूं लागला. जगाची नित्य रहाटी सुरू झाली.

आपल्या घराकडे परतणारी रंगू किती उल्हासानें, किती आनंदानें चालली होती. लक्ष्मीची सुटका केल्याचा अपरिमित आनंद तिच्या शरीरांतल्या नसानसातून खेळत होता. तिचे प्रत्येक पाऊल त्या आनंदाच्या सुराबरोबर जणूं नाचत होतें. रंगू आपल्या घरीं आलीं आणि आनंदानें बेहोष होऊन मनसोक्त रडली. तिला सूख खुपू लागलें. दुःखाच्या वियोगानें तिला हुऱ्हुऱ वाटूं लागली.

तिकडे मिलिंद आणि मल्हारी ! दोघेही आपल्याच विचारांत चूर होते. स्त्रीत्वांतलें दिव्य व डाले भरून दोघांनीं पाहिलें होतें पुरुषार्थाचा त्यांचा सारा अभिमान पददलित झाला होता. अनाथ लक्ष्मीला आपण सहाय्य करू ही त्यांची आशा भग्न झाली होती. दोघेही खट्टू झाले. त्यांच्या अंतःकरणांत काय पळवळ उडाली होती ते त्यांचे त्यांनाच ठाऊक !

वायू मुक्त होऊन संचार करूं लागला. संकटाचीं पाउलें पेकूं येईनाशी झाली. वनश्रीची पानें हळू लागलीं. डोलू लागलीं. ओढ्याचा रुद्ध कंठ मोकळा झाला. निद्रेच्या मोहमय आवरणाखालीं कांचनद्वीपांतली सजीव सृष्टि इळूइळू रांगत जाऊन लोळू लागली. वादळानंतरची स्तब्धता दिशा-दिशांना पसरली.

प्रकरण १५ वें

‘ बलिदान ’

“ दादामिया, या कीं जरा. चिलिम तर ओढून जा एक झुरका घ्याहो ” सदोबा आपल्या एका दोस्ताला आपला अतिथि होण्याबद्दल आग्रह करीत होते. सकाळची वेळ होती. मजुर आपापल्या कामावर चालले होते. सदोबा निघण्याच्याच तयारीत होते. पण एकच ‘दम’ मारून मग निघावे अशा विचारांत ते होते, तों त्यांना दादामिया दिसला. दादामिया आणि सदोबा एकव्यसनी म्हणून तर दोस्त होतेच. पण अगदीं खऱ्या भावाने सदोबाची व त्याच्या गुणाची योग्य पारख करून नेहमीं सदोबाला त्याच्या सत्कृत्याबद्दल प्रोत्साहन देणारा अवघ्या काचनद्वीपात एकटा दादामियाच काय तो होता. सदोबाचा भक्त म्हणाना! अशा दादामिया आपल्या गुरुमाउलीच्या आग्रहाला धिःकारून निघून जाईल हें संभवतच नाही. दादामिया येऊन बसला. चिलमीचीं आवतनें सुरू झालीं. गप्पाष्टकाचीं झोड उठली. मळ्यातलीं कामे थांबून राहिलीं. चिलिम सदोबाच्या हातीं देत असतां दादामियानें विचारलें, “ काय हो पाटीलसाहेब, काल तुमच्याकडे फार पाहुणे मंडळी जमली होती. काय विशेष काय होतें असें काल तुमच्याकडे ? ”

सदोबाला पाहिजे तो विषय इतक्या सहजरीतीनें निघाला. सदोबाला आपले ‘मत’ ऐकायला श्रोताच मिळत नव्हता; आणि त्यांचीं मतेही काहीं कमी वजनाचीं नव्हतीं. प्रत्यक्ष परिस्थितींत उभ्या असलेल्या सेनापतीच्या ‘सह्याला’ जें महत्व दिलें जातें तेंच महत्व वास्तविक सदोबाच्या मताला द्यायला पाहिजे. पण काहीं विशिष्ट प्रकारच्याच मतांचा उदो उदो करणाऱ्या जगाला एवढी परमतसिद्दध्णुता कुठुन यावी ? सदोबासारख्या ‘स्वतंत्र’ मते असलेल्या लोकोत्तर पुरुषावर हा मुका जुलूम कित्येक शतके चालू आहे. एखाद्या स्त्रीचा छळ केला तर त्याचा काय बोलबाला होतो. पण त्याच ‘विषयाची’ दुसरी बाजू कुणीच ऐकून घेत नाही ह्याचा अर्थ काय ? छे ! छे ! ह्याचें परिमार्जन झालेंच पाहिजे. सदोबा सरसावून बसले. त्यांनीं आपल्या मत-प्रदर्शनाला सुरवात केली. ते म्हणाले, “ त्याचें असं झालं. मियासाहेब,

काल आपले खानसाहेब संध्याकाळीं आमच्या घरी आले. मी कांहीं घरी नव्हतो. म्हणून त्यांनीं सहज आंत चवकशी केली. आणि काय सांगू खानसाहेब, ” सदावा इळू आवाजांत बोळू लागले, “ अहो आमची ही आहे ना ! ती त्यांच्याकडे पाहून आपली रडू लागली, झाले खानसाहेब अगदीं गोंघळून गेले. त्यांनीं चांगलें तिला बाहेर बोलावले. ती बाहेर आली. आणि झाले, तो पाजी मिलिंद आणि तो मल्हारी नाही का ! दोघे आले तिथें. काय अकांडतांडव केले. सगळे लोक जमा झाले. त्या सज्जन पुरुषावर ह्यांनीं नाहीं नाहीं ते आरोप केले. अहो, खानसाहेब कशाला आमच्या बायकोकडे पहातील ! अशी काय अगदीं अप्परा लागून गेली आहे की, तिच्यासाठीं खानसाहेबासारख्या माणसानें झुरावें आणि असे अचाट प्रयत्न करावे. अहो, तिळाचा ताल करण्याची आमच्या ह्या लोकांना संवयच ! तसच पाहिलं तर हा मल्हारी आहे किंनई, हा खुशाल आला आपला उल्लू होऊन आमच्या बायकोच्या मागें ! अहो, खरें पाजी चोर हे ! आमच्या खानसाहेबावर आणि नुसता आळ बरं-फुकट आळ ! मला तर असं वाटलं होतं कीं एकेकाला खानसाहेबांनीं गोळी घालून ठार करायला पाहिजे होतं. अहो, गय करायची म्हणजे किती ! वेळ नाही, अवेळ नाही. हा मिलिंद आणि मल्हारी जेव्हां पहावं तेव्हां आपले तिच्या जवळपास कुठंतरी घोटाळत असायचे ! अहो, मी तिचा नवरा ना ! पण माझी त्यांना कांहीं भीतिच वाटत नाही ! खरोखर सांगू ! मला तर ह्या बायकोचा आणि ह्या संसाराचा असा वीट आला आहे. पण काय करायचं काय ! आतां आपली ही चिलीम हिलाच मी आपली बायको समजतो ! हिची लुगडी धुऊन दिल्या नेहमीं पोटभर खायला घायचं हेंच आपलं एक खरं कर्तव्य. खरं कीं नाहीं ? ’ हें गाजेकसाचें ’भाषण’ कांहीं काल थांबलें. दादामिया त्या सर्व भाषणाला मनःपूर्वक मान डोलवित होते. असल्या विचारांचीं रत्नें ते अगदीं अघाशीपणानें आपल्या अंतःकरणांत साठवीत होते. त्या रत्नसंचयांत कुठल्याही प्रकारची कनतरतां पडूं नये म्हणून दादामियांनीं कुतुहूलपूर्ण प्रश्न केला, “पण ह्यांत तुमच्या बायकोला काय दोष आहे सागा बर !” सदावांनीं आपलें ते तारवटलेले डोळे एकवार शक्य तेवढ्या विस्तृतपणें आपल्या सामान्य जिज्ञासूभक्ताकडे रोखले

आणि मंद स्वरांत ते म्हणाले, “अहो-तीच छिनाल आहे ! हा काय तिचा लहान दोष झाला ? मी सांगतो तुम्हाला माहीत नसेल ती हकीकत. पण लग्न झाल्या दिवसापासून तिचे एकंदर लक्ष बाहेरच ! अहो, देवाचं भजन काय करते दसा दसा रडते काय-दिवसाच्या दिवस उपासच काढते. अहो, मगळाच आचरटपणा ! मी असा शांत ! फार शांत म्हणून कसंतरी निभलें आहे. अहो, एखादा अडमुठ्या असतां म्हणजे मग हिला समजलें असतें. हं-चालायचेंच हें जगात खऱ्याला किंमत नाही हेंच खर !” सदोबांचे तें तत्वविवेचन थांबलें. उन्हे बरींच वर सरकलीं होती. चटका बसण्याइतका तीव्रपणा सूर्यकिरणांत आला होता. त्या तापानें अथवा चिलिम संपल्यामुल्लें पण ते दोषेही उठले आणि कामावर जाण्याकरतां निघाले. दोषेही संवर्थाच गाजेकस पण आज ‘अंमल’ चढल्यासारखा दिसत होता. दोषेही रस्त्यानें जात असतां अर्थातच त्यांना वाटेंत कुणी भेटलें नाहींच. सदोबांना वाटलें आपण आज फारच लवकर कामावर चाललों आहोंत. सदोबा आज एकंदर फार खुशींत दिसत होते. सकाळीं उठल्यापासून त्यांच्यावर जणू आनंदाची झुञ्च चढल्याप्रमाणें ते दिसत होते. ब्रम्हानंद ही चीज काय आहे, ह्याचा सदोबा आपल्या मतानें पूर्ण अनुभव घेत होते. त्यांच्या त्या आनंदाचे स्वरूप त्यांच्या डोळ्यांतून पूर्णपणें प्रतिबिंबित झालें होतें. चिलमी करतां निखारे आणायला लक्ष्मीला सांगून तिनें निखारे आणले तेव्हां हळूंच एक निखारा तिच्या पायावर ठेवून आपल्या आनंदाचा ‘चटका’ सदोबांनी आपल्या अर्धांगीला पण दिला. त्यानंतर दादामियासारखा एकनिष्ठ भक्त आणि त्याच्याबरोबर झालेले संभाषण ह्यामधून सदोबांचा तो दिग्विजयी आनंद वहात होता. त्या आनंदाचे मूळ कारण काय होतें ? तें त्यांचें त्यांनाच माहीत !

सदोबा शेतांत येऊन पोहोंचले. समोरच इस्माईल कुणार्शी तरी बोलत होता. त्याला पाहातांच सदोबाला अधिकच आनंद झाला. खानसाहेबाला सलाम करून तो बाजूला उभा राहिला. इस्माईलनें एक तीव्र कटाक्ष सदोबाकडे टाकला आणि तो आपल्या उद्योगांत पुन्हां गुंग झाला. सदोबांनीं आपली चंची उकलली आणि तिच्या ‘पोटातून’ साडेतीन रुपये काढले व नम्रपणें ते इस्माईलपुढें ठेवले. ‘लक्ष्मीचे’ तें दर्शन इस्माईलच्या लोभी दृष्टीला उल्हसित करूं शकलें नाहीं. त्यानें कपाळाला आठ्या

चढवल्या आणि ते पैसे दूर भिरकावून कर्कश स्वरांत तो ओरडला, “ जा, ए सूत्र-मला ही लक्ष्मी नको-मला ती लक्ष्मी पाहिजे-चल जा—”

सदोबांनीं जुगारांत ‘मिळविलेले’ साडेतीन रुपये हें त्यांच्या ब्रह्मानंदाचें कारण होतें. कारण पुरुषार्थ जाहीर करणारी ती त्यांची लक्ष्मी अशी लाथाडळी गेली हें पहातांच त्यांना वाईट वाटलें. इस्माईलनें सुद्धां पुन्हां कांहीं तरी विचार केला आणि त्यानें ते दूर फेकलेले पैसे गोळा करून आणण्यास सदोबाला फर्माविलें. निराश झालेल्या कवीला आपल्या कविता पुन्हां पाठवण्यास एखाद्या संपादकानें जर सांगितलें तर त्या कवीला जो आनंद होईल तसाच आनंद सदोबाला झाला. त्यांनीं ते पैसे गोळा करून खानसाहेबाच्या हातीं दिले आणि सदोबा आपल्या कामावर निघून गेले.

इस्माईल ते पैसे घेऊन निघाला. त्याच्यामार्गे आणखी एका कामाची ओढ होती. किसननें हिंदुस्थानांतून आणलेलें नवें यंत्र उभारण्याचें व त्याकरतां बांधकाम करण्याचें काम सुरू झालें होतें. त्या कामांवर देखरेख करण्याचें व तें काम संपूर्ण करण्याची जबाबदारी अर्थात् इस्माईलवर येऊन पडली होती. इस्माईल त्या कामाकडेच निघाला. कांचनद्वीपाला नवें वैभव-नवी शोभा प्राप्त करून देणारें तें यंत्र अद्याप जुळलें नव्हतें. त्या राक्षसीयंत्राचें सैतानी सिंहासन अद्याप तयार व्हायचें होतें. जेथून संपत्तीचा उगम व्हावयाचा होता तेथें हजारों जीवांचे प्रथम कष्टांच्या रूपानें बळि पडत होते. पत्र्यांचे मोठे थोरले छप्पर तयार झालें असून इतर बारीक सारीक कामें मोठ्या झपाट्यानें चाललीं होती. इस्माईल मुख्य यंत्रागशीं येऊन उभा राहिला. यंत्राचा अर्धा भाग जमिनीत पुरला जाणार होता, व त्या करतां यंत्राच्या आकाराचा एक खड्डा तयार करण्यांत आला होता. इस्माईल डोकावून त्या खड्ड्यांत पाहूं लागला. पृथ्वीचें कठीण हृदय आपल्या घड्या उकलून दाखवीत होतें. प्रत्येक थराला रंग बदलत होता आणि अगदीं शेवटीं तर फत्तर लागला होता. माध्यान्ही आलेला सूर्य त्या खड्ड्यांत प्रथमच आपलीं किरणें टाकीत होता.

इस्माईल तेथेंच बसला. त्या यंत्राबद्दल एक तऱ्हेचें सैतानी प्रेम त्याच्या मनांत उत्पन्न झालें होतें. दोघांचाही मुख्य गुणधर्म हृदयशून्यता हा होता.

नाहीं म्हणायला रंगूच्या हातीं इस्माईलचे घोरण होतें पण कांहीं दिवसा-पूर्वी झालेल्या अपमानानें रंगूलासुद्धां आपल्या हृदयांतून त्यानें काढून टाकलें होतें. त्या अपमानाचें शल्य त्याच्या मनांत सारखें सलत होतें. आजपर्यंत त्याला दुःख ठाऊक नव्हतें असें नाहीं; पण अशा अनपेक्षित ठिकाणाहून आपला असा अपमान केला जाईल ही त्याची कल्पना नव्हती. समोर असलेल्या खड्ड्यांत कांहीं तरी टाकून आपल्या अपमानाची भरपाई करतां येईल का ? इस्माईलचे सैतानी विचारचक्र यंत्राच्या आर्धां सुरू झालें. त्या चक्रांची कर्कश करकर त्याच्या मनाला फार सुखवू लागली. आपल्या आवडत्या यंत्राची यथासांग स्थापना व्हायला एका गोष्टीची उणीव भरून काढणें म्हणजेच आपल्या अपमानाची भरपाई करण्यासारखे होय ! इस्माईलनें तो विचार नक्की ठरवला, तो तेथून उठला आणि इळू इळू आपल्या घराकडे चालू लागला. जातांना त्यानें एका मजूराला हांक मारली आणि त्याला कांहीं तरी सांगितलें. तो मजूर ज्या ठिकाणीं सदोबा काम करीत होते तेथें गेला व त्यानें सदोबाला हंसत हंसत सांगितलें, “ पाटील आज तुम्हांला सुटी ! आतां यापुढें तुम्हाला काम करायचें नाहीं असा तुम्हांला खानसाहेबांचा हुकूम आहे बरं का ! ”

निरोप ऐकून सदोबा खूष झाले. आपल्या आजूबाजूस रावणाच्या मजूरवगार्कडे त्यांनीं तुच्छतेनें एकवार नजर फेकली आणि ते त्या नवीन आनंदाचा उपभोग घ्यावा म्हणून घराकडे वळले. लक्ष्मीनें घरीं येऊन स्वयंपाक तयार केलाच होता. सदोबा घरीं आल्याबरोबर तिनें त्यांना हातपाय धुण्याकरतां पाण्याचा तांब्या भरून ठेवला. सदोबांनीं कपडे उतरले आणि ते जेवणास बसले. अत्यंत आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट होती पण सदोबा आज आपल्या बायकोकडे मधून मधून सारखे पहात होते. त्यांच्या अंतःकरणांत आनंदाच्या लाटा सारख्या उसळत होत्या. आज आपलें जेवण अतिशय आवडीनें ते जेवत होते. इतकेच नव्हे तर त्यांनीं आज सगळ्या स्वयंपाकांत कुठेंच खोड काढली नाहीं. त्यांचें मन आज त्यांना एका नवीन आश्चर्याचें दर्शन घडवीत होतें. ज्या लक्ष्मीविषयी चुकूनही चांगला शब्द तोंडातून निघाला नाहीं, त्याच लक्ष्मीच्या हातच्या स्वयंपाकाला त्यांनीं आज प्रथमच ‘ बरा ’ असें म्हटलें. त्या पतिनिष्ठ स्त्रीला

किंचित् नवल वाटलें. जेवण चालूं असनां लक्ष्मीनें भाकरीचा चतकोर वाढण्यास आणला. सदोबाला काय वाटलें कुणाला ठाऊक पण त्यानीं लक्ष्मीचा हात तसाच घरला आणि अगदीं अपरिचित अशा स्वरांत ते तिला म्हणाले, 'तूच खा तो तुकडा!' सदोबाच्या हाताच्या स्पर्शानें लक्ष्मीला काय वाटलें तें सागणें अत्यंत कठीण आहे. कारण इतक्या उल्हासानें आणि आनंदानें आपल्याशीं आपल्या पतीनें कधीं भाषण केल्याचें तिला स्मरत नव्हतें. सदोबाचें जेवण झालें. त्यानीं आपली चंची आणि चिलीं म दोन्हीं सज्ज केल्या. पण त्या निर्जीव वस्तूनीं त्यांच्या मनोवृत्ति आज खुलत नव्हत्या. त्याना—कां कुणास ठाऊक—पण असें तीव्रतेनें वटूं लागलें कीं आपल्या अधीगीनें ह्यावेळीं आपणाशीं येऊन बोलत बसावें. आपण तिच्याशीं बोलार्हे. आपल्या आनंदांत तिनें वाटेकरी व्हावें. मनांत येण्याचा अवकाश. सदोबांनीं आपल्या पत्नीला हांक मारली. लक्ष्मी येऊन उभी राहिली. सदोबा तिच्याकडे पहात म्हणाले, " तूं खालीं बैस आणि माझ्याशीं कांहीं तरी बोल " तो विचित्र ' हुकूम ' ऐकून लक्ष्मीला काय वाटलें ? ' माझ्याशीं कांहीं तरी बोल ' म्हणजे काय ? ह्याच' कांहीं तरी अर्थ काय समजावें ! एखाद्या शृंगारीक नाटकांतल्या प्रमाणें ' माझ्या आवडत्या जीवा' अथवा असेंच कांहीं तरी आचरटपणा सारखें तिनें आपल्या नवऱ्याशीं बोलावें काय ? ' मी आपल्या पायांची दासो' असें म्हणून पूर्वीं उघडपणें आणि आतां प्रच्छन्न सुरू असणाऱ्या गुलामांच्या व्यापाराची तिनें आपल्या पतीला आठवण करून द्यावी ? कांहीं तरी बोलावें म्हणजे काय करावें ? लक्ष्मी तर गोंघळून गेली. सदोबा आपल्याच आनंदांत मग्न होते. लक्ष्मी आपल्याशीं बोलत नाहीं. असें पाहून ते पुन्हां म्हणाले, 'असं काय करतेस ? बोल ना कांहीं तरी ' 'ह्या' कांहीं तर बोलना आपल्याकडे आज नवऱ्याची लहर फिरलेली दिसते हें ध्यानांत आणून लक्ष्मी हळूच म्हणाली, " मी काय बोलूं ? त्यावर सदोबा मान डोलवीत म्हणाले पुष्कळ झालं. इतकं तरी कुठं बोलतेस तूं माझ्याशीं. बरं एवढं पान तर कर तयार. लक्ष्मीनें मुक्ता-टथानें आपल्या पतीची आज्ञा मान्य केली. विड्याच्या पानाला तिनें चुना लावला आणि ती सुपारी कातरूं लागली. इतक्यांत कुणीतरी सदोबाला हांक मारली. सदोबा घाईघाईनें उठले. हा अपघात अर्थातच तिला बरा

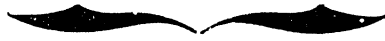
वाटला नाही. एकप्रकारे तिला तो अपशकुनच वाटला. तिने पान तसेच गुंडाळले आणि तेथे ठेवले. कोणत्या महत्वाच्या कामाकरता असेल ते असो पण सदोबा डाक्याला पागोट घालून बाहेर पडले. लक्ष्मीने केलेला विडा तसाच राहिला. पायरी उतरताना सदोबाचा पाय घसरला आणि पडतांपडता ते थोडक्यांत सांवरले.

निरोप घेऊन आलेल्या इसमाबरोबर सदोबा इस्माईलच्या घरी येऊन पोहोचले. खानसाहेब आरल्या 'मकानांत' येथे झारा घालीत होते. एक कोपऱ्यात त्यांची आवडती आरामखुर्ची आराम करीत पडली होती. सदोबा येतांच इस्माईलने त्याचे हंसून स्वागत केले. खानसाहेब कर्जाच्या बाबत काही तगादा लावतात की काय अशा आशेकेने सदोबाचे चित्त व्याकुल होत होते. पण खानसाहेबांच्या हास्याने त्यांना धीर आला. सदोबा बसल्यावर इस्माईल म्हणाला, "पाटील, आज तुम्हाला कां बोलावलं कळलं कां तुम्हाला ? आम्ही तुम्हाला आमच्या कर्जातून मुक्त केले आहे !" ते शब्द कानी पडतांच सदोबा क्षणभर चकित होऊन पाहू लागले. त्यांचा स्वतःवर विश्वास बसेना. पण इस्माईलने पुनः पुनः खात्री शरून सांगितल्यामुळे शेवटी त्यांची खात्री झाली. इस्माईलने चिलीम तयार केली. कर्जमुक्त झाल्याच्या आनंदांत सदोबांनी जोरांत चिलीचा 'दम' मारला. चिलीम जरा कडकच लागली. डोक्यांत एकदम सुन्नपणा आला. सदोबांची स्वतःविषयीची जाणीव इळूहळू सुटत चालली. बेहोष झाल्याप्रमाणे ते विकट हास्य करू लागले. अपेक्षेप्रमाणे आपल्या सावजाची स्थिति होत चाललेली पाहून इस्माईलला पूर्णपणे समाधान झाले. त्याने खूण करतांच दोषे नोकर आले. इस्माईलने त्यांना कानांत काही तरी सांगितले आणि ती सर्व मंडळी रस्त्याने चालू लागली.

सदोबांच्या हास्याची परिणती वाचेत झाली. त्यांची वाढ्याधिक चळवळ सुरू झाली. सदोबा बडबडू लागले, "साडेतीन रुपयाचे साडेतीनशें होतील. त्याची दहापट केली तर साडेतीन हजार होतील. सान्या जगाचा मालक मी होईन. काय म्हणते माझी घरधनीण ? मी भिकारी—मी कंगाल ? घरावर सोन्याची कौले चढवीन—दादा—मग काय अशी चंगळ अन् असा जल्लोस-

बरा-देखते पहा पट्टे-आजच्या आज 'पैसे मिळवीन अन् सगळ्या घराला सोन्याचे पत्रे ठोकान. सोडणार नाही. माझी लक्ष्मी माझ्याजवळ रहात नाही काय ? ठीक आहे ! " सदोबांची अशीच बडबड चालू ठेवली तर आपल्या कार्याची गुप्तता फुटेल आणि कांहीं तरी घोंटाळा उत्पन्न होईल असे वाटून इस्माईलने जोराने सदोबाचा हात दाबला. त्या तसल्या बेहोष स्थितीतही सदोबांना इस्माईलचा धाक वाटला. त्यांनी आपल्या ठिकाणी नसलेल्या नजरेने एकवार पाहिले. मुख्य यंत्रापाशी सर्व मंडळी येऊन पोहोचली. इस्माईलने बरोबरच्या नोकरांस दूर जाण्यास सांगितले. सुटीची वेळ असल्यामुळे आसपास मनुष्य नव्हते. यंत्राकरता केलेल्या खड्याजवळ सदोबाला उभे करण्यांत आले. सदोबाची शुद्ध सुटली होती. आपण कोठे आहोत व आपल्या जिवाचा काय खेळखंडोबा चालला आहे ह्याची त्यांना शुद्ध नव्हती. सदोबाला हळूच त्या खड्यांत लोटण्यांत आले. इस्माईलने दोघां नोकरांना खून केली. यंत्र हळू हळू खड्याकडे सरकू लागले. खोल तळाला असलेल्या सदोबाचा श्वासोच्छ्वास मंदमंद होऊ लागला. यंत्र आपल्या कठीणतेने व अमानुषतेने त्या खड्यांत पुरले जाऊ लागले. लवकरच ते यंत्र पूर्णपणे आपल्या सिंहासनावर विराजमान झाले. त्या सिंहासनाच्या पायाला मानवी रक्तमांसाचा आधार होता आणि म्हणूनच पाशवी शक्तीचे ते प्रतीक आधुनिक युगांतील मानवी बुद्धीचे ते वैभवचिन्ह मोठ्या दिमाखाने आपल्या चकाकणाऱ्या डोळ्यांनी पहात सूर्याला वेडावीत होत. सदोबाला कायमची सुटी मिळाली. कार्यसिद्धी झाली म्हणून इस्माईलने एकदां आपले हात झाडले. सदोबा आणि सकाळपासून उसळणारा आनंद, उचंबळणारा उत्साह आद्येने वेडावलेला जीव ही सर्वच एकाक्षणी त्या पाशवी शक्तीच्या पायी विलीन झाली. सुखाच्या संसाराची सुरवात होणार म्हणून जी वीज चमकली तिने लक्ष्मीच्या संसाराचा मूळाधारच नष्ट केला. लक्ष्मीचे सौभाग्य धुळीला मिळाले, मार्तीत पुरले गेले. साडेतीन रुपयांच्या अफाट भांडवलावर जगाला पादाक्रांत करू पहाणारे सदोबा त्या जगाच्या आहारीं गेले. एक अवतार संपला. लक्ष्मीची दैवी शक्ति-तिचे दैवी तेज जाणण्याची पात्रता अंगी नसण्याच्या अपराधाबद्दल सदोबांचे असे अकाली बलिदान झाले !

घरांतलें काम उरकून लक्ष्मी बाहेर निघाली तों तिच्या पायाला नवऱ्या-करतां गुंडाळून ठेवलेला विडा लागला. वनस्पतीला तिनें नमस्कार केला आणि अगदीं विसरपणें ती कांहीं तासापूर्वीं घडलेल्या 'अद्भुत' प्रकारा-बद्दल मनांतच विचार करित ती रंगूकडे जाण्याकरतां निघाली. त्या वेळीं तिच्या मनाची स्थिती कोणत्या प्रकारची होती ? तिच्या मनाला आनंद वाटत होता कीं दुःखाची हुरहुर लागली होती ? अभागी लक्ष्मी, तुझे दुःख तूंच सोसू जाणें ? धन्य तू !—पण तुझे सौभाग्याचें आयुष्य—हाय !—

प्रकरण १६ वें

' पापाची परिसीमा '

आपल्या भव्य दिवाणखान्यांत किसन विमनस्क स्थितीत फेऱ्या घालीत होता. नवीन आणलेल्या यंत्राविषयी त्याचे विचार चालूं होते. विशेषतः हिंदुस्थानच्या नव्या सफरीत त्याला जे विलक्षण अनुभव आले, त्यांचा तर त्याला एक न सरणारा विचार—विषय झाला होता. संपत्तीच्या लालसेनें आपण पुढें पुढें जात आहोंत. स्वतःचें शरीर क्षिजवीत आहोंत. हजारों मजुरांची उपासमार करून त्यांच्याकडून आपण हीं सर्व घनोत्पादक कामें करून घेतों आहोंत. ह्या सगळ्या खटाटोपाचा—ह्या हव्यासाचा अखेर परिणाम काय ? हे सर्व कोणाकरतां ? हा अत्यंत भयंकर प्रश्न त्याच्यापुढें उभा राहिला. त्या प्रश्नाचें स्वरूप वामनावतारासारखें अत्यंत सूक्ष्म होतें पण त्या प्रश्नाची अंतर्शक्ति सगळ्या जीवसृष्टीला समावून उरण्याइतकी विशाल होती. किसन स्वतः त्या कांचनद्वीपांत बलीराजाच होता. आपल्या वैभवाचें दिग्दर्शन जगाला करावें अशी त्याला जेव्हां इच्छा झाली त्याच वेळीं अगदीं अचूक रीतीनें तो प्रश्न प्रथम अत्यंत क्षुद्रस्वरूप धारण करून त्याच्यापुढें उभा राहिला. हळू हळू त्या प्रश्नाचें स्वरूप विस्तृत होऊं लागलें. एकांतून अनेक असे निरनिराळें प्रश्न त्याच्यावर तुटून पडूं लागले.

आजपर्यंत जबरदस्तीनें छळून गप्प बसवलेल्या मनोवृत्ति आतां उसळून त्याला विचारूं लागल्या, “ तू अमर आहेस काय ? ”

किसनच्या अशा विचारांच्या वेळींच दिवाणखान्याचें दार उघडलें गेलें आणि मिलिंद आंत आला. नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें त्यानें सध्याकरतां कागद आणले होते ते टेबलावर ठेवून तो बाजूला उभा राहिला. किसननें सध्या करण्यास सुरवात केली, त्यांत एक वर्तमानपत्राचें ‘बिल’ होतें. त्या बिलावर सही करतांना किंचित्काळ किसन थांबला आणि ते ‘बिल’ देण्याचा हुकूम त्यानें लिहिला. ऑफिसचें काम आटोपतांच नमस्कार करून मिलिंद जावयाला निघाला. किसननें त्याला प्रतिनमस्कार केला आणि तो म्हणाला, “ मिलिंद, तुमचा ऑफिस टाईम झाला. आतां ह्यापुढें मी तुम्हांला येथें अडकवून ठेवणें म्हणजे तुमच्यावर एक प्रकारें जुलूम करण्यासारखेंच होईल. पण तुमची गैरसोय होत नसेल तर एक घटकामर आपण येथें थांबा.” इतकेंच म्हणून किसननें एक उसासा टाकला. त्याच्या स्वरांत आर्जवीपणा होता; आणि तो कितीही दुष्ट असला तरी त्याची ही विनंती अमान्य करावी असें मिलिंदाला वाटेना. इतर वेळीं आपल्या स्वातंत्र्याचा अपहार करणारा—आपल्या कायदेशीर हक्कांची पायमल्ली करणारा म्हणून कदाचित् मिलिंदानें किसन-विरुद्ध ‘बंड’ पुकारलें असतें. पण त्याच किसनची ही विनंती त्याला मोडवेना. मिलिंद बसला हें पाहून किसनला फार बरें वाटलें. त्यानें आपल्या नोकराला दुघाचे दोन पेले आणण्यास सांगितलें.

मिलिंद कांहीं तरी बोलून शांतता मोडली पाहिजे ह्या हेतूनें म्हणाला, “ आपली नवीन यंत्रसामुग्री बहुतेक ‘फिट’ होत आली आहे. बाहेरचे कांपाऊन्ड तर तयार झालेच आहे. शिवाय यंत्राचे सर्व भागही जियल्या-तिथें बसवून झाले. सर्वांत मोठा ‘—’ तोही मी आतां पहात आलों तर बसवला गेला आहे. त्याला फुलांच्या माळा वगैरे घातल्या आहेत.” हें ऐकून किसनला काय वाटलें असेल तें कळणें कठीण. पण त्यानें अगदीं चमत्कारिक स्वरांत प्रश्न केला, “ खरंच—मिलिंद—माझ्या ह्या वैभवाचें वर्णन करतांना तुम्हाला काय वाटतं बरें ? ” मिलिंद कांहींच बोलला नाही. त्याला बोलावें कीं न बोलावें ह्याचा निर्णय लवकर होईना. तो आपला खिडकींतून दिसणाऱ्या क्षितीजाकडे पहात राहिला. किसन पुन्हां

म्हणाला “ मी तुम्हांला स्पष्टच विचारतो, अनीतीनें-जुळमानें मिळवलेला पैसा चांगला का ? आजकालच्या जगांत जिकडे तिकडे ‘भांडवलशाही’ विरुद्ध चळवळ चाललेली आहे. तुमच्यासारखे तरुण स्वतःचा ‘देशभक्त’ म्हणवून घेऊन आपल्या देशाचा उद्धार करायला निघाले आहेत ! वास्तविक भांडवलवाल्याच्या पैशावरच तुमचे सर्व ‘फंड’ पोसले जात आहेत; असें असून त्यांच्याविरुद्ध चळवळ करणें म्हणजे निमकहरामपणा नव्हे का ? ” तो आकस्मिक हल्ला पाहून मिलिंद प्रथम तर गांगरूनच गेला. पण किंचित् सावरून तो म्हणाला, “साहेब, आपण हा थोडा अस्वाभाविक वाद काढलात. तुमचा मी नोकर ह्या दृष्टीनें मतभेद पुढें मांडणें केव्हांही अनिष्टच ! तरी पण तुमच्याच परवानगीनें मी येथें बसलों आहे, तेव्हां आपणाला अप्रिय वाटणारें असलें तरी माझे मत मला सांगायला हवेंच ! तें माझे कर्तव्य आहे. आपण जो आक्षेप घेतलात त्यांत आपण एका गोष्टीकडे आणि अत्यंत महत्त्वाच्या अशा गोष्टीकडे डोळेझांक करीत आहां. सध्यांची चळवळ ही भांडवलवाले ह्यां व्यक्तींच्या विरुद्ध नाही. तर पैशा-मुळें या अघोर मार्गाचा अवलंब ते करीत आहेत त्या पद्धतीविरुद्ध आहे. देशाला कितीही आपण नावें ठेवली तरी त्यावरच मनुष्याचें व्यवहार अवलंबून आहेत. पैसा जितका भांडवलवाल्यांना प्रिय आहे, तितकाच मजुरांनाही तो प्रिय आहे.”

किसन म्हणाला, “ मग हें जर आहे तर विरोध कुठें ! ”

मिलिंद म्हणाला, “ विरोध फक्त त्या पैशाच्या विनियोगाबाबत आहे. मजूर वर्गाचे हाल करून त्या पैशावर भांडवलवाले जी चैन करतात; जो त्या पैशाचा अवयव्य करतात तो पाहून हल्लींच्या तरुणांचें रक्त तारतें. ” किसन काहींशा उारोधिक स्वरांनें म्हणाला, “ कबूल. पण अशी कोणती शक्ति तुमच्या जवळ आहे कीं जिच्या जोरावर तुम्ही ही भांडवलशाही रसातळाला पोंचवाल ? तुम्हां तरुणांत तरी असा एक मार्ग कुठें आहे ? निकृष्ट स्थितीला पोंचलेल्या मजुरांत तरी कुठें आहे ? मजूरवर्ग तरी असा कितरत नीतीनें वागतो ? उलट व्यसनाचें प्रमाण मजूर वर्गांतच अधिक आहे. तुम्ही ज्याचा उद्धार करूं पहातां त्याला स्वतःला कुठें अशी इच्छा आहे कीं आपलें मंगल व्हावें-आपण स्वतंत्र व्हावें ? मग तुम्ही हा अव्यापा-

रेषु व्यापार कां करावा ? मजुरांना पोटाला थोडे कां होईना, पण भांडवल-वालेच देतात. उलट ' फंड ' जमवून त्या थोड्यांतले तुम्ही काढून घेतां-तेव्हां सांगा, अशा स्थितीत त्या मजुरांचा खरा हितकर्ता कोण ? त्यांना अर्धपोटी कां होईना पण जिवंत ठेवणारा घनी, की त्या अर्धपोटी मजुरीतून फंडाच्या रूपानें त्यांना लुबाडणारा देशभक्त ? ” हा किसनचा युक्तिवाद कांहींसा बिनतोड होता. किसनच्या म्हणण्याला सत्याचा आधार होता. त्याला काय उत्तर द्यावें ह्याचा मिलिंदाला थोडावेळ विचार पडला. तरी उत्तर न देणें म्हणजे सिद्धान्त मान्य करणें असा अर्थ होईल म्हणून तो म्हणाला, “ आपण म्हणतां तें खरें आहे. तरी पण आम्ही आमच्या ह्या नव्या चळवळींना आतांच कुठें सुरवात केली आहे. निरपेक्षबुद्धीनें कार्य करणारी देशभक्तांची पिढी अजून अद्याप जन्माला यावयाची आहे. देशसेवेचें खडतर व्रत सतत चालूं राहिल अशा मनोवृत्तीची जोपासना कांहीं झालें तरी आम्ही करायलाच हवी. पक्षभेद-अनीति-दुराचरण ह्या सर्व गोष्टी अम्हाला प्रथम नडणारच; पण असा आत्मविश्वास उत्पन्न झाला कीं आम्ही आपलें ध्येय गांठूं. म्हणजे मग आजच्या सर्व चुट्यांचें परिमार्जन होईल. तें आत्मबल अद्याप तयार व्हायचें आहे. तोंपर्यंत, चिमूटभर लोकांनीं हा अभि जळत ठेवला पाहिजे. मग त्या ज्वलनाकरतां स्वतःच्या देहाचें हवन करावें लागलें तरी चिंता नाहीं. ” मिलिंदाचा स्वर शेवटीं शेवटीं उत्तेजित होत गेला. स्वदेशभक्तीनें त्याच्या वृत्ति थरारल्या. क्षण-काल त्याला आपण कुणासमोर बोलत आहोंत, ह्याचाही विसर पडला. किसनसारख्या कट्टर भावलवाल्याच्या समोर असलीं क्रांतिकारक मते कशीं सांगावीत, ह्याचें त्याला भानच उरलें नाहीं. मिलिंदाचें तें ' भाषण ' ऐकून किसन बराच वेळ कांहीं बोलला नाहीं. तो कांहीं तरी निराळ्याच विचारांत गढून गेल्यासारखा दिसत होता. मिलिंद थोडावेळ थांबून म्हणाला, ' शिवाय असं पहा ! परवांच लक्ष्मीवर घडलेल्या अत्याचारा-विषयीं तुम्ही ऐकलंच असेल. इस्माईल सारख्या यःकश्चित मनुष्याला तुम्हीच चढवलात. तुम्हीच उत्पन्न केलेला हा भस्मासुर तुमच्याच मुला-बाळांच्या डोक्यावर हात ठेवून त्यांना भस्मात् करीत आहे. अशा ह्या

रगाड्यां मजुरांनीं आपलें वित्तच काय पण चित्तसुद्धां ह्या चळवळीला दिलें पाहिजे. ’

“ मग तुम्हीच कां नाहीं असं चित्त आणि वित्त जुळवण्याचा प्रयत्न करीत ? ” किसननें विचारलें.

“ छे, छे, आपला हा केवळ वाद होता. त्यांत मी अथवा तुम्ही व्यक्तिशः कुठल्याच रीतीनें गोवले जात नाहीं. माझ्यांत एकतर अशी चळवळ करण्याची ताकद नाही. आणि तुमच्या विरुद्ध—? ” इतकेंच म्हणून मिलिंद थांबला. किसनला शेवटचे शब्द ऐकून गोंधळल्यासारखे झालें. रुद्धकंठानें तो म्हणाला, “ बरं मिलिंद, तुम्हांला उगीच मी एवढा मनस्ताप दिला. तुम्ही जा आतां ” मिलिंद निघून गेला. क्षीण दृष्टीनें मावळत्या सूर्यनारायणाकडे पहात किसन बसला होता. मिलिंदाच्या स्पष्टोक्तीनें त्याला काय वाटलें हे कळणें कठीण आहे. पण बराच वेळ तो स्तब्ध बसून राहिला. पश्चिम दिशेला क्षितिजावर बारीक बारीक मेघखंड कांहीं काळ सूर्य किरणांच्या रंगानें रंगत होते आणि त्या सूर्यकिरणांचा अस्त होतांच काळोटिक्कर पडत होते. अलौकिक तेजाच्या स्पर्शानें कृष्णवर्णाचे मेघसुद्धां उज्वळ होतात ! त्या निसर्गाच्या शिकवणुकीनें किसनच्या अंतःकरणांत निराळाच प्रकाश पडला. सगळी सृष्टि अंधारांत बुडत होती.

किसनच्या दिवाणखान्याचें दार उघडलें गेलें. त्याठिकाणीं नोकरानें अद्याप दिवा आणून ठेवला नव्हता. इस्माईल आंत आला आणि त्यानें अदबीनें सलाम केला. किसननें त्याच्याकडे लक्षच दिलें नाही. ‘ तुम्हीच उत्पन्न केलेला भस्मासुर ’ हे मिलिंदाचे शब्द त्याच्या कानांत अझून निनादत होते. इस्माईलनें होऊनच बोलण्यास सुरवात केली. उल्हासित स्वरानें तो म्हणाला, “ हुजूर काम फत्ते. आपल्या नव्या यंत्राची मांडणी पूर्ण झाली; अगदीं मनासारखी झाली. आतां त्या यंत्रापासून अपघाताची भीति नाही ! ” किसनला शेवटच्या वाक्याचा अर्थ कळला नाही. त्यानें आशंकून विचारलें, “ कां? कां भीति नको बाळगायला ? ” आपल्या कर्तव्यगारीबद्दल पूर्णपणें खूप होऊन किसनकडून आपल्याला फार भोठें बर्खास मिळणार, आपल्या आजवरच्या सेवेचें चीज होणार, अशी खात्री वाटून इस्माईलनें उत्तर दिलें, “ सरकार यंत्राचा बळी यंत्राला दिला. मनुष्याचा

एकदां बळी घेतल्यावर मग अपघाताची भीति नको ! ” एकादी वीज कोसळून अंगावर पडावी तसा त्या शब्दांचा किसनच्या मनावर परिणाम झाला. त्याचे मस्तक बधिर झाले. त्याच्या सगळ्या शरिरांतली चेतना क्षणकाल स्थिरावली. त्यानें अर्धोर होऊन प्रश्न केला, “ कोणाचा बळी दिला ? ”

इस्माईलकडून उत्तर आले, “ आपल्या सदोबाचा ! त्या बावळट पाटलाचा ! ”

किसनच्या मनांत दारुण शंका आली व तो ओरडून म्हणाला, “ कोण ? कोण सदोबा कोण ? ”

“ लक्ष्मीचा नवरा—तो गजंड ! ”

“ चूप ! बेहराम सगळा सत्यानास केलास. खबरदार एक शब्द अधिक बोलशील तर ! लक्ष्मीचा नवरा बळी दिला ! हा ! हा ! ” किसनचा संताप चढू लागला. त्याच्या डोळ्यावाटे जणू अग्नीचे कण पडत होते. तो जागेवरून उठला आणि त्यानें इस्माईलचे दोन्ही दंड धरून त्याला गदगद हलवले. पुत्र शोकाने व्याकुल झालेल्या धृतराष्ट्रप्रमाणे किसननें दोन्ही हातांच्या मगरमिठींत इस्माईलचा चुरा करून टाकला असता. इस्माईलला घन्याच्या ह्या वर्तनाचे अत्यंत आश्चर्य वाटले आणि भीतिही वाटली. आपली अपेक्षा नव्हे खात्री, अशा रीतीनें फोल ठरेल हें त्याला स्वप्नातही खरे वाटले नसतें. किसनची जोराची पकड आणि त्याचा तिक्त स्वर ह्यामुळे तर त्याच्या काळजाचे पाणी झाले. किसन तीव्र दृष्टीनें त्याच्याकडे पहात म्हणाला, “ जा ! एकदम येथून निघून जा. एक क्षणसुद्धां माझ्यासमेर राहूं नकोस आणि तुझी नोकरी पण ह्यापुढे कमी केली आहे. चल जा नीघ ! ” इतके म्हणून जवळ जवळ घक्का मारून त्यानें इस्माईलला घालवून दिले. असा कोणता अपराध आपण केला हें इस्माईलच्या लक्षांत येईना. आपली नोकरी जावी, आपला असा अपमान व्हावा, ह्यामुळे चिडूनच तो बाहेर पडला.

दिवाणखान्यांत दिवा आणून ठेवला गेला. किसनचा संताप अद्याप उतरला नव्हता. त्याची सर्व शक्ति एकाच मनोविकाराच्या आचीन होत होती. क्रोधाने आपले शिखर गांठले. ती चढण चढून दमलेला किसन खिन्न झाला. अस्वस्थ झाला. आतां क्रोधाची उतरण सुरू झाली. ताणलेल्या मनो-

वृत्ति आकुंचित होऊं लागल्या. किसनवर विषादाची—आत्मोपहासांची दाट छाया पसरू लागली. अंतःकरणावर कुठून तरी जोराचा दाब बसत आहे, आणि त्या दाबाखाली आपले अंतःकरण पिळवटून निघत आहे, असा त्याला भास झाला. त्याने दिव्याकडे पाहिले. दीपज्योतीतून प्रकाशाचे कण त्याच्याकडे जोराने धावत होते आणि त्याच्या अंतःकरणाला चटके देत होते. ‘तुम्हीच उत्पन्न केलेला भस्मासूर’ तेच शब्द त्याच्या भोंवती अक्राळविक्राळ रूप घेऊन नाचू लागले. त्या भेसूर तांडवाचा ताल कर्णकठोर होता. किसनच्या विचारचक्राला कित्येक वर्षांत मिळाली नव्हती अशी तीव्र गति मिळाली.

“मीच उत्पन्न केलेला भस्मासूर—हाय—कृती तीव्र—कठोर सत्य हें! मी केलेले पाप आतां माझ्यावरच उलटणार! माझी दुष्टबुद्धि मलाच मारण्याचे कट करणा! माझ्या डोक्यावर हात ठेवून मला भस्मसात् करणार. ह्या सर्व प्राणघातकी मान्यांतून मी कसा सुटणार? मी आतां कसा जिवंत रहाणार?” किसनच्या विचारचक्राचा असा एक फेरा पुरा झाला.

“तू अमर आहेस काय? मी अमर नाही त्याप्रमाणे जगांतली प्रत्येक व्यक्ती नश्वर आहे. मग मलाच ही दारुण भीति कां वाटते? मिलिंद लक्ष्मी ह्यांच्याच अर्गी असे तेज कां? माझ्या आयुष्याचा शेवट होणार, म्हणून मला काहीच करतां येत नाही. मृत्यूचे उग्रस्वरूप टंक्कारून मजकडे पहात आहे. मी आजपर्यंत केलेले विलास—छळ—अन्याय आजच माझ्याकडे पाहून खदखदां हंसत आहेत. मी असा चिरडला जात आहे. कोण माझ्या अंतःकरणांत ह्या भयप्रद कल्पनांना घुसवीत आहे? ही दारुण योजना कुणाची? आजपर्यंत सुप्त असलेल्या शक्तींना कोण जगें करीत आहे? माझ्यावर हा जुलूम कोण करीत आहे? काय माझा मी ह्या सर्व अनवस्थेला कारण?—मीच ह्याला जबाबदार? हें सर्व मीच केले. आतां मीच त्याचे प्रायश्चित्त घेणार. कां? कां? माझ्यावर हा कहर उसळत आहे? माझ्या शरिराची शक्ति क्षीण होत आहे. माझ्या मनाची शक्ति विलय पावत आहे. अशा संकटकाळी अशा दुबळ्या स्थितीत हा जुलूम माझ्यावर कां व्हावा?” विचारचक्र उलटत्या दिशेने धार धरून धावू लागले. बिकट हास्य करून त्याचे प्रश्न त्याला उत्तर देऊं लागले.

“तू तरी निराळे काय केलेस? अर्धपोटी मजुरांचा छळ तू केव्हां

आणि कां केलास? दीनदुबळ्या पतिव्रतांचा पदर तूं कां ओढलास? नीतीला नागवी करतांना, माणुमकीचें नरडें दाबतांना, तूं तरी कुठें विचार केलास? तुझ्यावर आतां होत असलेला जुलूम तूच पेरलेल्या कृत्यांचें फळ आहे. अजून तरी शुद्धीवर ये. मानती इत्येनें तरी सावध हो. ह्या पापांचें प्रायश्चित्त अजून तरी घे, अजून आपल्या वर्तनानें चिरंजीव हो. अमर हो. तुला छळणाऱ्या शक्ति सत्कार्याकडे लाव. दीनदुबळ्यांचा वाली हो. अजून सृष्टीचे सिंहासन तुला मिळेल. अद्याप अवकाश आहे आमची ही निर्वाणीची सूचना आहे. शेवटीं तरी लक्षात घे. अजून तरी सावध हो !”

त्या फटकान्यानें रडकुंडीस आलेली त्याची दीनवाणी बापुडवाणी शक्ति स्फुंदून स्फुंदून अश्रू टाळू लागली. खिन्न मुद्रें ती विचार करूं लागली, “आतां मला कुठला आधार? मला आतां मार्ग कोण दाखवणार? समळ्या जगाकडून ‘पापी’ म्हणून माझा उपहास होत असतां सद्य अंतःकरणानें मला आश्रय देईल असा या जगाच्या पाठीवर महात्मा कोण आहे? मी कुणाकडे जाऊं? मी कुणाचें चिंतन करूं. कुणाची पायघरणी करूं ?”

गंभीर ध्वनी झाला आणि उत्तर आलें, “आपणच आपला उद्धार करायचा! स्वतःलाच शरण जा. जें तुला आजपर्यंत दुर्बल वाटत होतें त्यांतच अजिंक्य शक्ति सांठवलेली आहे. जें तुला आजपर्यंत यःकश्चित् वाटत होतें. ज्याच्याकडे आजपर्यंत तूं तोंड फिरवून उभा होतास तेथेंच त्याच धुळींत त्याच दगडांत सर्व विश्वाचें मंगल करणारी शक्ति अधिष्ठित झाली आहे. उगाच सैरावैरा घावूं नकोस. स्वतःचाच स्वतः उपदेशक हो. संकटांत विशेषतः अशा संकटांत ज्याचा तोच !”

किसननें त्या उपदेशापुढें मस्तक नम्र केलें. त्याचें अंतःकरण स्थिरावत चाललें. दिव्याची ज्योत शांतपणें जळत होती. अशाच दिव्याच्या प्रकाशांत एक अद्भुत पाहिल्याची आठवण त्याला झाली. त्या निरपराधी-पुण्यशील स्त्रीचें सौभाग्य नष्ट व्हायला कारण आपण! हाय हाय! ती स्त्री किती थोर. किती उदात्त! तिच्यासाठीं आत्मसमर्पण करणारा तो दीप आपला गुरू! त्या दिव्य संदेशाची आज आपणाला प्राप्ति व्हावी अशा संकटानें आपणाला इतक्या अलौकिक ज्ञानाचा लाभ द्यावा! धन्य

ती स्त्री ! असा कोणता गुण तिच्यांत होता? असें कोणतें तेज तेथें होते, कीं त्यामुळे आपल्या मानसिक वृत्ति तळापासून ढवळल्या जातात !

श्रद्धा-श्रद्धा-श्रद्धा-हीं अक्षरें त्या दीपज्योतींत तेजःकणांच्या सिंहासनावर अधिष्ठित झालेलीं त्याला दिसलीं. त्या सिंहासनस्थ देवीला त्यानें विनम्रभावानें प्रणिप्रात केला.

प्रकरण १७ वें

‘ प्रायश्चित्त ’

पहाटेस मिलिंद जागा झाला तेव्हां एका अत्यंत हृदयंगम स्वप्नांतून तो तरंगत होता. त्या स्वप्नाचा अद्भुतपणा आणि अकल्पितपणा ह्यामुळे तर तो फारच गोंधळांत पडला. वास्तविक स्वप्नांवरून भविष्य सांगण्याचा त्याला नाद नव्हता. पण त्या स्वप्मानें त्याला चांगलाच चटका लावला. मिलिंदाची स्वप्नसृष्टि अशी रंगली होती:—

“ रोजच्या प्रमाणें सकाळीं आपण कामावर गेलों, आणि आपण आपल्या कामास सुरवात केली. टपालची वेळ झाली. एक लठ्ठ पिवळें पाकीट त्यांत होतें. किसनच्या नांवचें सगळें टपाल आपण त्याला दिलें त्यांतच तें पिवळें पाकीटही दिलें. त्यावरील अक्षर पाहून तो दचकला. त्यानें घाईघाईनें तें पाकीट फोडलें आणि आंतील मजकुरावरून नजर फिरवली. त्याची वृत्ति अधीर होऊं लागली. त्याच्या डोळ्यांत कधींही आपण न पाहिलेले अश्रू दिसूं लागले. त्यानें पत्र वाचून खालीं ठेवलें आणि बोटानें आपणास जवळ येण्याविषयीं खूण केली. आपण त्याच्या जवळ जातांच अत्यंत सद्गदित कंठांत तो म्हणाला ‘ मिलिंद-मिलिंद ’ त्यानें आपला हात हातीं धरून जोरानें दाबला. एखाद्या अधाशाप्रमाणें आपल्या तोंडाकडे तो पहातच राहिला. त्याच्या दृष्टींत विलक्षण स्नेह दिसत होता. त्याच्या मुखावर वत्सलता भरून राहिली होती. तशा स्थितींत थोडा वेळ गेला आणि नंतर किसन म्हणाला, “ मिलिंद, मला किती आनंद

झाला आहे ह्याची तुम्हाला कल्पना नाही. मला जें पहिल्या पासून वाटत होतें, जी माझी आजपर्यंतची अत्यंत तीव्र इच्छा होती ती सफल झाली. मिलिंद माझ्या जीवनाची पापमय कहाणी मी तुम्हांला सांगितली तर तुम्ही माझा तिरस्कार कराल. पण मी तरी काय करूं ! सगळ्या जगानें मला धुडकावून दिलें. माझ्या स्नेहवृत्ति अस्तित्वांत रहाणार नाहीत, इतक्या क्रूरपणानें प्रथम जगानें मला वागवलें. संधी सांपडतांच मी त्या जगावर सूड घेतला. पण तुमच्या रूपानें जगानें मला माझ्या संपूर्ण नुकसानीची भरपाई करून दिली. अहाहा ! आजचा सोन्याचा दिवस उगवेल असं मला कधीही वाटलें नव्हतें. आतां माझं दुःख संपलं. आतां आपण सर्वजण मोठ्या सुखानें राहूं. मिलिंद, तुमच्या रूपानें—तुमच्या गुणानें मी वेडावून गेलों. तुमच्यासारखा मुलगा माझ्या नशिबी असेल, असें मला अभाग्याला कधीही वाटले नव्हतें. तुमची उत्कटता—तुमची परदुःख हरणाची तळमळ, ह्यामुळें तुम्ही मला अधिक प्रिय आहांत. मनुष्याला अमर व्हावं असंच वाटतं आणि ही त्याची भावना अत्यंत सहाजिक आहे. आपल्या संततीच्या द्वारे मनुष्य अमर होत असतो. ज्या सृष्टीतून परमेश्वर जगतो, तशाच प्रकारची मुलावाळांचीं सृष्टि निर्माण करून मनुष्य जगतो. तें अमरपद मला आज मिळालें. इतकी वर्षे अंतः-करणांत जुलमानें कोंडून ठेवलेली ही अपत्यस्नेहाची भावना आज अशा रीतीनें सफल झाली. ये-ये मिलिंद, माझ्या लाडक्या मुला ये. आणि ह्या तुझ्या वृद्धपित्याला कडकडून भेट ! किसनचा स्वर कंपित झाला. त्याच्या नेत्रातून झरझर अश्रू वाहूं लागले. तो काय बोलतो ह्याचा अर्थच आपणांला समजेना. मात्र त्याच्या त्या स्वरातून आणि एकंदर आविर्भावांतून कांहीं तरी आपणांला आपल्या मनांत तशाच संवेदना उत्पन्न करणारे कांहीं तरी आहे. न कळत आपल्या वृत्ति त्याच्याकडे ओढल्या जात आहेत. इतकें दिवस आपणांला आपण एकटे, आपल्यावर प्रेम करणारे कुणीही नाही, म्हणून खेद वाटत असे; पण आज आपल्या मनाला आनंद झाला. किसन पापी असला तरी वृद्ध आहे. आपला पिता आहे. ह्या दृष्टीनें आपण त्याच्याकडे पाहूं लागलों. त्याचीं पापें कुठल्याकुठें गेलीं. त्याच्या मुक्ताभोंवतीं वात्स-ल्यरसाची अलौकिक क्रांति विलसूं लागली. तो आनंदरसांत डुंबत होता

आणि आपणाला त्यांचा आस्वाद घेण्याकरतां हातीं धरून नेत होता. आपल्या स्थित्यंतरामुळे आपण अगदीं गोंधळून गेलों. कांचनद्वीपाची मालकी आपणाकडे येणार, ह्या विचारानें आपले देशभक्तीचे विचार कोठच्या कोठें पार पळून गेले. लक्ष्मीचीमुद्धां आपल्याला आठवण राहिली नाहीं. पण किसननें आपल्याला त्या वैभवाच्या निशेतून जागें केलें आणि म्हटलें, “बाळा, माझ्या दोन अपत्यांपैकीं एक तर तू मिळालास ! पण जगानें गिळलेलें दुसरें माणिक—माझी मुलगी मला अद्याप मिळायची आहे. तिचा तूं शोध कर. वीस वर्षांपूर्वी तिच्या डोळ्यांत असलेलें तेज आजही माझ्यासमोर आहे. आपण त्यावर म्हणालों, “लक्ष्मीला आपण आपली मुलगी माना !” त्यावर किसनची स्थिति चमत्कारीक झाली. त्याचे पाय पुन्हां परतले. त्याची मुद्रा काळवंडली. सैतान पुन्हां आपल्या ठिकाणीं आला. त्यानें विकट हास्य केलें, आणि तो म्हणाला, “लक्ष्मी माझी मुलगी ? छे ! छे ! तें शक्य नाहीं ! माझ्या पापवासनेचा तो तर शेवटचा बळी आहे ” त्या विकट हास्यानें आणि त्याहीपेक्षां भयंकर अशा त्या शब्दांनीं मिलिंद जागा झाला आणि विचार करूं लागला. उपःकाल झाला, पक्षाची किलबिल अद्याप सुरू झाली नव्हती. मजुरांच्या झोंपड्यातून निद्रादेवी आपला पाय हळू हळू काढूं लागली. मिलिंदाच्या दावावर टक टक असा आवाज झाला. मिलिंदानें दार उघडलें आणि पाहिलें, तों किसनकडचा बोलावणेंकरी. त्यानें अगदीं गडबडीनें आपला निरोप सांगितला, “बाबूनी जलदी बोलावले आहे तुम्हांला. सरकार अगदीं वाट पहात बसले आहेत.”

त्यावर मिलिंदानें विचारलें “इतक्या लवकर ?”

“जी हां—काम काय तें माहीत नाहीं. पण बोलावले आहे ताबडतोब” एवढें सांगून तो बोलावणेंकरी निघून गेला. मिलिंदानें घाईनें तोंड वगैरे धुतलें आणि कपडे करून तो निघाला. त्याला पडलेलें स्वप्न आणि आतांचें बोलावणें ह्यांत काहींतरी संबंध असावा असें त्याला वाटले. लक्ष्मीवर तर काहीं नवीन संकट येत नाहीं ना ! स्वप्नांत जरी किसननें आपल्याला पुत्र मानलें असलें तरी प्रत्यक्ष आपला शब्द कितपत मानला जाईल ह्याची जबर शंका मिलिंदाला वाटत होती. आपण काल स्पष्टपणें बोललेलीं मते आणि त्यांचा तिखटपणा ह्यामुळे संतापून जाऊन आपलें पारिपत्य करावें

म्हणून तर हें बोलावणें आलें नाहीं ना ! अशा निरनिराळ्या शंकाकुशंकांच्या घांदर्शीत त्याला भोंवतालच्या सृष्टीकडे लक्ष द्यायला फुरसतच झाली नाहीं. किसनच्या प्रासदाच्या पायऱ्या चढून तो दिवाणखान्यांत पोहोचला. किसन एका खुर्चीवर अस्वस्थपणें बसला होता. त्याचे डोळे रात्रभर झोंप न लागल्यामुळे मुजल्यासारखे दिसत होते. त्याची सर्व कांती पालटून गेली होती. त्याचा उग्रपणा कुठल्याकुठे गेला होता. तो एकदम अधिक वृद्ध अधिक दुर्बल दिसत होता तरी त्याच्या एकंदर वागणुकीत कगरीपणा कायम होता. मिलिंद येतांच त्यानें त्याला बसण्यास सांगितलें आणि आपणच बोलण्यास सुरवात केली, “तुम्ही जे काल म्हणालांत की मीच उत्पन्न केलेला भस्मासुर माझ्याच मुलाबाळांना भस्मसात् करीत आहे. अगदीं अक्षरशः तुमचें म्हणणें खरं आहे. आतां तुम्ही मी सांगतों त्याप्रमाणें तयारी करा. आपले सर्व मजूर लोक आपापलीं हत्यारें घेऊन त्या यंत्राभोंवतीं बोलवा. आपल्या स्टोअरमध्ये असतील नसतील तेवढे तेलचे डबे त्याठिकाणीं पाठवून देण्याची व्यवस्था करा. चला जलदी करा. मी सांगतो त्यांतला प्रत्येक शब्द अक्षरशः पाळला गेला पाहिजे !” त्या विलक्षण हुकमानें मिलिंद तर गोंधळूनच गेला. आपण रात्री स्वप्नांत पाहिलेला किसन आणि आतां आपणाला हुकूम करणार किसन ह्यांची तो मनांतल्या मनांत तुलना करूं लागला. पण वेळ घालवणें शक्य नव्हते. हुकमाची अमलबजावणी करण्याकरतां मुकाट्यानें तो निघून गेला.

मिलिंद जातांच किसननें लिहिण्याचें साहित्य गोळा केलें. त्याच्या नेहमींच्या तडफेनें तो काम करूं लागला. कशाचा तरी संचार झाल्याप्रमाणें तो वागत होता. त्यानें लिहिण्यास सुरवात केली. भरभर त्यानें दोन तीन कागद लिहिले, ते कागद एका पाकीटांत घालून तें पाकीट बंद केलें आणि आपल्या तिजोरींत ते पाकीट ठेवलें. तिजोरींतली शिल्लक त्यानें मोजली. स्वतःजवळ असलेलें सगळें जवाहीर तपासून त्याची एक यादी त्यानें केली. आपलें सर्व सामानसुमानाच्या याद्या त्यानें तयार केल्या. अशी सर्व व्यवस्था झाल्यावर त्यानें एक उसासा टाकला. अंगांतली सर्व शक्ति एकवटून तो कशाशीं तरी झगडत होता. प्रत्येक क्षणीं त्याच्या अंतःकरणांत परस्परविरोधी मनोविकारांचें तुंबळ युद्ध होत होतें. लोभासारख्या

प्रचंड शत्रु त्याला आपल्या मिठीतून सोडण्यास तयार नव्हता. पण पोलादी निश्रयानें किसन झगडत होता. नंतर त्यानें आपल्या गुप्त तळघरांत असलेली शस्त्रे घेऊन ती वाड्याच्या मागील विहीरींत टाकून दिली. त्यानें आपला काळा डगला चढवला आणि कमरबंदांत आपलें नेहमीचें 'पिस्तुल' ठेवलें.

इतक्या अवधींत मिलिंद परत आला व त्यानें आपल्या आज्ञेप्रमाणें सर्व गोष्टी सज्ज आहेत म्हणून किसनला सांगितलें, 'ठीक आहे' असे तोटकें उत्तर देऊन किसन आपल्या वाड्याच्या पायऱ्या उतरूं लागला. मिलिंद त्याच्या मागोमाग निघाला. किसनच्या चालींत स्थिरता नव्हती. अती श्रमानें त्याचे पाय कांपत होते. त्यानें मिलिंदाला जवळ बोलावळें जाणि त्याच्या खांद्यावर हात ठेवून तो चालूं लागला.

यंत्रजवळ सर्व मजूर जमले होते. आपणाला येथें कशाकरतां बोलावण्यांत आलें ह्याचा नक्की अंदाज कुणालाच येईना. पण आजपर्यंत झाल्या हुकमाला हटकण्याची संवय कुणालाच नसल्यामुळें प्रत्येक जण मुकाट्यानें त्या ठिकाणीं जमल्यावर सगळ्या मजुरांच्या लक्षांत एक गोष्ट प्रामुख्यानें आली ती ही कीं इस्माईलचा तेथें पत्ता नव्हता. वास्तविक सर्व काय झालें तें इस्माईलच्या देखरेखीखालीं झालें असें असून तो तेथें नव्हता ही गोष्ट जरा नवल करण्याचीच होती. पण किसनबरोबर कदाचित् तो असेल असेंही कांहीं जणांना वाटलें. यंत्राची पूजा करून बहुधा बक्षिसें वाटण्यांत येणार असावीत असा कांहीं जणांचा तर्क होता. तर इतर कित्येक दुसरे कांहीं तर्क करित होते. प्रत्येकजण आपली अकल लढवीत होता आणि दुसऱ्याचें म्हणणें चूक आहे. असेंच ठरवीत होता. पण त्यांच्या या तर्क-टाला फारसा अवधि मिळालाच नाही; कारण मिलिंद आणि किसन तेथें येऊन पोहोंचले. किसननें एकदां त्या सगळ्या मजुरांकडे आपली दृष्टी फिरवली. त्या दृष्टीपातानें प्रत्येक मजुराच्या हृदयाचा थरकाप झाला. तशाही स्थितींत किसन उपहासपूर्वक हंसला आणि नंतर खणखणीत आवाजांत तो म्हणाला, "ह्या यंत्राच्या खालीं सुरूंग लावा आणि भोंवतालच्या कांपा-ऊन्डावर घासेलट ओतून आग लावा ! हे जें हल्लीं समोर दिसत आहे ह्याचा मागमूस संध्याकाळीं येथें रहायला नको. चला आटोपा-प्रथम आग लावा !"

तो विचित्र हुकूम ऐकून सगळेंच मजूर गडबडले. आपल्या धन्याला आज वेड तर नाहीं लागलें असेंच त्यांना वाटलें. ह्या पेटणाऱ्या अग्निकुंडांत तर आपणाला जिवंत जाळले जाणार नाही ना ? अशा भयंकर शंका त्यांच्या मनांत येऊं लागल्या. पण हुकमाचे ताबेदार, त्यांना हुकमाची अंमलबजावणी करणें भाग होतें. सर्व लाकडी बांधकामावर तेल ओतण्यांत आलें आणि त्याला आग लावण्यांत आली. त्या महाभूताचें रुद्र स्वरूप लवकरच प्रगट होऊं लागले. एकेक भाग अग्नीच्या आघीन होऊं लागला. प्रथम धूर आणि नंतर तेजस्वी ज्वाळा बाहेर पडूं लागल्या. किसन शांतपणें त्या वरवर जाणाऱ्या धुराकडे पहात होता. आपल्या अंतःकरणातला कोणचा तरी वार्डट भाग त्या धुराबरोबरच निघून जात आहे असें त्याला वाटूं लागलें. मडकलेल्या ज्वाळांचा देखावा पाहून तर त्याच्या दृष्टींत काहीं तरी अलौकिक असें तेज चमकूं लागलें. प्रत्येक ज्वाळेची जिव्हा म्हणजे पापी जगाला शुद्ध करणाऱ्या महात्म्याचा हातच होय असें त्याला वाटूं लागलें. आपल्या अंतःकरणातली पापें जळून खाक होणार ह्याबद्दल त्याला समाधान झालें.

किसनच्या मनाची ही स्थिति तेथें जमलेल्यापैकी एकालाही कळणें शक्य नव्हतें. मिलिंद आणि मल्हारी तर आश्चर्याने अगदी गुंग होऊन गेले. इतका पैसा खर्च करून बाघलेलें आणि उभारलेलें हें यंत्र साहित्य अशा रीतीनें पेटवण्यात किसनला खास वेडाचीच लहर आली असली पाहिजे. किसनच्या नव्या तेजाची भूमिका त्यांना कळणें शक्य नव्हतें ? हा संहार कशासाठी हें अग्निचे कराल स्वरूप कशासाठी हें त्यांना कसें समजावें ? यंत्राच्या भोंवतालच्या भागार्शी अशा रीतीनें पूर्णपणें होळी झाली तेव्हा किसन उठला आणि त्यानें मिलिंदाला आपल्या बरोबरच चलण्यास सांगितलें. ते दोघेही किसनच्या वाड्यात येऊन पोहोंचले. किसनची घडपड शांत होत चालली होती. मिलिंद भीत भीत म्हणाला, “ हुजूर आपण आज काय केलेत हें ! इतकें नुकसान करून काय फायदा झाला ? ” किसन थोडा वेळ थांबला आणि नंतर अगदीं शांतपणें तो म्हणाला, “ मिलिंद मी आज काय केले हें तुम्हांला कळणार नाही, आपणच उत्पन्न केलेल्या सृष्टीचा संहार कां करावा हें त्या सृष्टीच्या

ईश्वराखेरीज इतरांच्या ध्यानीं येणारें रहस्य नव्हे. मी उत्पन्न केलेल्या ह्या सृष्टीची मी अशा रीतीनें मुंडी कां मुरगळीत आहे ह्याची कल्पना माझ्या-खेरीज इतरांना होणें शक्य नाहीं. मी आज काय केलें ? मी जें ह्यापूर्वीं केलें—जें पाप मी आचरिलें त्याची यथासांग पूर्तता आज मी केली. मी केलें हें कृत्य तुमच्या दृष्टीनें मूर्खपणाचें ठरेल—अव्यवहारिकतेचें ठरेल. पण त्या कृत्याला ज्यामुळें चालना मिळाली ती गोष्ट इतकी भयंकर आहे कीं सांगतां सोय नाहीं. एखाद्या महारोग्यानें पांघरलेलें पांघरूण मग तें कितीही उंची असलें तरी तो रोग आपल्याला चिटकून नये अशी जर आपली इच्छा असेल तर तें पांघरूण जाळलेंच पाहिजे, नष्ट केलें पाहिजे. ह्या यंत्राच्या आसपास आणि खालीं अशाच प्रकारचा पापाचा महारोग राजरोस वावरत होता. त्या महारोगानें आजपर्यंत सगळें कांचनद्वीप दूषित झालें होतें. त्या महारोगाचा उदय माझ्या अंतःकरणांत असला तरी त्याचा दृश्य अवतार त्या यंत्रसामुग्रींत होता. मानवी हत्येनें त्या यंत्राची अघोर लालसा भागवली गेली. माझ्या सृष्टींत आजपर्यंत प्रत्यक्षपणें न घडलेला अत्याचार घडला ! मी काय केलें ? त्या महारोगाचें एक ठिकाण आज मी जाळून टाकलें. मी माझ्याच अंतःकरणाचा उद्धार व्हावा म्हणून हें पहिलें होमकुंड पेटवलें. एकामागून एक अशा माझ्या सर्व पापाची आहुति मी त्यांत देणार. माझा उद्धार हाच माझा लाभ. मग त्या लाभाकरतां स्वतःची आहुती देण्याचा जरी प्रसंग आला तरी पत्करीन पण मी स्वतःचा उद्धार करून घेणार. माझ्या अधःपाताला कारण जर मी होऊं शकलों—तर स्वतःच्या उद्धारकरतां मी इतरांना काय म्हणून शीण द्यावा ? मिलिंद, मी तुम्हांला प्रत्यक्ष माझ्या मुलासारखा मानतो.” ह्या वाक्यानें मिलिंद दचकला. त्याला आपल्या स्वप्नाची आठवण झाली. त्यानें एकवार किसनकडे पाहिलें. किसनच्या मुखावर शांतपणा दिसत होता. अंतःकरणांतली सगळी काल-वाकालव त्यानें आपल्या नेहमींच्या संयमशक्तीनें झांकून ठेवली. किसन पुढें बोलूं लागला, “मी अमर नसलों तरी तुम्ही मला अमर करूं शकाल. आतां माझा अवतार संपला आहे.” इतकें म्हणून किसन थांबला. त्या सर्व प्रसंगाचा

शीण त्याला आतां जाणवूं लागला. तो दमून एका आरामखुर्चीवर पडला. मिलिंद उठून आंत गेला आणि त्यानें एक पेला भरून दूध आणलें. किसन डोळे मिटून आपल्याच अंतःसृष्टीत गुंग होता. मिलिंदानें त्याला हांक मारली. किसननें डोळे उघडले आणि पाहिलें तें! मिलिंद हातीं दुधाचा पेला घेऊन उभा आहे. आपणावर अकारण प्रेम करणाऱ्या त्या तरुणांचें तें प्रेमळ आचरण पाहून किसनला गहिवर आला. त्याच्या हृदयाला त्या सहानुभूतीनें—विशेषतः त्याच्या पापपूर्ण आयुष्यानंतर मिळालेल्या सहानुभूतीनें अत्यंत विस्मय वाटला. त्याचें अंतःकरण पूर्णपणें हललें. त्यानें मिलिंदाच्या हातचा पेला घेतला आणि सहज दृष्टीनें त्याच्याकडे पहात दूध पिण्यास सुरवात केली.

मिलिंद घरी जाण्यास निघाला तेव्हां त्याला सुद्धां वाईट वाटूं लागलें. किसन कितीही दुष्ट असला—कितीही पापी असला तरी त्याच्या अंतःकरणाला इतक्या तीव्र वेदना व्हाव्यात—त्यानें स्वतःच्या पापाचे इतकें कठोर प्रायश्चित्त घ्यावें, नव्हे त्याला घेण्याचा प्रसंग यावा, ह्याबद्दल मिलिंदाला खरोखर दुःख झालें. किसन दुष्ट असला तरी श्रेष्ठच आहे. उच्च दर्जाची मानसिक शक्ति असल्याखेरीज असा संहार—असा त्याग होणें शक्य नाहीं. जगानें ज्याला पापी ठरवलें—सैतान म्हटलें—त्याच्याच खडकाळ अंतःकरणांत आपणाविषयीच्या सहानुभूतीची—वात्सल्याची गुप्त गंगा वहात असावी, हें केवढें आश्चर्य ! जिवापाड मेहनत करून सारा जन्म ज्याची संपादणी केली, तें हिणकस आहे असें मनाला पटतांच त्या सर्वांचा त्याग करायचा, त्या सर्वांची होळी करायची, ह्याला केवढा आत्मनिग्रह, केवढे जितेंद्रियत्व लागत असेल ? विचाऱ्या मिलिंदाचे विचार स्वतःकडे वळले. किसनच्या—नुकत्याच पाहिलेल्या किसनच्या उदात्तपणाचें मूर्तिमंत चित्र समोर असतां आपली प्रतिमा त्याला अत्यंत हीन वाटूं लागली. त्याचा स्वतःविषयीचा तिटकारा वाढत गेला. ज्याला आपण देशभक्तीच्या आणि उच्च तत्वाच्या गप्पा मारल्या तोच तें तत्व आचरून किती तरी पुढें गेला. त्यागाच्या बाबतींत तोच आपला गुरू ठरला. आपल्या भोंवतालचीं प्रत्येक वस्तु-प्रत्येक व्यक्ति आपणांला हिणवीत आहे, प्रेमासाठीं घरदार सोडणारा मल्हारी, वात्सल्यासाठीं इस्माईलसारख्या राक्षसाच्या दाढा उपटणारी रंगू,

आत्मोद्धाराच्या बलवत्तर इच्छेने तळमळणारा किसन, प्रत्येकजण आपल्या-पेक्षां किती श्रेष्ठ ! आपल्यापेक्षां किती तरी पटीने कर्तृत्ववान् !”

‘ सुशिक्षित तरुण ’ म्हणून घर्मेड मिरवणारे आपण, सर्व ह्या लोक-विलक्षण व्यक्तींच्या पुढे किती तेजहीन. किती स्यार्थी ! आपल्याला वाटते, अत्यंत हीनपणे वाटते की आपला प्रेमभंग म्हणजे जगाच्या लांबरुंद पात्रांतून भरून सांडणार दुःखप्रवाह असावा ! अरेरे ! जगांत दुसऱ्याही व्यक्ति दुःखांत असतील, अनाथ असतील, छळल्या जात असतील, ह्याची आपणांला बिलकुल दखल राहिली रहात नाही.

अशा प्रकारच्या स्वतःविषयीच्या नालायकीच्या विचारांत मिलिंद घरी पोचला. सूर्य आकाशाच्या मध्यभागावरून पश्चिमेकडे ढळला होता. पशु-पक्षी झाडाझुडपांच्या सांवलीच्या आश्रयाने रवंथ करीत बसले होते. दुर्दैवी मिलिंद पश्चात्तापाच्या-स्वनिंदेच्या प्रखर तापांत एकटाच होरपळत होता !

प्रकरण १८ वें

‘ पाठीराखा ’

रंगू ! लक्ष्मीच्या सुखदुःखार्शा पूर्णपणे समरस झालेली आणि मायेच्या अधिकाराने माता ठरलेली रंगू आपल्या अभागी संसाराचा पसारा मांडीत होती. दुपारची वेळ झाली होती. सदोबाच्या आकस्मिक नाहीसे होण्यामुळे अस्वस्थ झालेल्या लक्ष्मीची समजूत करून ती नुकतीच घरी आली होती. चुर्लीत पेटत घालून तिने अंग धुतले आणि तोंडाने लक्ष्मीने शिकवलेले स्तोत्र म्हणत ती स्वयंपाक करू लागली. एकट्या जिवाला कितीसे अन्न लागणार ! तरीपण कोंड्याचा मांडा करून दुःखांत सूख कसे मानावे ही कला ती उत्कृष्टपणे जाणत होती. घिरडे करावे म्हणून ती उठली आणि पिठाचा डबा खाली काढला. डाव्या हाताने पीठ ओतीत असतां तिला हांक ऐकू आली ‘रंगू’ ! रंगूने चुलीपासून पाहिले तों इस्माईल दारांत उभा

होता. त्याला पहातांच तिच्या चित्तांत परस्पर विरोधी विचारविकारांचा कल्लोळ उडला. तरी पण तो सर्व दावून तिनें गंभीरपणें त्याला 'या' म्हणून म्हटलें. त्या दोघांत लक्ष्मी कांचनद्वीपांत येण्यापूर्वीं असे अनेक प्रसंग येऊन गेले होते. जेवणाच्या ऐनवेळीं येऊन इस्माईलनें आपल्या वल्लभेच्या 'गोड हातांना' अनेकवार ओठांतून पोटांत घातले होते. त्या वेळचे प्रेमळ शब्द, तें हंसणें, रंगूची ती घायाळ करून गुदगुल्या करणारी नजर तिच्याच चर्चीतील पानाचा विडा अर्धा वाटून घेऊन खाण्याची ती अमूल्य संधी, एक कीं दोन, प्रण्याच्या आडवाटेवरच्या अनेक गुलजार प्रसंगांची त्या दोघांना एकाच वेळीं आठवण झाली. दोघांनाही त्या स्मृतीनें विव्दल केलें. दोघांनाही अति तीव्रतेनें वाटू लागलें कीं मघला कट्टु काल थोडा मागें सरकेल तर ?

इस्माईल बसला. त्याच्या सर्व शरीरावर दारुण निराशेचा अंमल बसलेला दिसत होता. त्याची प्रत्येक हालचाल अत्यंत लासानें केल्याप्रमाणें वाटत होती. रंगूनें आपला स्वयंपाक चालवलाच होता. तिनें त्याच्याकडे पाहून रुक्ष स्वरांत विचारलें "जेवण व्हायचं आहे ना !"

तोच तो हजार वेळां आपणाला विचारला गेलेला प्रेमळ प्रश्न ! पण हाय ! आज त्या प्रश्नाचें अधिष्ठान-आपणांवर असलेलें रंगूचें प्रेम कुठें आहे ? इस्माईलच्या अंतःकरणाला जो चरका बसला तो त्या प्रश्नामुळें नसून त्यांतील प्रेमशून्यतेनें ! इस्माईल कांहींसा सदेष्ट स्वरांत म्हणाला, "रंगू, मी ह्या जेवणाकरतां भुकेला नाही. तुला नुसती पाहून माझी भूकतहान प नाहीशी होते. मी तुझा असा काय बरं अपराध केला आहे, तर तूं अशी तेढ धरून माझ्याशीं वागतेस ? त्या छोकरीच्या नादानें तूं इतकी पागळ झालीस अशी काय तिची लायकी आणि अब्रू !"

चुलींतल्या निलान्यांची तेजस्विता रंगूच्या नेत्रांत चढली. तिनें इस्माईलकडे तीव्रतेनें पाहिलें आणि ती तिच्या स्वरांत म्हणाली, "खानसाहेब, माझा असा अंत पाहूं नका. आजपर्यंत मी तुमच्या मनाप्रमाणें वागलें, हवी तशी तुमच्या लहरीखातर नाचलें, आतां तरी मला माझ्या मुलीसाठीं आपण सोडा. "

"पण ती तुझ्या नाहीं पोटची, नाहीं तिला कोणी तुझ्या ओटीत

घातली अशा त्या पोरीसार्ठी तूं मला कां सोडतेस ? रंगू, तुझ्यामाझ्यांत अंतर आणणारी ही छोकरी कोणत्या अपशकुनी वेळीं इथे आली. रंगू मी तुझा कोणीच नव्हे का ?”

इस्माईलचा तो प्रश्न—विशेषतः त्याचा कातरस्वर ह्यांचा रंगूच्या मनावर काय परिणाम झाला हे सांगणें कठीण ! इतर साऱ्या दृष्टीनें ती लक्ष्मीची आई शोभत असली तरी आत्मसंयमन—आत्मसमर्पण ह्या गुणांत लक्ष्मी तिची आई शोभत होती. निरपेक्ष प्रेमाचें उच्च तत्त्व लक्ष्मीच्याच सहवासानें तिला कळूं लागलें होतें. इस्माईलच्या त्या प्रश्नानें तिचा कठोरपणा विरघळला आणि ती उदासपणें म्हणाली, “असं कसं विचारतां खानसाहेब ! तुम्ही माझे कोणी आहांत म्हणूनच ना त्या दिवशीं लक्ष्मीचा हात सोडून तुम्ही निघून गेलांत. तुम्हांला जर असं वाटत असेल कीं, मी तुमची कोणी नाहीं, तर अजून मी तुम्हांला सांगतें, त्या दिवशीं जें पिस्तूल तुम्ही मिलिंदावर रोखलें, त्याच पिस्तूलानें माझा शेवट करा. पण आतां जिवंतपणीं माझ्याजवळ असलें कांहीं मागूं नका. मी आतां वृद्धच होत चाललें आहे. माझ्या मुलीसमोर—लक्ष्मीच्यासमोर तरी आतां माझी विटंबना करूं नका. आपण दोघे कोणी तरी होतों हें विसरा. आणि—आणि—” रंगूचा कंठ रुद्ध झाला. असंस्कृत हृदयांत पेटलेलें दिव्य प्रेम ते शब्द बोलून गेले. बिचारी रंगू अत्यंत विकट परिस्थितींत सांपडली. इस्माईलचा प्रेमळपणा एकीकडे तिच्या अंतःकरणाला ओढीत होता तर दुसरीकडे लक्ष्मीच्या त्यागपूर्ण जीवनाचा रेशमी बंध तिला बांधून ठेवीत होता. लक्ष्मीचें बंधन इतकें नाजूक होते कीं थोड्याशा चलनवलनानें त्याचे तुकडे तुकडे झाले असते.

आपल्या वल्लभेचे ते शब्द ऐकून इस्माईललासुद्धां वार्डट वाटलें. अत्यंत कठोरपणानें सगळ्या जगाशीं वागतांना त्याचें अंतःकरण फुटलें नाहीं ह्याला कारण रंगूच होती ! तिच्या एका गोड शब्दाबरोबर त्याचा शीण दूर होत असे. तिच्या काळ्याभोर केसांकडे पाहून त्याचा जीव सुखाच्या जाळ्यांत झुलत असे आणि तिच्या हातचा एकच घांस खाऊन त्याला आकंठ अमृतपान झाल्यासारखें वाटे ! त्या रंगूला सोडायचे. ती

म्हणते त्याप्रमाणें तिला नाहींसें करायचें. आणि—आणि मग आपण कशा-करतां जगायचें ! त्याच्यापुढें दोनच मार्ग शिल्लक होते.

पहिला मार्ग म्हणजे रंगूचा 'नाद' सोडणें आणि दुसरा म्हणजे लक्ष्मीसह तिचा स्वीकार करणें. पण ह्या दोन्ही मार्गांचा अवलंब करणें इस्माईलला शक्य नव्हतें. रंगू तिच्या पूर्वीच्या आपल्यासंबंधीच्या अनुरागासह मिळेल तरच त्याला हवी होती. कदाचित् विनवणीच्या मार्गानें न वळणारी रंगू दुसऱ्या उपायानें वळेल ह्या आशेनें तो म्हणाला, "रंगू, का माझ्या काळजावर असे घाव घालतेस ! माझ्या हातीं सत्ता होती, पसा होता तेव्हां, रंगू तूं माझ्यावर आषक झालीस आणि आतां—"

"आतां काय ?" रंगूनें विचारलें.

"आतां माझी नोकरी गेली. भाक्षा अधिकार संपला म्हणून मला सोडून देतेस. अरेरे, मला तुझी खरी पारखच झाली नाहीं—काफर ती काफरच !"

आपल्या ह्या उपरोधिक बोलण्यांन तरी रंगू आपल्याकडे येईल असें त्याला वाटलें. पण तें ऐकून रंगूच्या मनावर अगदीं उलट परिणाम झाला. इस्माईलचा अधिकार गेला ही गोष्ट तिला खरी वाटेना. त्यामुळें आपल्यावर केलेल्या बेमानपणाच्या आरोपानें ती जरी संतापली तरी बाह्यात्कारीं सर्व शांतपणा घरून ती त्याला म्हणाली,

"बरोबर आहे. खानसाहेब, तुम्ही म्हणतां तेंच बरोबर आहे. बोलूनचालून कुंटीण मी. मला कुठें देवानें असें घडलें आहे कीं, एखाद्याच्या बऱ्यावाईट प्रसर्गी इमानीपणानें मी वागावें. भाक्षा तरी त्यांत काय अपराध ? तुम्ही प्रथम कांचनद्वीपांत आलांत ते दिल्लीचें सुलतान म्हणूनच मी तुम्हांला माळ घातली ! पण आतां काय ? तुम्हीच म्हणतां कीं, आपला अधिकार संपला. बरं झालं. आतां मी तुमच्या बरोबर कां रहावें ? ह्यापुढें मी सारखी तरुण अन् लहानच रहाणार. तेव्हां मी तुम्हांला सोडावें, हें तर ठीकच ! पण तुम्ही आतां तरी शुद्धीवर या, आणि माझा नाद सोडा."

आपल्या शब्दांचा अगदीं अकल्पित असा परिणाम पाहून इस्माईल गोंधळून गेला. रंगूच्या स्वाभिमानाला त्यानें निष्कारण डंवचलें होतें. तिच्या खरेपणाची त्यानें व्यर्थ शंका घेऊन तिला छेडलें. आपण कुटून

तिला उपरोधिक बोललो असे त्याला झाले. उलटपक्षीं रंगू जें काहीं बोलली त्यामुळे त्याचाही अभिमान जागृत झाला. आजपर्यंत प्रेम आणि स्वाभिमान ह्यांचा विरोध त्याला कधीच करावा लागला नाहीं. आपला पराजय कबूल करणें त्याला पटेना. त्याचें मन हळू हळू हट्टाला पेटूं लागलें. काहींशा तीव्र स्वरांनेच तो म्हणाला, “ठीक आहे. रंगू तुझ्या माझ्या लोभांत अंतर आणणारें कारणच आतां समळ नाहींसें करतो आणि मगच पहातो कीं तुझा माझा नाद सुटेल कीं नाहीं तें. तोंपर्यंत तुलाच काय पण कुणालाही मी तोंड दाखवणार नाहीं.” इतकें म्हणून इस्माईल तेथून निघून गेला.

तो गेला आणि मग मात्र रंगूनें आतांपर्यंत अत्यंत प्रयासानें दाबून धरलेला गंहिवर बाहेर पडला. दुष्कृत्यांनीं हात रंगत असतांच अंतःकरण शुद्ध अशा उच्च प्रेमासाठीं तळमळणार नाहींच असा सिद्धांत कुणी मांडावा ? मानवी स्वभावाच्या अजबखान्यांत कोणकोणत्या वस्तू एकत्र सांपडतील ह्याचा नेम नाहीं. वाघासारखा शूर वीर प्रेमाखातर वाटेल ती मानहानी सहन करील. कर्णासारखा दानशूर प्रेमासाठीं कवडीचा लोभ धरील. अभागी रंगू ! तिच्या समोरचा स्वयंपाक थंड होऊन गेला होता. चुर्लीतल्या तेजस्वी कणांचा कोळसा बनला होता. रंगूनें कसेवसे दोन घांस खाल्ले आणि आपली चौघडी आंथरून नुकत्याच विटून गेलेल्या प्रेमाची आठवण करीत ती अश्रू गाळूं लागली.

×

×

×

×

मंदमंद पावलांनीं येणाऱ्या निशेच्या अंधारांत कांचनद्वीप बुडत होतें आणि घनतर होणाऱ्या संशयाच्या अंधारांत लक्ष्मी बुडत होती. जवळ-जवळ दोन दिवस झाले सदोबाचा पत्ता नव्हता. कामावर अथवा अन्य ठिकाणीं शोध केला तरी काहीं उपयोग झाला नाहीं. आधल्या दिवशीं सकाळीं सदोबा ज्या आनंदाच्या सुरकांड्या मारीत होते त्याची आठवण होऊन लक्ष्मीला मोठें चमत्कारीक वाटूं लागलें. आपल्याशीं सुधा शब्द न बोलणारा आपला नवरा त्याच दिवशीं इतका मोकळेपणानें बोलला आणि नाहींसा झाला ह्याचा अर्थ काय ? त्यागमय जीवनांत समरस झालेली लक्ष्मी ह्या नव्या आघातानें गांगरून गेली. कर्तव्य म्हणून तिला आपल्या

पतीचा शोध करणे आवश्यक होतें, आणि कर्तव्य म्हणूनच तिने काल संध्याकाळपासून अन्न घेतलें नव्हतें. बाह्य वस्तूंचा परिणाम स्वतःवर होऊं द्यायचा नाहीं; आपलें आचरण चोख असावें ह्या एकाच गोष्टीनें ती खडतर पातिव्रत्य आचरीत होती. घरांत तिनें दिवाही लावला नव्हता. अंधारांतच ती आपल्या अंधाराहून अस्पष्ट अतृणान्या भवितव्यतेचा विचार करीत बसली होती. नक्षत्रांचा उदय आकाशांत झाला होता. समुद्रकांठच्या वाळवंटांत इतस्ततः खेळणाऱ्या मुलाप्रमाणें अथवा घनदाट वृक्षराजीत किलबिल करणाऱ्या पांखराप्रमाणें आकाशाच्या निळ्या वाळूंत नक्षत्रें चमकत होती. लक्ष्मीला कल्पना नव्हती अशा वेळीं एक व्यक्ति तेथें आली आणि घोगऱ्या आवाजांत म्हणाली, “ उठा लक्ष्मीबाई—चला तुमचा नवरा अतीशय आजारी असून तुम्हांला बोलावतो आहे. ” तो निरोप ऐकून लक्ष्मी चकित झाली. निरोप सांगणारी व्यक्ति कोण आहे ह्याचा सुद्धा विचार करण्यास ती थांबली नाहीं. ती झटकन् उठली आणि म्हणाली, “चला—लवकर चला—आपण माझे भाऊ आहांत. चला. ” त्या व्यक्तीनें आपला अधरोष्ठ चावला आणि लक्ष्मीला आपल्या मागे येण्याविषयी खूण केली. त्या व्यक्तीनें नखाशिखांत बुरखा पांघरला होता. ती व्यक्ति पुढें आणि लक्ष्मी मागे असे दोघे रस्ता चालू लागले. वाटेनें कुणीच एकमेकांशी बोलणें शक्य नव्हतें. कारण लक्ष्मी अनोळखी इस-मार्शी काय बोलणार आणि त्या इसमाची तर न बोलण्याची इच्छा दिसत होती. वस्तीचा रस्ता सुटून पायवाटेनें ती व्यक्ति चालू लागली. लक्ष्मीला संशय आला तरी ती कांहींच बोलली नाहीं. मात्र तिला असे वाटलें की, रंगूच्या घरावरून तिला घेऊन आपण निघालों असतो तर बरे झालें असतें. वस्तीपासून अगदीं एकीकडे किसनचा बंगला होता. त्या बंगल्याच्या बाजूनें ती व्यक्ति चालली तेव्हां तिचे डोळे वटारले गेले. सूडबुद्धीनें त्या व्यक्तीनें एकवार त्या बंगल्याकडे पाहिलें आणि नंतर ती व्यक्ति चालू लागली.

पायवाट संपून पायाखालचा रस्ता उंच सखल होऊं लागला. झाडी अधिकाधिक दाट होऊं लागली. अंधारामुळें तर कांहींच दिसेना. अशा स्थितींत लक्ष्मीला अगदीं गोंघळून गेल्यासारखें झालें. पोटांत अन्न नस-

ल्यामुळे आर्षाच तिच्या डोळ्यापुढे चक्कर येत होती. आणि शंकित मनो-वृत्तीचा दाब सहन करणे तर तिला शक्यच नव्हते. ती कशी तरी पावले टाकीत होती. एकवार सभोवार नजर टाकून ती व्यक्ति थांबली. लक्ष्मी थांबली. तोंडावरचा बुरखा काढून टाकून ती व्यक्ति विकट हास्य करून म्हणाली, “ लक्ष्मी ” त्या शब्दाबरोबर लक्ष्मीने ओळखले की आपण इस्माईलच्या हाती सांपडले. पण त्या निर्जन ठिकाणी ती काय करणार ? तिने इस्माईलला विचारले, “ ते आजारी आहेत. त्यांना कुठे ठेवले ते दाखवा ! ” इस्माईलने पुन्हा एकवार भेसूर हास्य केले आणि तो म्हणाला, “तेंच मी आतां दाखवणार आहे. तुम्हा नवरा ह्या जगाच्या आणि तुझ्या त्रासांतून कायमचा सुटला आहे. आणि तुम्हीही लवकरच मी ह्या जगांतून सुटका करणार आहे. बोल-लक्ष्मी, बोल-माझी रंगू, माझा गुलाब माझ्यापासून हिसकावून घेण्याचा तुला काय अधिकार ? माझ्या प्रेमाला जादू करून त्याचा नायनाट करून तुला काय मिलाले बोल ! वरून गोरीगोमटी दिसणारी तू, आंतून एवढी दुष्ट कशी झालीस ? माझी रंगू मला परत दे ! म्हणजे मी अडून तुला सोडतो ”

तो काय बोलत आहे ह्याचा लक्ष्मीला उमज पडेना. ती आश्चर्यचकित होऊन म्हणाली, “ माझा काय बरं ह्यांत दोष ? ”

“ तुम्हा काय दोष ! काफिरकी अवलाद-सारी दुनिया खाऊन फस्त करणारे चोर तुम्ही-तुम्ही माझी परी चोरली. कांगावखोर-आतां तुम्हा तर नाश करतोच पण त्याच्या आर्षा ज्याचा एवढा टेंभा भिरवतेस त्या तुझ्या ” त्याच्यापुढे शब्दही न बोलता इस्माईलने लक्ष्मीचा लगेच हात धरला. त्याचा स्पर्श होताच लक्ष्मीचे देहभान हरपले. सर्व श्रमांच्या भाराने ती बेशुद्ध झाली आणि जमीनीवर पडली. इस्माईलला वाटले ही ढोंग करीत असावी. त्याने विशांतून काड्याची पेटी काढून काडी ओढली आणि त्या अत्यंत मंद प्रकाशांत लक्ष्मीच्या मुखाकडे त्याने पाहिले. बेसावध स्थितीत असलेल्या त्या मुखमंडलावर दिव्य तेज विलसत होते. पापी इस्माईलच्या सैतानी अंतःकरणाला आत्मनाशाची स्फूर्ति झाली. त्याचे पापी बाहू तिला उचलून आपल्या मगरमिठीत अडकविण्यासाठी सरसावले. क्षणभरांत त्या लुसलुशीत सौंदर्याचा आपण उपभोग घेऊं ह्या कल्पनेत वेहोष होऊन

इस्माईल किंचित् पुढें सरकला. त्याचें हात-पापाचे पाश लक्ष्मीच्या जवळ जवळ येऊं लागले. आत्मघाताकरतां पतंग दिव्यावर झेप घेणार इतक्यांत-

सर्वसाक्षी परमेश्वराचा अवतार प्रकाशरूपानें अवतीर्ण झाला. चंद्रोदय झाला आणि झाडाच्या एका पानावरून एक चंद्रकिरण लक्ष्मीच्या मुखावर पडला. लक्ष्मीची लाज रक्षण करण्याकरतां परमेश्वराचा प्रतिनिधीच तेथें आला. पण पापानें पोखरलेल्या इस्माईलला तोच प्रकाश धोक्याच्या सूचनेप्रमाणें वाटला. तो दचकला व त्यानें मागें वळून पाहिलें. एक कृष्णमूर्ति त्याच्या अगदीं जवळ त्याच्याकडे रोखून पहात उभी होती. इस्माईलला वाटलें प्रत्यक्ष सैतान थडग्यांतून आला. तो उठून उभा राहिला. आपल्या ' रंगांत ' बेरंग करणारा कोण म्हणून त्यानें त्या कृष्णमूर्तीकडे पाहिलें. शांत आणि गंभीर स्वरात ती कृष्णमूर्ति म्हणाली, " चाडाळ, तुला वाटलें असेल बिचाऱ्या लक्ष्मीचा पाठीराव्या कुणी नाही. लक्ष्मी अनाथ असली, दुर्बळ असली, तरी तिचें रक्षण करायला तिचा देव समर्थ आहे. तिचा देश समर्थ आहे. माझ्या पापांतला जोडीदार तू-तुला आर्धी नाहीसं केलें पाहिजे. मीच उत्पन्न केलेला भस्माभूर लक्ष्मीच्या मोहिनांनें मारला गेला. चल आटप कर आपल्या पापांचें स्मरण आणि हो मरणाला तयार." त्या भाषणानें इस्माईलला पूर्णपणें कळून आलें कीं आपल्याशीं बोलणारी व्यक्ति किसन होय. त्याची भीति दूर झाली. सूडवृत्ति बळावली आणि त्यानें उत्तरादाखल आपल्या कमरेचा सुरा काढला. किसनचें त्याच्या हालचालींवर पूर्ण लक्ष होतें. इस्माईल त्यावर वार करणार इतक्यांत किसन दोन पावले मागें सरला आणि त्यानें इस्माईलवर पिस्तूल झाडलें. इस्माईल धाडकन् जमीनीवर पडला.

चंद्राच्या अस्पष्ट प्रकाशांत किसन लक्ष्मीच्या जवळ गेला. पाप आणि पुण्य चंद्राच्या घवल किरणांत न्हात होतें. किसन अत्यंत आदरानें लक्ष्मीच्या शांत मूर्तीकडे पहात होता. मूर्तिपूजेचा-देवाचा-धर्माचा-माणुसकीचा तिरस्कार करणारा किसन प्रथम मूर्तिच्या-मूर्तिपूजेच्या भावनेनें प्रेरित झाला. देहमूर्ति अथवा देवमूर्ति ह्यांच्या दर्शनानें त्याचें अंतःकरण प्रथमच पुलकित झालें. आपला घोर अधःपातापासून उद्धार करणारी देवता. ही पावित्र्य मूर्ति-ही कर्तव्यमूर्ति-ही त्यागमूर्ति-किसन हिंदू झाला. त्याचें मन पुन्हां स्वधर्मांत आलें. तें भावपूर्ण बनलें. सचेतन झालें. त्यानें भक्तिभावानें त्या

अचेतन देवतेला प्रणिपात केला. तिला स्पर्श करावा किंवा नाही ह्याचा क्षणकाल त्याला विचार पडला. एखाद्या दूषित मनुष्याप्रमाणे त्याला वाटलें, आपल्या स्पर्शानें तेजाचें हें देऊळ आपण कसें विटाळावें ! पण आपल्या भाग्याची उजरी उजळणाऱ्या ह्या देवतेची सेवा करण्याचा आपल्या आयुष्यांतला एकच एक प्रसंग आपण कां गमवावा ! त्यानें लक्ष्मीला उचललें. आनंदानें त्याच्या अंगावर रोमांच थरारले. वात्सल्य प्रेमानें तो गहिंवरला. त्याच्या अंतःकरणाची अदृष्ट अज्ञात हूरहूर थांबली. ‘अमर होण्याचा मार्ग त्याला सांपडला. किसननें लक्ष्मीला उचलून आपल्या बुरख्यांत गुंडाळली आणि झपझप पावले टाकीत तो निघाला. लक्ष्मीच्या घराच्या मागच्या बाजूला येऊन तो कानोसा घेण्याकरतां थांबला. पुढच्या बाजूला कोणीतरी बोलत होतें. “रंगूवाई, तुम्ही घरी जा. आम्ही प्रत्येक रस्ता शोधतो. तुम्ही काळजी करूं नका” ती माणसें निघून गेलीं. किसननें भिंतीवरून लक्ष्मीला इळूंच तिच्या घरांत सोडलें. त्यानें पुन्हां एकवार तिच्याकडे पाहिलें. एखाद्या अधाशाप्रमाणें त्यानें तें दिव्य रूप आपल्या अधीर नेत्रांत-अंतःकरणांत सांठविलें. एक दीर्घ उसासा त्यानें सोडला आणि तो तेथून निघाला. त्याची पाउलें जडपणें पडत होती. त्याचें अंतःकरण एखाद्या लहान अर्भकाप्रमाणें अगदीं मोकळेपणानें थडपडत होतें.

+   +   +   +

सारी रात्र शोध करून दमलेली रंगू निराश होऊन परतली. आपली मुलगी आतां आपल्याला भेटत नाही असें पूर्णपणें वाटून ती लक्ष्मीच्या घरी आली. लक्ष्मीवांचून असलेल्या त्या घरांत ती जड अंतःकरणानें शिरली. लक्ष्मी इळू इळू सावध होत होती. अर्धवट स्थितीत तिनें हांक मारली, ‘रंगूवाई.’ रंगूचा आपल्या कानावर विश्वास वसेना ! ती इकडे तिकडे पाहून परतणार इतक्यांत तिच्या कार्नी शब्द आले, “आई-धांव ग !” रंगू तडक आंत शिरली. एका काळ्या बुरख्यांत लक्ष्मी गुंडाळलेली होती. रंगू तिच्याजवळ गेली आणि अगदीं अधीर होऊन तिनें तिला आपल्या पोटाशीं धरलें. त्या प्रेमळ स्पर्शानें लक्ष्मी पूर्णपणें शुद्धीवर आली. रंगूच्या अश्रूंनीं भरलेल्या डोळ्याकडे पहात तिनें विचारलें, “रंगूवाई-सांगा, मला कुणी सोडवलं ?”

रंगू भद्रद स्वरांत म्हणाली, “ तुझ्या पांडुरंगानें बरं-तोच तुझा पाठीराखा. ”

त्या मायलेकी परस्परांच्या बाहुपाशांत अलौकिक प्रेमाचा आस्वाद घेऊं लागल्या.

रिक्तहस्तानें परतलेले मल्हारी आणि मिलिंद दारांतच उभे राहून तें स्वर्गीय दृश्य पहात होतें. शेवटीं आपण स्वलनशील मानवच आहोंत ही तीव्र जाणीव त्यांच्या अंतःकरणाला टोचू लागली.

प्रकरण २० वें

‘ सार्थक ’

‘ कांचनद्वीपांत ’ अशा परिस्थितींत आपली किरणें उगवतील ह्याची प्रत्यक्ष सूर्याला कल्पना नसावी, कारण छोट्या छोट्या मेघांच्या आडून तो कांचनद्वीपाकडे आश्चर्यचकित होऊन पहात होता. सागराच्या चिमुकल्या लाटामुद्धां दचकतच कांचनद्वीपांत प्रवेश करीत होत्या. जिकडे तिकडे उत्साह आणि चैतन्य यांचें साम्राज्य परसल्यासारखे दिसत होतें कोंडून ठेवलेल्या मनोवृत्ति वगैरे स्वैर सुटल्या होत्या आणि अत्यंत आनंदानें आपला स्वातंत्र्य दिन साजरा करीत होत्या. वैभवाची व उत्सवाची बाह्य चिन्हे जरी कुठेंही दिसत नव्हती तरी चिमुकल्या मुलांच्या गोजऱ्या हातांनी पताकांची व तोरणांची उणीव भरून काढली होती. त्यांच्या शुभ्र दंत-पंक्तीतून रत्नांची प्रभा फांकली होती आणि त्यांच्या नेत्रांतलें मुग्धत्व स्वातंत्र्याला स्वागतपर पद्यें म्हणत होतें. दारिद्र्यानें पिडलेले मजूर आपला चिंध्या-संसार मोठ्या उमेदीनें आवरीत होते. आणि त्यांच्या ‘कारभारणी’ कपाळचें कुंकू सरसावीत होत्या. प्रायेकाच्या जिवाची नुसती गडबड उडून गेली होती. अनपेक्षित मिळालेल्या स्वातंत्र्यानें व त्याबरोबरच मिळालेल्या एकेक वर्षांच्या पगारानें सर्वांना आनंद झाला असल्यास नवल नाहीं. प्रत्येक जण आपलें बिन्हाड व बायकामुलें घेऊन बोटीचा रस्ता धरीत होतें. कोणी टोळ्या करून निघत होते तर कित्येक जण आपल्याच संसा-

रांत दंग होऊन बाकी कुणाची फिकीर न करतां चालले होते. त्या सर्व समुदायाचा तो कोलाहल अत्यंत आल्हादकारक होता. संगीताचें शास्त्र-शुद्ध नियम लावून पाहिलें तर सर्वत्र बेसूर ऐकूं आला असता पण अंतः-प्रवृत्तीनें उत्पन्न झालेला एकच गोड सूर सर्वत्र निनादत होता.

समुद्राच्या कांठाशीं लहान लहान होळ्या सज्ज करून ठेवलेल्या होत्या. आणि किनाऱ्यापासून दिसण्यासारख्या अंतरावर ' गुलाम ' बोट धीरगंभीरपणें उभी होती. त्या बोटीकडे पाहून मजुरांच्या अंतःकरणांत परस्परविरोधी भावना उत्पन्न होत होत्या.

आपलें पारतंत्र्य हिरावून आपणांला आज स्वातंत्र्यभूमीत नेवून सोडणारी हीच आगबोट एकवेळ आपल्या स्वातंत्र्याचा अपहार करणारी होती, ह्या विचारानें एखाद्याच्या मनांत कांहीं चमत्कारिकच विचार येत. काल चक्राचा फेरा कसा फिरेउ ह्याचा नेम नाही, हाच सिद्धांत सुशिक्षितांच्या आणि अशिक्षितांच्या सर्वांच्या मनाला पटे. बहुतेक मजूर किनाऱ्यावर जमा झाले होते. थोड्याच वेळांत सर्व लहान होड्या सुटणार होत्या.

सभोंवार तो तसा कोलाहल चालला असतांना एक मूर्ति मात्र एका लहानशा टेकडीवर अत्यंत निश्चलपणें बसली होती. दुरून पहाणाराला तर ती मूर्ति म्हणजे एखाद्या अत्यंत कुशल कारागिरानें बनवलेला पुतळाच असावा असें वाटलें असतें. अथांग सागरप्रमाणें ती मूर्ति धीर गंभीर दिसत होती. सगळ्या सृष्टींत आपल्याखेरीज कोणी असेल ह्याची त्या मूर्तीला कल्पनाच नसावी असें दिसत होतें. त्या मूर्तीचें सगळें लक्ष आपल्याच विचारांत असल्यासारखें दिसत होतें. इतकेंच नव्हे तर अलौकिक समाधानाची छटा मुखावर विलसत असल्यामुळें त्या मूर्तीच्या मुखमंडलाला शोभा आली होती. सूर्याचे किरण जणूं काय त्या मूर्तीच्या नेत्रांतील तेजशीं स्पर्धा करण्याकरतां तेथें आलें असावेत असें दिसत होतें. दूर उभ्या असलेल्या आगबोटीची शिटी झाली त्याबरोबर ज्या ठिकाणीं किनाऱ्यावर लहान लहान होळ्या होत्या त्या दिशेला त्या मूर्तीनें आपली नजर फिरवली. तेथें जें दृश्य दिसत होतें त्यामुळें अवर्णनीय आनंद-किंचित् अभिमान ह्यामुळें त्या मूर्तीला आपली निश्चलता कायम ठेवणें कठीण.

गोले. आणि हर्षभरानें तिनें आपले दोन्ही हात जोरानें चोळलें. असें कोणतें दृश्य होतें कीं ज्यामुळें अचेतनांत चेतना उत्पन्न व्हावी ?

इतका वेळ गरजणारा कोलाहल किंचित् शांत झाला. वियोगाचा क्षण जसजसा जवळ येऊं लागला तसतसें त्या मजुरांच्या हृदयांत स्वाभाविकच आनंदमिश्रित दुःखाचा उदय होऊं लागला. कांचनद्वीप ही जरी त्यांची जन्मभूमि नव्हती तरी त्यांच्या अत्यंत हलाखीच्या स्थितींत त्याच भूमीनें त्यांना आश्रय दिला. त्यांचें आणि त्यांच्या तान्हुल्यांचें रक्षण व पोषण केलें. त्यांचें सूर्याच्या प्रखर तापापासून त्याचप्रमाणें किसनच्या कडक जुलमाचें छायारूपानें व अश्रुरूपानें परिमार्जन त्याच भूमीवर झालें. त्यांच्या लाडक्या अप.यांची ती जन्मभूमि होती. क्षेम नव्हे तरी नश्वर सजीव ठेवणारी ती त्यांची कर्मभूमि होती. अशा अनेक सुखद व दुःखद आठवणींनीं निगडीत झालेली ती भूमि सोडतांना त्या मजुरांना वाईट वाटावें ह्यांत काय नवल ? दुःख सोडतांना-पारतंत्र्य सोडतांना-सुद्धां केवळ त्यांच्या त्यांच्या सहवासामुळें अश्रू टाळणारे मानवी अंतःकरण म्हणजे खरोखरच एक अजब कलाविलास होय !

कांचनद्वीप सोडतांना त्या मजुरांना वाईट वाटत होतें पण त्याहीपेक्षां हजार पटीनें अधिक वाईट त्यांना लक्ष्मीला सोडून जावें लागणार ह्यामुळें वाटत होतें. त्यांच्या अज्ञ अंतःकरणांना लक्ष्मी आल्यापासून असेंच वाटत होतें कीं आपल्या आजवरच्या रुद्ध कंठांतून निघालेल्या प्रार्थना सफळ झाल्या. लक्ष्मीच्या प्रथम दर्शनानेंच कित्येकांची भक्ति तिच्यावर बसली. प्रत्यक्ष नसली तरी मनोमय पूजेचें अधिष्ठान लक्ष्मीला त्या मजुरांच्या हृदयांत खास मिळालें होतें. तिची सहनशीलता आणि प्रखर त्यागबुद्धि ह्या दोन्ही गोष्टीमुळें तिचें अलौकिकत्व सर्वमान्य झालें होतें. रंगूसारख्या कुंटीणीची मनोवृत्ति पार बदलून टाकून तिला पुण्यमार्गाला आणणारी लक्ष्मी देवता आहे असें प्रत्येकाच्या मनोमय साक्षीला पटलें होतें.

दळणाच्या श्रमांचा परिहार करून मनाला उल्हासीत करणारी तिची प्रेमळ भूपाळी प्रत्येकाच्या कर्णरंध्रांत अद्याप स्मृतिरूपानें वास करीत होती. तिची विठोबावरील दृढ श्रद्धा आपल्या आजच्या सुखाला कारणीभूत झाली असेंच सर्वांना वाटत होतें. अशा रीतीनें त्यांचें सर्वथैव मंगल

करणारी लक्ष्मी सोडून जातांना त्या मजुरांना वाईट वाटत असल्यास काय नवल ? प्रत्येकजण आपली मनाची मूक बोली लक्ष्मीला समजावून देण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत होता. व्यावहारीक भाषा विचारी केव्हांच दिवाळ खोर बनली होती. लक्ष्मीच्या मनःश्रीपुढें तोऱ्यानें उभी राहिल अशी अवध्या जगांत कोणती संपत्ति होती ? मग आधींच दारिद्र्यानें गांजलेले मजूर आपली कृतज्ञता प्रगट करतांना पंगु ठरले तर त्यांत काय बरें दोष ! प्रत्येक मजूर आपल्या लहानग्याला लक्ष्मीच्या पायावर ठेवी आणि नंतर स्वतः तिला वंदन करी. त्याच्या डोळ्यांत तरंगणारे अश्रूच त्याच्या सर्व भावनांचें दरिद्री दिग्दर्शन करीत आणि आपलें कार्य आपल्या हातून झाले नाहीं असें वाटून ओघळून शरमून भूमीवर पडत. मजुरांच्या बायकांनीं तर ' कहर 'च केला. त्यांच्या नानातऱ्हेच्या बडबडण्यानें व त्यांतच केलेल्या कृतज्ञता प्रदर्शनानें तर त्यांनीं लक्ष्मीला भंडावून सोडलें. विचारी लक्ष्मी तो ' छळ ' मुकाट्यानें सहन करीत होती. त्या सर्व मजुरांची ती अगतिक स्थिति पाहून तिला वाईट वाटत होतें. पण भगवंताच्या लीलाविलासानें मूढ होऊन तिचें भक्तिमय अंतःकरण पांडुरंगाच्या चरणीं विनम्र भावांनें लीन होऊन राहिलें. त्या सर्व मजुरांची काय समजूत करावी आणि घडणाऱ्या अघटित घटनेची संगति कशी लावावी हें तिला कांहींच कळेना. एखाद्या सम्राटाला न भिळणारा भक्तिमय अंतःकरणांचा तो नजराणा ती नम्रपणें स्वीकारीत होती आणि तसाच भगवंताच्या चरणीं सादर समर्पण करीत होती. आपणांवर होणाऱ्या स्तुतीवर्षावाचे अथवा इतर कशाचे आपण मालक नसून त्या सर्वांचा विधाता व भोक्ता तो परमश्रेष्ठ पांडुरंगच आहे अशी लक्ष्मीची दृढ भावना होती.

लक्ष्मीच्या जवळच रंगू उभी होती. आपण मानलेल्या नव्हे प्रत्यक्ष आपल्या पोटच्या पोरीचें कौतुक पाहतां पहातां तिचा ऊर भरून येत होता. तिला वाईट वाटत होतें तें फक्त एकाच गोष्टीचें ! ती गोष्ट म्हणजे इस्माईल आपल्या ह्या सुखांत भागीदार व्हायला जिवंत राहला नाहीं ही होय. धर्मविधींचा संस्कार झालेला नसता तर मनाच्या एकनिष्ठ भक्तीनें तिनें इस्माईलला आपला वल्लभ मानलें होतें. प्रेमांत प्रतारणा करणें तिच्या ध्यानीं मनीं येणें शक्य नव्हतें. लक्ष्मीशीं वागतांना इस्माईलनें दाखवि-

लेला दुष्टपणा त्याच्या मृत्यूनंतर तो विसरून गेली. आपल्या करतांच त्याने इतका कठोरपणा धारण केला असावा असे तिला वाटू लागले. त्याच्या दोषांना गुणांचे स्वरूप देतांना तिचे आंधळे अंतःकरण उदार होई. पण कांहीं केले तरी आजचा हा महासव पहाण्याला तो परत येणे शक्य नाही ही हुरहुर कांहीं केल्या तिला सोडीना. तो गेल्यापासून तिने आपली नेहमीची उल्हासित वृत्ति टाकून दिली होती. लक्ष्मीच्या सान्निध्यांत माल तिचे अंतःकरण मोकळे होई. प्रत्येक मजूर लीन वृत्तीने लक्ष्मीच्या पार्थी लागत अश्लेला पाहून रगूला आपल्या मुलीबद्दल व त्याबरोबरच स्वतः-बद्दल अभिमान वाटू लागला. सर्वच सुखांचा त्याग करावा—सात्विक असे अथवा कसाही असे आनंदाचा मुळीच उपभोग घेऊं नये, सुख दुःखांत मनाची समास्थिति ठेवावी अशा उच्च परमार्थ पदवीला ती बिचारी अद्याप पोचली नव्हती. एकच एक वात्सल्याची पवित्र आणि मंगल भावना तिला चहूँ बाजूनी कवटाळीत होती आणि त्या भावनेची गोड मिठी सोडवण्याचे भानच तिला रहात नव्हते !

रंगूप्रमाणेच लक्ष्मीच्या त्या दैवी वैभवाकडे निरनिराळ्या दृष्टीकोनांने पहाणाऱ्या आणखी तीन व्यक्ति होत्या. रंगूप्रमाणेच त्या तीन्ही व्यक्ति आपापल्या ठिकाणी राहून स्वतःवर होणाऱ्या परिणामाने स्वतःला विसरून गेल्या होत्या.

मल्हारी तो देखावा पहात होता. त्याचे नेत्र अत्यंत अधीरतेने त्या सर्व प्रसंगांचे निरीक्षण करीत होते. महाराष्ट्रांतल्या एका भिकार खेड्यांत जन्म पावलेली ही भक्तिगंगा कांचनद्वीपांत इतके पराक्रमी स्वरूप धारण करील ह्याची त्याला कल्पनाही नव्हती. शिशुपणांत उघड्या अंगाने फिरणारी लक्ष्मी आज इतक्या मजुरांची अधिष्ठाची देवता व्हावी ह्याचे मल्हारीला नवल वाटले व त्याबरोबरच त्याला आदरही वाटला. लक्ष्मीचे ते दिव्य तज पहात असतांना तो स्वतः विषयी मनांतल्या मनांत विचार करू लागला. जगाच्या दृष्टीने लक्ष्मीच्या मागोमाग इकडे येण्यांत आपण उल्लूच ठरलो ! एका पोरीच्या नादाने विषडून जाऊन आपण आपले घरदार सोडले. वृद्ध पित्याला विरह—दुखांत लोटले आणि इकडे निघून आलो ! हाय—हाय लक्ष्मीचे आपण स्वतःला भक्त म्हणवतो आणि आपले वर्तन किती गर्ह !

किती त्याज्य ? कर्तव्य करतांच जिने आपल्या जन्माची धूळघाण होत असतां कशाचीही अपेक्षां न घरतां आपली त्यागवृत्ति कायम ठेवली त्या लक्ष्मीचे भक्त म्हणवतांना आपल्याला लाजच वाटायला हवी ! आपण काय केलें ? आपली कर्तव्यभूमी सोडली ज्यांच्या पोषणाचा सर्वस्वी भार आपल्यावर त्या वृद्ध पित्याला सोडलें. सर्व प्रकारें आपण आपल्या कर्तव्याला चुकलों ! छे, छे, आज लक्ष्मी जर देवता झाली असेल तर आपल्या कृतीनें आपल्या स्वार्थी आचरणानें आपण राक्षसच ठरणार !

लक्ष्मी करतां स्वतःचे घरदार सोडण्यांत आपण मोठा स्वार्थत्याग केला ही घमंड व्यर्थ व्यर्थ होय. उलट आपण पाप करून त्या पापाला स्वार्थत्याग हें सोज्वल नांव दिलें आणि आजपर्यंत जगाला तुच्छ लेखलें. आपल्या ह्या पापाचें प्रायश्चित्तच म्हणून कीं काय आपल्याला एकही संधी देवानें दिली नाहीं कीं ज्यावेळीं आपण लक्ष्मीची थोडी तरी सेवा केली असती. तिच्यावर आलेल्या प्रत्येक प्रसंगांत आपली तिला यत्किंचितही मदत झाली नाहीं. अशा रीतीनें आपले अत्यंत अमोल समाधान द्विशवून घेऊन परमेश्वरानें आपल्याला तो एक घडाच शिकवला. खरा त्याग कोणता हें त्याच्या स्वरूपावर नव्हे तर परिणामावरूनच ठरतें हें तत्व मल्हारीला नीटपणें पटलें. सर्व तऱ्हेनें आपली अशी वंचना होत असतां आपण करावें तरी काय ह्याचा मल्हारीला मोठाच प्रश्न पडला. आपला गांव सोडतांना आपल्या मनाचा जो गोंधळ होता, तोच आजही कायम आहे आज आपण फिरून नव्या आयुष्याला सुरवात करण्याच्याच मार्गावर आहोंत ! तर मग लक्ष्मीच्या मार्गें येण्यांत आपण केला तो खरोखरच मूर्खपणा ! नुसत्या भटकण्यानें प्रेम मिळतें तर पशुपक्षांना तें सहज मिळाले असतें ! पण तसें नाहीं. बाह्य स्वरूपाच्या कुठल्याही देखाव्याला प्रेम भुलत नाहीं. उलट इटकून तें तेथून नाहींसें होतें. अशा प्रकारच्या अत्यंत निराशाग्रस्त मनःस्थितीतच मल्हारी लक्ष्मीकडे पहात होता. निदान तिच्या श्रद्धेचा आणि भक्तिचा हा अलौकिक दिग्विजय तरी आपल्या दृष्टीस पडला हें कांहीं आपलें कमी भाग्य नव्हे. आकाशाप्रमाणें अफाट पसरलेल्या स्वतःच्या समाधानाचे समाधान करण्याला ता पूर्णपणें असमर्थ होता. दिशा चुकलेल्या आणि अथांग दर्याच्या

अक्राळविक्राळ लाटांत सांपडलेल्या गलबताप्रमाणें त्याची स्थिती झाली होती. मनःशोभाच्या तडाख्यांत सांपडून त्याची भाव-नौका इतस्ततः फेकली जात होती. आणि त्या तडाख्याने तिचा कर्णधार-विचारा मल्हारी एकसारखा हैराण होत होता !

मिलिंद ! नुसत्या भावनेच्याच भांडवलावर जगार्शी टक्कर देण्याला निघालेला एक तरुण ! त्याला ह्या अफाट जगाच्या अकुंचित वृत्तींत लक्ष्मी-सारखें थोर रत्न गवसलें. त्याला कळूं लागल्यापासून वेड्यावाकड्या वाढलेल्या त्याच्या कल्पना-त्याच्या भावना-अखेर लक्ष्मीच्या पवित्र जीवन-केंद्राभोंवती स्थिर झाल्या. स्वदेशांतल्या चळवळीकडे अत्यंत आतुरतेने पहाणाऱ्या त्याच्या दृष्टीस त्या चळवळी फोल कां ठरतात, ह्याचें कारण आतां उमगलें. हवेप्रमाणें भाषेचे बुडबुडे सोडून राष्ट्राला स्वातंत्र्य मिळत नसतें, तर असीम त्यागानेंच खरी खरी राष्ट्रेन्नति होत असतें, हें त्याला लक्ष्मीच्या चिमुकल्या आयुष्यानें चांगलें शिकवलें. जिला आपण असहाय्य समजलों, जिला आपण शक्तिहीन मानलें, तिच्याच सहाय्यानें कांचनद्वीप सार्थ झालें. तिच्या आत्मशक्तीनें किसनचा उद्धार झाला. ज्या जनतेला आपण अज्ञ समजतो, जिचे प्रतिनिधी म्हणून आपण मोठ्या तोऱ्यानें मिरवतो, त्याच जनतेच्या आत्मशक्तीनें अखेर जिंकली जाणार ! आपल्यासारख्या मूठभर चळवळ्यांच्या चिमूटभर शक्तीनें पारतंत्र्याची मगरमिठी सोडवली जाणार नाही, हें तत्व मिलिंदाला आतां पूर्णपणें पटलें. त्याचा संपूर्ण अभिमान नाहीसा झाला. त्यानें स्वतःला विसरून आपलें आयुष्य पूर्णपणें लक्ष्मीच्या-विशेषतः राष्ट्रलक्ष्मीच्या सेवेकडे खर्च करण्याचा दृढ निश्चय केला. त्याच्यासमोर जो देखावा दिसत होता, त्यांत त्याला किसनचा उज्वल पश्चात्ताप पूर्णपणें प्रत्ययाला येत होता. किसनच्या चमत्कारिक नाहीसें होण्यामुळें मिलिंदावर फार मोठी जबाबदारी येऊन पडली होती. किसनच्या सर्व संपत्तीचा वारसा तो व लक्ष्मी ह्या दोघांकडे आला होता. मजुरांना एकेक वर्षाचा पगार मोफत वाटण्यांत आला होता व त्यांचे करार रद्द करून त्यांना स्वदेशाला जाण्याची परवानगी देण्यांत आली होती. किसनच्या योजनेप्रमाणें मिलिंदाला आपली देशसेवेची हौस भागवण्याची संधी मिळाली होती. स्वतः किसन मात्र त्या सर्व गोष्टींचें श्रेय घ्यायला तयार नव्हता. आपली योजना लिहून

मिलिंदाच्या हार्ती पडेल अशी सोय करून तो जो नाहीसा झाला होता, त्याचा नंतर कुणालाच पत्ता नव्हता. मिलिंदाला तर किसनकरतां आतां वाईट वाटूं लागलें. प्रत्यक्ष नसलें तरी आपल्या औदार्यानें व स्नेहानें किसननें मिलिंदाच्या अंतःकरणांत शेवटीं पूज्यस्थान मिळवलें. आपल्या दिव्य त्यागानें आणि अलौकिक शक्तीनें त्यानें मिलिंदाला आपलेसें केलें. अत्यंत पापी माणसें जर आपल्या पापमार्गापासून परावृत्त झालीं, तर तीं किती वेगानें दुसरे टोंक गांठतात, ह्याचा चांगलाच अनुभव मिलिंदाला आला. किसन 'सैतान कीं साधु?' ह्याचा निर्णय प्रथम त्याच्या मनांत होत नव्हता. पण आज त्याच्यापुढें दिसणारी स्वतंत्र झालेली आणि हर्षानिर्भर मजुरांची कुटुंबे पाहून किसन महान् साधू आहे ह्याबद्दल मिलिंदाच्या मनांत रतिमात्र शंका उरलो नाही. किसनच्या आयुष्याची सर्व माहिती मिलिंदाला नव्हती, त्यामुळें किसन दुष्ट कसा झाला, ह्या गोष्टीचें रहस्य त्याला उलगडलें नाही. किसननें खास मिलिंदाकरतां म्हणून एक पत्र लिहून ठेवलें होतें. त्यांतलीं कांहीं वाक्ये तर मिलिंदाला विशेषच आठवत होती. "मीच उत्पन्न केलेला भस्मासूर अशा रीतीनें—सर्वस्वाचा स्वतःचा नाश करून मी ह्या जगांतून नाहीसा करीत आहे. आपल्याच रंगांत रंगलेलें जग माझ्यावर वाटेल ते आरोप करूं दे. पण मिलिंद तुम्ही तरी असा विश्वास घरा कीं, त्या भस्मासुराच्या उत्पत्तीला एकटा किसनच कारण झाला नाही. मी एकवेळ तुमच्यासारखाच तरुण होतो—निष्पाप होतो. पण जगाच्या कपटपूर्ण काव्यानें मी फसलों. मी स्वतःच्या प्रियमाणसांना मुकलों. अब्रूला गमावून बसलों. अशा रीतीनें मला नागडा उघडा करून तुमचें निमक-हराम जग दांत काढून मला म्हणू लागलें, "नीतीच्या मर्यादा सोडूं नकोस" अशा संतापजनक स्थितींत कोण स्वस्थ बसेल ! दुःखाच्या—अपमानाच्या उन्हाची तिरिप ज्यांना चुकूनही लागली नाही, अशा श्रीमंतांच्या पापी आचरणाकडे जग कानाडोळा करतें, नव्हे त्या पापाचें वेदोक्त संस्कार करायला तयार होतें. पण माझ्या आयुष्याचे प्रथम वाभाडे काढून, बेशरमपणें तें जग मला नीतीच्या पिंजऱ्यांत ठेवूं पहातें. अशा बंधनांत कोण राहील ? माझ्या परिस्थितींत उभे रहा, आणि मग माझा न्याय करा. एवढीच तुम्हांला शेवटची विनंती आहे." किसनच्या म्हणण्यांत सत्य

होतें आणि म्हणूनच मिलिंदाला किसनबद्दल अननुभूत सद्भाव वाटू लागला. किसन पुन्हां भेटेल तर आपण त्याचे पाय घरून त्याची क्षमा मागूं. पण आतां किसन भेटणार कसा, ह्याचा मिलिंदाला उलगडा होईना.

सर्व लहान लहान होड्यांतून मजुर आगबोटीवर पोचवले गेले. किनाऱ्यावर लक्ष्मी, रंगू, मिलिंद व मल्हारी आणि ज्यांची तेथें रहाण्याची इच्छा होती ती पन्नास मंडळी एवढीच मागें राहिली. दूर अंतरावर दिसणारी ती बोट माणसांनीं फुलून निघाली. तिच्यांत जणू जीवन ओतल्यामुळें ती हळू लागली. एकदां, दोनदां, तीनवेळां शिटी झाळी आणि बोट सुटली. मजुरांनीं कांचनद्वीपाकडे शेवटचें पाहून घेतलें. समुद्राच्या काठांवर उभ्या असलेल्या लक्ष्मीला तेथूनच वंदन केलें आणि आपल्या जन्मभूमीची व आपली लवकरच भेट होणार ह्या मनोराज्यांत दंग होऊन गेले.

ती निश्चल मूर्ति हलली. समुद्रकिनाऱ्यावर चाललेला सर्व प्रकार पहात असतां त्या मूर्तिला गर्हीवर येत होता. विशेषतः लक्ष्मीच्या सन्मानार्थ प्रत्येक मजुराची घडपड पाहून तर तो गर्हीवर अधिकच दाटत असे. त्या टेंकडीच्या टोंकावरून सर्व हालचाली पहात असतां, कांहीं विलक्षण समाधान त्या मूर्तिला होत होतें. स्वतःच्या आयुष्याचें पूर्णपणें सार्थक झालें, असेंच त्या मूर्तिला वाटत असावें. सर्व कोलाहल शांत झाला. ती आगबोट सुटली हें त्या मूर्तीनें पाहिलें. समाधानाचा एक निश्वास त्या मूर्तीनें सोडला. आपल्या जीवनाच्या दोन टोंकांची गांठ घट्ट करून आतां त्या जीवनाला एखाद्या अर्भकाप्रमाणें पूर्णपणें आपल्या ताब्यांत घेऊन ती मूर्ति चालली होती. अंगीं शक्ति असून, हातीं संपत्ति असून, त्या सर्वांचा उपभोग-शून्य स्वामी होऊन त्या मूर्तीनें स्वतःचें सम्राटपद मिळवले. त्या सम्राटपदावर त्याची स्थापना व्हायला कारणीभूत झालेली देवता-कांचनद्वीपांतली लक्ष्मी-तिच्याकडे-तिच्या चरणाकडे त्या मूर्तीचें सादर एकाग्र लक्ष होतें. तिच्या चरणानें पुनीत झालेल्या बालुकेच्या कणांकणांनीं स्वतःला अभ्यंग स्नान घालावें म्हणून ती मूर्ति उठली. आकाशाच्या निळ्या पार्श्व-भूमीवर एखाद्या तेजस्वी देवदूताप्रमाणें ती मूर्ति शोभत होती.

लक्ष्मी आणि इतर मंडळी परतली. किसनच्या भव्य प्रासादाजवळ

येतांच मिलिंद थांबला आणि त्याने लक्ष्मीला आंत चळण्याची विनंती केली. रंगूचा हात धरून लक्ष्मी त्या भव्य प्रसादांत शिरली. कांचनद्वीपांतल्या वैभवाच्या सिंहासनावर अशा रीतीने लक्ष्मीची—मूर्तिमंत त्याग-मूर्तीची स्थापना झाली.

आकाशाच्या मध्य बिंदूवर सूर्यबिंब येऊन थडकले. त्याची तेजस्वी किरणे समुद्राच्या लाटावर पडून त्यांना जणू चांदीच्या रसांत बुडवून काढीत होती. वृक्षाच्या छायेखाली पशुपक्षी समाधानाने रवंथ करीत होते. जिकडे तिकडे शांततेचे राज्य पसरले होते.

आपल्या मूर्तेने कांचनद्वीपांतील वनश्री आणि जलश्री लक्ष्मीच्या विरागी जयश्रीचे गीत गात होत्या. ती निश्चल मूर्ति कुठल्या तरी अज्ञात-स्थळी आपल्या अश्रूनी त्या गीतावर अभिषेक करीत होती.

सर्वसाक्षी भगवंताचा नेत्र—सदस्मरश्मी सूर्यनारायण आपल्या अनंत कराने चराचरांना आशीर्वाद देत होता. त्यांचे मंगल करीत होता. त्यांना श्रद्धेचा मार्ग दाखवीत होता.

उपसंहार

उपःकालाचा समय जवळ जवळ येत होता. विलासी रजनीचा शृंगारीक खेळ भरत—वाक्य म्हणण्याची तयारी करीत होता. अंधःकाराच्या संमोहांतून महाराष्ट्रभूमि हळू हळू जागी होत होती. आंजारूनगोंजारून निद्रामग्न झालेली पाखरे जागी होऊन गांड उवाजांत पहाटेपूर्वीची भूपाळी म्हणत होती. एखाद्या उंच झाडाच्या ढोळीत पारव्याचा जोडा एकमेकांच्या आगाला बिलगून प्रेमाच्या बेहोष स्थितीत गुंग होऊन गेला होता. गुरे चारणाऱ्या गुराख्यांच्या बांशरीच्या सुराने मुग्ध होऊन एखादा नाग डौलाने आपला फणा उभारून डुलत होता. वागाहताला पाणी भरण्याकरता मोटाचे दोर हाती धरून कुणी शेतकरी आपल्या 'सर्जा—वाध्या' ला चुचकारीत गाणी म्हणत होता. आणि दूर अंतरावर शेतांत बारे देणाऱ्या 'कारभारणी' ची काळीसांवळी मूर्ति मधून मधून न्याहाळीत होता. पाण्यांत पडलेले तिच्या कुरळ्या केशांचे प्रतिबिंब पाहून एखादा कवि वेडावून गेला असता आणि रसिक

हृदयाला फास घालून डोळायला लावील अशा सुंदर ओळींच्या चौकटीत तें चित्र रेखण्याला कलम हातीं घरले होते. मानवी रक्तशोषण्याची शहरांतली यंत्रें सुरू होण्यापूर्वी कर्कश शिष्या देऊन आपले सैतानी अस्तित्व जाहीर करीत होती.

कडेपठारावर विषादपूर्ण मुखानें अधिष्ठित झालेलें सिंहगड, पुरंदर, आपल्या स्वातंत्र्य लक्ष्मीची आठवण होऊन मंद मंद उसासे टाकीत होते. तर सिंधुदुर्ग विजयदुर्ग समुद्राशीं त्या पहाटेच्या वेळीं हळूच कांहीं तरी कुजबुज करीत होते. जणू कांहीं आपल्या महाराष्ट्रभूमीला पुन्हां स्वातंत्र्य देण्याकरतां हे दोन शूर दर्यावर्दी सागरांत शिरून भावी संग्रामाला उपयुक्त अशा गोष्टींची टेहळणी करीत होते. रायगडावरचे स्वातंत्र्य लक्ष्मीचे दरवार पारतंत्र्याच्या मंत्रानें दगडाधोळ्यांत रूपांतरीत झाले होते आणि शूर मावळ्यांच्या पाऊलवाटा बुजून गेल्या होत्या. स्वातंत्र्याची आठवणही त्यांच्या बरोबरच धुळीला मिळत होती. पेशव्यांचा शनवारवाडा आपलें सौभाग्य गेलें म्हणून खिन्न वदन करून उभा होता, आणि मुळामुठेचें पाणी अवमानित होऊन घरणावरून खालीं मान खालून मुकाट्यानें खालच्या खडकावर पडत होतें पारतंत्र्याच्या अपमानानें चिडून गेलेला सहाद्री आपले ओठ घट्ट मिटून बसला होता आणि मस्तक उंच करून कठोर तपश्चर्या आंचरीत होता. महाराष्ट्रभू आपल्या त्या शूर आणि लाडक्या पुत्राकडे मोठ्या आशेनें पहात होती. पहाट झाली. सहाद्री शिरांत चेतना खेळू लागली. त्याचे शिखर प्रकाशमान होऊ लागलें. महाराष्ट्र भूनें अत्यंत कौतुकानें पाहिले तों पूर्व दिशेला गुलाल उघळला गेला होता.

त्या अत्यंत मंगल वेळीं एक प्रवासी चांदगांवाकडे जाणाऱ्या वाटेनें चालला होता. ओढ्याजवळ येतांच त्यानें आपले हातपाय धुतले आणि भक्तिपूर्वक असणाऱ्या रथांत अधिष्ठित झालेल्या सूर्यनारायणाला वंदन केलें. गांवांत असलेल्या मारुतीच्या देवळांत तो येऊन पोंचला. आंत शिरून त्यानें मारुतीच्या मूर्तीपुढें साष्टांग प्रणिपात केला आणि विसाव्याकरतां म्हणून तो तेथेंच बसला.

चांदगांवांत शेतकरी हळू हळू उठून आपल्या उद्योगधंद्याला लागत होते. गाईना पाजण्याकरतां वांसरें सोडण्यांत आलीं आणि घोघरच्या

यशोदा आपापल्या कृष्णाकरतां दूध काढूं लागल्या. लक्ष्मी—कांचनद्वीपाहून परतलेली लक्ष्मी—स्नान करून पांडुरंगाचें पूजन करण्यांत गढून गेली होती. रानफुलें आणि तुळशी विठोवाला तिनें वाहिली. दुधाचा नैवेद्य तिनें दाखवला. तेवत असणाऱ्या निरांजनाच्या प्रकाशांत आपल्या देवाचें रूप तिनें निरखून पाहिलें आणि हातीं चिपळ्या घेऊन ती भजन करूं लागली:—

“तुज पाहतां सामोरी दृष्टी न फिरे माघारी ।

माझे चित्त तुझ्या पायां, मिठी पडली पंढरीराया ॥”

लक्ष्मीच्या हातांतल्या चिपळ्या थयथय नाचूं लागल्या. तिच्या हृदयांतल्या वृत्ति अधीर होऊं लागल्या. ‘मिठी पडली पंढरीराया’ हें म्हणत असतां तिचा प्राण खरोखरच भक्तिभावाच्या विमानांत बसून पंढरीरायाचें चरणीं लीन झाला. अननुभूत आनंद—समार्धीत ती मग झाली. ती पुढें म्हणूं लागली:—

“नोहे सारिता नीराळें—लवण मिळवितां जळें ॥”

तिची स्थिति पाण्यांत मिसळलेल्या मिठासारखीच देवार्शी तद्रूप झाली. बाह्य जगाच्या उपाधी आपोआप तुटल्या. तिची तपश्चर्या सफळ झाली. स्वतःच विसर पडून ती म्हणाली:—

“तुका म्हणे बळी—जीव दीला पायातळीं ॥”

संतश्रेष्ठ तुकारामाची प्रासादिक वाणी तिच्या अंतःकरणांतून वाहूं लागली. तिचे नेत्र मिटले गेले. अभंग संपतांच एकतानतेनें निराळीच सृष्टि निर्माण केली. तिच्या अंतर्चक्षुपुढें एक तेजःपूर्ण मूर्ति दिसूं लागली. ती मूर्ति जवळ जवळ येऊं लागली. त्या मूर्तीच्या डोळ्यांत अश्रूंबिंदू तरंगत होते. पण मुखाच्याभोंवतीं अलौकिक तेज चमकत होतें. अत्यंत श्रद्धेनें ती मूर्ति आपल्याकडे पहात आहे असें लक्ष्मीला वाटलें. कांहीं तरी बोलावें म्हणून त्या मूर्तीनें आपले ओठ उघडले. पण दुसऱ्याच क्षणीं अत्यंत प्रयासानें एक अक्षरही मुखावाटे न काढतां त्या मूर्तीनें आपलें कूत्रत कायम ठेवलें. जड पाऊलानें ती मूर्ति तेथून निघाली. पुन्हां पुन्हां मागे वळून पहात ती मूर्ति दूर दूर जाऊं लागली. लक्ष्मीच्या नेत्रांना दिसणारें तेज अंधुक होत चाललें. त्या मूर्तीला नमस्कार करण्याकरतां तिनें

आपले हात जोडले. तिच्या पाठीशी तिचा 'मुकुंद' रांगत रांगत येऊन उभा राहिला. लक्ष्मीने आपल्या मुलाला मांडीवर घेतले आणि चिपळ्या घेऊन ती पुन्हां अभंग म्हणू लागली. मुकुंदाने आपल्या चिमुकले हातांनी टाळ्या वाजवण्यास सुरवात केली.

तो प्रवासी नुकताच येऊन पुन्हां मारुतीच्या मंदीरांत बसला. त्याने आपले सामान उचलले. वजरंगाला एकवार साष्टांग नमस्कार केला आणि त्याने पुन्हां चालण्यास सुरवात केली. त्या प्रवाशाची चांदगांवांतली ती छोटी भेट कुणालाही कळली नाही. तो प्रवासी उल्हासाने चालला होता. मारुतीच्या देवळासमोर एक उंच झाडावर फटकणारे भगवें निशाण त्याला दिसत होतें. महाराष्ट्राच्या त्याग धर्माचे सारस्वरूप त्या निशाणाच्या-रूपाने अखिल जगाला आपला दिव्य मंत्र सांगत होतें. वायूच्या लहरी दशदिशांना त्या मंत्राचे उज्वल भाग वाहून नेत होत्या. सह्याद्रीच्या दऱ्यां-खोऱ्यांतून तो मंत्र जपला जात होता. महाराष्ट्रांतल्या चलाचलांना विश्वास होता, की 'त्यागांतच आपल्या स्वातंत्र्याचा पुनर्जन्म होणार. भगवंताचे त्यागरूप भगव्या वस्त्रांतून-भगव्या झेंड्यांतून प्रगट होणार. त्यागानेच महाराष्ट्र मुक्त होणार. त्यागानेच महाराष्ट्र-धन्य होणार.'

तो प्रवाशी त्या मंत्राने मृगघ झाला. नव्या दृष्टीने-नव्या आशेने त्याने पुन्हां त्या भगव्या निशाणाकडे पाहिले आणि विनम्र स्वरांत तो स्वतःशीच पुटपुटला "जशी तुम्ही इच्छा भगवंता !"

+ + +

महाराष्ट्रावर प्रकाशणारा सूर्यनारायण कांचनद्वीपांतल्या 'त्याग-मंदीरा-वर' प्रकाशमान झाला होता. 'त्याग-मंदीर' पूर्वीचे किसनचे विलास-गृह आज प्रसन्न मुखाने प्रातःकाळच्या प्रशांत समर्थी सूर्याला अभिवादन करीत होतें. कांचनद्वीपांत अद्यापही मजुरांची कुटुंबे होती आणि त्यांचा अद्याप 'ळळ' होत होता. पण स्वतःच्या इच्छेने होणारा तो छळ मजूर लोक आनंदाने सोशीत होते. मिलिंदाने आपल्या देशाला लागणाऱ्या स्वदेशी वस्तू

त्यन्न खरण्याचा प्रथम एक छोटा कारखाना काढला व त्यांत बेकार सुशिक्षित आणि ह्यांना त्याने कामाला लावले. त्याच्या देशसेवेच्या कल्पना स्वतःच्या उपाशी बांधवांच्या तोंडी अन्नाचा घास देऊन त्याने प्रत्यक्षपणे अमलांत

आणल्या. अलोट संपत्ती हार्ती असल्यामुळे त्याच्या प्रयोगाला जरी खर्च लागत होता तरी निरनिराळे घंदेशिक्षण घेऊन तरुण लोक स्वदेशी परत जात तेव्हां त्या खर्चाचे चीज करीत असत. अशा रीतीने समाधानाच्या सुखांत ह्या झालेल्या त्याच्या अंतःकरणांत कित्येक दिवस त्याला सोडून गेलेली त्याची कविताशक्ति परत आली होती. सूर्योदयाबरोबर सर्व कार-खान्याची पहाणी करून तो परत आला आणि ' त्याग-मंदीरा ' च्या पायरीवरच तो बसला. त्याग मंदीरावर लावलेले भगवें निशाण-लक्ष्मीचा प्रसाद-उल्हासानें वायूशीं खेळत होतें. त्या निशाणाकडे पाहून मिलिंदाचें अंतःकरण भरून आलें. आपल्या प्रेमळ भगिनीची-लक्ष्मीची आठवण होऊन त्याची चित्तवृत्ति बावरी झाली. तिची त्याग-मूर्ति मनःशुद्ध पुढे घेऊन त्याची काव्यशक्ति स्फुरूं लागली. त्याला न कळत त्याच्या तोंडून पुढील ओळी बाहेर पडल्याः—

देवा हीन दीन मन आणि वाणी
गांजलो अती मी संसारांत
माया अवखळ मज बुडवोनि
घाली अवघड बांध मनी
आलें तुझ्या मनी देवा मी बुडावें
परी न अंतरावें पाप तूझ
निर्वाणीची आस देवा तुझा ध्यास
राहो चित्ती वास पांडुरंगा ॥

त्या अभंगांत मिलिंदाची तंद्री लागली. चरणामागून चरण म्हणत असतां त्याच्या हृदयाला गुदगुल्या होऊं लागल्या. टाळीचा ताल घरून अतिशय प्रेमानें तो तो अभंग म्हणत होता. ह्यापूर्वी त्यानें आपल्या ' काव्यांतील प्रियेस ' उद्देशून कित्येक चुटके केले होते पण त्या सर्वांपेक्षां आजच्या काव्यांत असलेली गोडी कांहीं अननुभूत होती.

त्याची तंद्री उतरली. त्यानें डोळे उघडले आणि पाहिलें तों रंगू डोक्यावर पाण्याचा भरलेला हंडा घेऊन आपल्याकडे अत्यंत आदरानें पहात उभी आहे, असें त्याला दिसलें. तो झटकन् उठला आणि तिच्या डोक्यावरचा हंडा उतरवून घेण्याकरतां पुढें सरकला. रंगू हंसून म्हणाली,

“नको नको. पांडुरंगाच्या भक्ताला माझ्याकरतां येवढे कष्ट नकोत. खरंच मिलिंद, तुम्ही इतकं सुंदर भजन म्हणतां. मला नव्हतें हें ठाऊक एकूण बरेंच आहांत हो !” रंगूच्या त्या प्रशंसापत्रानें विचारा मिलिंद लाजला कांहींसा शरमून तो म्हणाला, “असं होतं. चुकून केव्हां तरी ! गाण्याचं असंच आहे, कीं ऐकणाराची वृत्ति जर प्रसन्न होत असेल तर गाढवाचा आवाज सुद्धां त्याला गोड वाटेल ”

“बरं ! बरं !” रंगू डोक्यावरचा हंडा टेकीत म्हणाली, “स्वतःला गाढव म्हणवून घेण्यांत तुम्ही मला-तुमच्या आईला कोण ठरवतां सांगा पाहू ? पुरुषांना कधीं सरळ वागतां यायचं नाहीं अन् बोलतां पण यायचं नाहीं. ”

“तुम्ही म्हणतां तें खरं मानलं तरी आईच्याच दुघांतून अन् रक्तांतून मुलांच्या अंगीं गुण उतरतो असं नाहीं कां सिद्ध होत !” रंगूची कोटी तिच्या-वर परतवली ह्या समाधानांत मिलिंद वरील वाक्य बोलून गेला. त्याला वाटलें आतां आपल्याला उत्तर मिळणें कठीण ! पण रंगू त्यावर म्हणाली, “कबूल, पण आईच्या पोटीं फक्त पुरुषच येतात असं नाहीं, तर स्त्रियाही येतात आणि त्या फक्त आईच्या दुघाशीं बेमान होत नाहीत. पण पुरुषांचं सारंच निराळं !”

मिलिंद त्या उत्तरानें हतबुद्ध होऊन गेला. किंचित् खिन्न होऊन त्यानें विचारलें, “मग तुमचें म्हणणें तरी काय रंगूवाई ?”

इंसत इंसत रंगू म्हणाली, “दुसरं काय, आम्ही म्हणणार आम्ही आहोंत. विशेषतः माझ्या लक्ष्मीसारख्या स्त्रिया आहेत म्हणूनच तुम्ही कांहीं तरी ताळ्यावर आहांत, नाहीं तर कधींच साऱ्या जगाला जाळून पोळून तुम्ही कंगाल बैरागी बनला असता !” एवढें म्हणून ती आंत गेली.

तिच्या साध्या शब्दांतल्या सत्याचा विचार करीत मिलिंद आपल्या पुढील उद्योगाला लागला.

‘स्त्रिया म्हणजेच मूर्तिमंत त्याग’ एवढेंच तो मनार्शी पुटपुटला !

ॐ तत्सत्

भावंडांच्या भेटी

(१) “ विचारविलास ” ले० प्रो. वा. म. जोशी. एम. ए.

(२) मुर्लीची द्रौपदी ले० श्री कृ. गो. किनरे

(३) मरणोत्तर स्थिति व परलोकविद्या ले. श्री रा. स. भागवत

(४) सुखस्वप्ने (श्री. वाग्भट ना. देशपांडे,)

‘ विचार विलास ’ हें प्रो. वा. जोशी यांच्या कडून व पुढील तीन पुस्तकें प्रकाशक मेसर्स गणेश महादेव आणि मंडळीकडून भेटीस आली आहेत.

यशवंतः—(या मासिकाचे पहिले दोन अंक)

हें नवीन मासिक महाराष्ट्रांतील साहसी, उद्योगरत, कल्पक असे मेमर्स गणेश महादेव आणि मंडळींचे प्रोप्रायटर, श्री. वीरकर यांनीच सुरु केलें आहे. या मासिकाचे दोनही अंक अत्यंत सुन्दर, वाचनीय आणि प्रेक्षणीय इतकेंच नव्हे तर अनुकरणीय असे निघाले आहेत. मराठीत ललित वाङ्मयाला वाहिलेली मासिकें यापुढें कशी निघाली पाहिजेत, याचें उत्तम उदाहरण म्हणून हें यशवंत बिनहरकत पुढें करण्यास हरकत नाही. मनोरंजन मासिकाचे कै. का. र. मित्र, यांच्याप्रमाणें, किंबहुना आजच्या काळांत, त्यांच्यापेक्षाही कांहीं कांहीं वावर्तीत श्रेष्ठ गुण श्री. वीरकर यांचे जवळ ईश्वरानें देऊन ठेवले आहेत, यांत शंका नाही. असले साहसी प्रकाशक आपल्याकडे आहेत, याबद्दल कोणाही रसिकास अभिमान वाटल्यायांचून जसा रहात नाही, त्याचप्रमाणें त्यांच्या साहसाचें सक्रिय कोडकौतुक करावयाला जाणता महाराष्ट्र केव्हां पुढें सरसावेल याबद्दल थोडीशी काळजी लागल्याखेरीजही रहात नाही. अशा साहसी आणि निरलस प्रकाशकांनी संपादक त्रयीही विद्वान्, कल्पक उत्साही अशीच मिळविली असल्यामुळें ‘ यशवंत ’ वाढत्या कलेनें आपलें यश वाढवीत जाणार यांत शंका कशाला ?

भेटी देणाऱ्यांची माला अत्यंत ऋणी आहे.

महाराष्ट्र—कुटुंब—मालेच्या “ मातृसेवा ”

या कादंबरीवरील बड्या वर्तमानपत्रांचे अभिप्राय.

केसरी—वडिलांविषयी अनादर, गुरुजनांविषयी तुच्छता हे अवगुण अलीकडच्या पिढीत जास्त प्रमाणांत आढळून येतात. याचा दोष कोणा-कडे या प्रश्नाचा विचार कोणीहि मनार्शी केला तरी त्याला त्याचें उत्तर मिळू शकेल. वस्तुस्थिति मात्र आज अशी दिसते. ही गोष्ट एकंदरीने बरी नव्हे. त्या वृत्तीत फरक पडला पाहिजे. गुरुजनांना योग्य तो मान दिला पाहिजे. त्यांजविषयी पूर्ण आदर असला पाहिजे व त्यांजवरील आपत्ति दूर करण्याचा प्रयत्न त्यांच्या पुत्रपौत्रांनी केला पाहिजे, या बुद्धीने श्री. कुलकर्णी यांनी ही कादंबरी लिहिली आहे. त्यांनी कादंबरीला जो अभिनव असा उपोद्घात लिहिला आहे त्यावरून हा त्यांचा हेतु स्पष्ट दिसून येतो. हें तत्त्व विविधविषयासाठी त्यांनी पुराणांतील कद्रु व विनता यांच्या कलहाचा मनोरंजक प्रसंग घेतला आहे. कद्रूने पण जिंकल्याकारणानें विनता तिची दासी झाली. परंतु दास्य हें केव्हांहि व कोणत्याहि स्थितीत असहनीय असल्याने विनता त्या दुःखानें ग्रस्त झाली. माझ्या मातेची या दास्यांतून तूं काय मोबदला घेऊन मुक्तता करणार असा मातृभक्त गरुडानें कद्रूस प्रश्न केला व अमृत आणून दिल्यास माता विनता दास्यमुक्त होईल असे कद्रूकडून गरुडानें अभिवचन घेतलें. अनेक संकटें आलीं असतां हि बेदरकारपणें त्यांतून यशस्वी रीतीनें मार्ग काढून गरुडानें अमृत संपादन केलें व आपल्या मातेला दास्यमुक्त केलें व त्यानंतर तिला झालेल्या परमानंदांत तो विचरून झाला. आज हिंदुपुत्रांपुढेंहि असाच प्रश्न उत्पन्न झाला आहे. विनतेप्रमाणें हिंदू माता त्रिष्टानियाची दासी म्हणून अत्यंत मानहानीनें आपलें जीवित आक्रमण करित आहे. एखादा सुपूत्र माझा उद्धार करील काय ? मला माझ्या पूर्ववैभवार नेऊन बसवील काय ? अशा आशेनें तीही अपेक्षा करित आहे. हिंदुपुत्र तिच्या ऋणांतून मुक्त होणार कीं तिला अशीच दास्यांत कुजत ठेवणार असा प्रश्नहि मातृसेवा कादंबरी वाचकाना करित आहे. श्री. कुलकर्णी यांनी मातृसेवा ही कादंबरी अगदी योग्य वेळीं

राष्ट्रांत स्वातंत्र्याच्या विचाराची लाट जोराने उत्पन्न झाली असतां प्रसिद्ध केली. कादंबरीची भाषा सुंदर व आकृत्रिम आहे. ती महाराष्ट्र कुटुंबमालेचा गौरव वाढविणारी आहे.

नवाकाळः—श्री कुळकर्णी यांनी आपली कादंबरीची रचना मुख्यतः महाभारतातील आदिपर्वात आणि वेदांतील सुपर्णाख्यान यावरील कथानकाला धरूनच केली आहे. परन्तु भाषाशैली आणि वर्णनकौशल्य या गुणांमुळे त्यांनी वाचकांचे मनोरंजन करून त्यांना तत्वबोधही केला आहे. केवळ मनोरंजन करून वेळ घालविण्यासाठी ज्यांनी हे पुस्तक हाती घेतले त्यांना कदाचित् हे कंटाळवाणे वाटण्याचा संभव आहे; कारण कद्रुविनताख्यान हे पौराणिक आख्यान आवालवृद्धांना परिचित असल्यामुळे 'पुढे काय असावे' हे औत्सुक्य ही कादंबरी वाचतांना उत्पन्न होणे शक्य नाही. लेखक कितीही उत्कृष्ट असला व रूपकाचे अलंकार चढवून आपले पौराणिक कथानक आकर्षक, करण्याचा त्याने कितीही प्रयत्न केला, तरी ते कादंबरीच्या स्वरूपांत मनोवेषक करणे किती अवघड आहे हे श्री. कुळकर्णी यांच्या प्रस्तुत प्रयत्नावरून दिसून येत आहे. कद्रुविनताखयानाचे पोटी कोणते रहस्य आहे व असावे या जिज्ञासाबुद्धीने हे पुस्तक वाचू लागल्यास हे पुस्तक मनोरंजन करतां करतां मातृसेवेच्या उच्च भावनेची छाप वाचकांच्या अंतःकरणावर मारल्याखेरीज राहात नाही. आपली जन्मदात्री माता, आणि हिंदूमाता यांच्याविषयीच्या कर्तव्याची जाणीव सांप्रतच्या काळां हिंदूवासीयांमध्ये किती आहे, याची तुलना गरुडाच्या जाज्वल्य व पवित्र मातृभक्तीबरोबर करतां करतां वाचक मातृसेवा या पुस्तकाची पाने चाळू लागला म्हणजे गरुडाच्या मातृसेवेच्या प्रसंगाची वर्णने त्याचे हृदय हालवून टाकल्यावांचून राह-राहणार नाहीत. गरुडाच्या मातृभक्तीच्या पद्धतीची मातृभक्ति अंशतः अंगी असलेले हिंदूभूमीचे सुपुत्र कै. लोकमान्य टिळक किंवा लाला लजपतराय यांची चरित्रे जगाला आदरणीय का झाली? महात्मा गांधी यांचे चरित्र जगाला अद्यापहि आदरणीय का वाटते? या सर्व प्रश्नांच्या उत्तराचे रहस्य मातृसेवेतील गरुडाच्या चरित्रांत सांपडण्यासारखे आहे. गरुडासारखे थोडे जरी सुपुत्र हिंदूभूला लाभले तरी 'एकश्चंद्रः स्तमोहं ति नच

तारागणोपि च' या न्यायानें हिंदूभूचा उद्धार ज्ञान्यावांचून राहणार नाही, हा ध्वनियुक्त सुंदर बोध श्री कुळकर्णी यांच्या प्रस्तुत कादंबरीत सांठविलेला आहे या ध्वनि-बोधाचे दिव्य दृष्टीने प्रस्तुत कादंबरीतील गरुडाच्या पराक्रमाची व मातृभक्तीची वर्णने वाचली व वारंवार मनन करून त्या बोधातील तत्वे आचरणांत आणली तर हिंदुस्थानातील तरुणांना जडलेला गुरुजनांविषयीच्या आणि पितृजनांविषयी अनास्थेचा व अनादराचा रोग नाहीसा होईल आणि मातेचे व मातृभूमीचे आनंदाश्रू सर्व सत्पुत्रांना पावन करून सत्कार्याला प्रवृत्त करणारा आत्माविश्वास त्यांच्या ठिकाणी उत्पन्न करतील. असे ज्ञाने तर आपण लिहिलेल्या 'मातृसेवे'चे सार्थक ज्ञाने असे श्री. कुळकर्णी यांना वाटल्यावांचून कसे राहिल ?

याशिवाय ज्ञानप्रकाश, आनंद, रामकृष्णनिकेतन, तुतारी, व्यायाम, वैनतेय, इत्यादि मधून अत्यंत सुंदर असे अभिप्राय आलेले आहेत. अभिप्राय देणारांची माला अतिशय आभारी आहे.
